

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.

Coll. No. 875

Title Laghu Vyākaraṇa
Siddhānta Maṇḍī

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 875 Subject : Vyākaraṇa

Siddhānta.

Title : Laghu Vyākaraṇa, manjūsā

Author : Nāgeśa Bhaṭṭa Scribe : -

Date of the work : - Date of the Ms. : -

Place of the work : - Place of the Ms. : -

Size : 10" by 4.5" Extent : 149 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : -

सिद्धातितां। एवं चातिरात्रेशोऽशी गृह्णातीति ग्रहस्यावाको न तस्य धर्मजनकता बोध्यते नातिरात्रेशोऽशी गृह्णा
तीत्यनेन निषेधेन तस्या धर्मजनकतेति विरुद्धस्वीकारः कथमिति चेत्। सत्यं। उभयत्रापि संकल्प्य लक्षणाया
संकल्पद्वयस्यापि धर्मत्वबोधनात्। तयोरन्यतरस्य चेष्टया परिग्रहः। एवं सर्वत्र स्मार्तवैदिकविकल्पस्य
ले बोध्यमात्र्यत एव वैकल्पिकेष्टादितो वधारणमि सुत्रघोष इति। तत्र प्रतिषेधे द्वयी गतिः। प्रतिषेधं दृष्ट्वा य
ज्यादुःसर्गस्य तद्विषयत्वाभावज्ञाने प्रामाण्यग्रह इत्येका। एवमुःसर्गापवादस्थलेऽपि। तदुक्तं हरिणा।
ब्राह्मणानां श्रुतिर्दधिप्रक्रांतामठरं विना। माठरस्तक्रसंबंधा तत्रावष्टेययार्थतामिति। अधिदैर्घ्यात्
एभ्य इत्यादौ माठरवर्जमेव दधिदानमुपक्रांतमुत्तरकालंतक्रं माठरायेत्येतत्स्य यथार्थत्वंगमय
तीति भिन्नवाक्यतायां प्रस्यनुमानं बाध इति पुंजराजः। उःसर्गस्यापवादनियमनिषेधानामेकवा
क्यतेत्यपरा। तदुक्तमनेकारख्या तयोर्गोपि वाक्या न्याय्यापवादयोः। एकमेवेष्यते कैश्चिद्भिन्नरूपमि
वस्थितं। नियमः प्रतिषेधश्च विधिश्चोक्तस्तथा सति। न्याय्य उःसर्गः।

2

८५

५

॥०॥

सर्वविषयवत्त्वेन २

धपि गुड इत्यत्रैषमतीतौ तं तं धुत्वं गम्यते तयापिन तत्र हृज प्रती विषयः किंतु मानांतरज न्यप्रतीति विषयः पत्रतु गुडो मधु इति वाक्यार्थे गुड इत्ये
 के शः प्रपुनते तत्रापि मधु भिन्नो गुड इत्येव बोधो न तमधुरत्वे प्रकारे को गुड विशेष्यकः धुनितं चेदमन्नेन वंजनमिति सन्नेभाष्ये विशेषणविशेष्यभा
 वव्यत्यासेन गृहीतशक्तिरस्य पुंसो घट पटादौ घटत्वविशिष्टघटबोधवारणाय तद्धर्मवद्विज्ञेति शनैर्हन्ति वैशिष्ट्यवत्त्वविषयकोटौ हमेत्कारमा
 मानाधिकरणस्य अथ **द्विषयकत्वोभयसंबंधेन बोधप्रतीतिगृहीतवृत्तिकस्य बोधो नापि विरतवृत्तिकस्य नापि तत्र**
 हाचकपदाज्ञानवतो नापि घटपटादाश्रयत्वेनोपस्थिताकाशस्य जनकतयोपस्थितत्वे त्रादेश्वबोधमेत्कारजनकशक्तिग्रहसत्वे तत्र शाब्दबोध
 जनने च न मानांतरमेत्कारकत्विकावृत्तिस्त्रिरेवैतन्मदेतत्तावद्वृत्तिस्त्रिधा शक्तिरस्य तावज्जनान्न तत्र शक्तिः कः पदाथ इति चेत् तत्रात्मा
 ह्वाद्यपमर्थो बोधव्यवस्थाकारेण पदमिममर्थं बोधयत्वित्याकारवैश्वरेयात् तस्याश्रयधपि विषयत्वलक्षणाः संबंधः परैरेव जन्यजनकभावो
 धेन तयापि तस्याबोधनिवृत्तयानिरूपकजनकतावत्वेन विषयो वाचकस्य बोधविषयत्वेन विषयो वाच्य इति नातिप्रसंगः यद्यपि प्रथम
 शक्तिग्रहो वा को एव तथाचासौ द्वाशभ्यां शास्त्रकल्मितीभ्यां तत्रत्यदेशात्तिग्रह इति बोध्यं द्वाद्वाशबोधविषयको बोध एव सति नेयापि काल
 न्यप्रयोजनप्रयोजकवृद्धयवहारप्रयत्नाबालेन प्रयोज्यस्य ग्रहणात् तस्य ज्ञानमनुमाय ज्ञानस्योपस्थितत्वाच्च हमेव कारणात्वेन गृहीत्वा
 संबद्धस्य कारणात्वात् न्ययप्रतिज्ञानयवकं कल्पमानस्य संबंधस्य स्वयमनुपपद्यमानत्वेन गृहीतजनकत्वघटितस्य गृहीतमशक्यत्वात् ए
 तेन बोधजनकत्वमेव परतदर्थयोः संबंध इत्यप्यासं विनिगमनाविरहे तोष्टाबोधयोर्द्वयोः शक्तित्वकल्पने गौरवाद्वा केचैव निरमस्या
 र्वत्वितीयाविषयत्वमेव जनकत्वे स्यादिति बहयस्त्ववः किंच प्रमाणात् न जनकत्वतदघटितसंबंधातिरिक्तसंबंधेनैव प्रमेपसंबंधाना
 ज्ञानजनकत्वदर्शनेनेदजयोः संबंधत्वात् नोचितं अन्यथा धर्माद्विज्ञाने जायतामितीत्याविषयत्वमेव तदो धजनकत्वमेव वाहेतु

सु

ता ३

ब

2

三

श्री

मूलव

एवं

५५३

余

১৫

११

राम

न्या

जि०

वाङ्

तश्च

24

३७

राय

क्रमा २

काप

व

लंसेवा
३ उर

वात्नाप्यसंताभेदे सः घटे स्वधर्मत्वव्यवहाराभावात् अयमध्यास आदिव्यवहारक दीश्वरकृत एव एतद्व्यस्थितो स्पवाचकस्य वाचेन सह संवंधः संके
तस्तत्तत्पदं श्वरस्य स्थितमेवार्थमभिनयति यथावस्थितः पिता पुत्रयोः संवंधः संकेतेन वाचोपनतेऽयमस्य पुत्र इतीत्यादि पातं जलभाष्य एव
स्य संवंधः इति एवमिदं द्विधा गोस्वविषये च नारिये प्रतापया अनादिरर्थः शब्दा नो संवंधो योग्यता तथा संवंधश्चे संवंधो योग्यता प्रतियोग्य
ता समयाद्योग्यता संविद्या ता पुत्रादियोग्यता सति प्रत्ययहेतुत्वं संवंधे उपपद्यते शब्दस्यार्थे यतस्तस्मात्संवंधोऽस्तीति गम्यते इति अस्यायः
यथा च सुगदीनां रूपदिविषयज्ञानजननेनादि पुरुषयत्नानये चापोग्यतात जनकता वद्धे रकधर्मवत्त्वरूपातथा शब्दानामर्थे रनादिः संव
ध एव योग्यतात दोधजनकता वद्धे रकधर्मः संवंधश्चे योग्यता प्रतियोग्यता वद्धे रकधर्मस्य योग्यता तिरूपितो यस्मादात्म्यलभ
गः संवंधः अयव योग्यता सा च स्वाभाविको वा नादि हृदयव्यवहार परंपराय यथा स्मदादि समयग हीतो के श्वरसमया निश्चीयते यथा मा
ता पुत्र योजन जनकभाव संवंधस्य व्यवहारो निश्चायकस्तद्वत् न तु जनकत्वमेव योग्यता एतज्जनने यं योग्य इति व्यवहारान्नदाह सती
तियतः शब्दस्यार्थे संवंधे सति तत्प्रत्ययहेतुत्वं मुख्यं घते तस्मादित्युच्यः अतएव तदुपक्रमे शानं यो कुरथं स्वस्वरूपं च प्रतीयते शब्दे
रुच्यते सौम्यं संवंधः समवस्थित इत्यादि नाश हो र्थज्ञानानामभेदाध्यासस्योपपादनं कृतं अत्र तेषामित्युक्त्या तदुत्पादिः अयं सास्त्रादिमा
नर्थो गौरित्यर्थकायं गौरित्येवं लोकानां व्यवहारो दुक्तं तादात्म्यं संवंध इत्यर्थः एतेन तपोरभेदे घटादिशब्दे मधुधारणा पत्रिः सादिशब्दोच्चा
रतो मयदाहाद्या पत्रिः र्थे वलमात्राधनु मवाय त्रिभुक्तेति निरस्तं भेदाभेदोपपादनात् च कृतो बोद्धव्यार्थः शक्यः परमपि बोद्धं तपोरभेदापि बोद्धः
न च बोद्धेदाहादिशक्तिमत्वमित्येति रूपिष्यमिः अतएव पुरोवर्तिदित्ययं श्यतो नाम जिज्ञासुया कोपमिति प्रश्ने डिह्यो यमित्युत्तरं सति
हितदेशे विदे दिश्यदित्यशब्दविधेयता प्रतीतिः संगच्छते अस्यापमर्थोत्पत्तिर्यदपि सादो वक्ष्यतु पपत्तातयोः स्वाभाविकयोगो

मु१

द्या५

राम०
३

हु-५

मर्थो ४

संकेतः ७

का ६

हु ४

गीकाराच्च असंवेदातां पदपदीनामेवं व्यवहाराभावात् अस्यायं वाचक इत्यादिव्यवहारोप्येवं अयं वाचक एतत्संवंधीत्यादि तदर्थोत्पत्तिः स्पष्टे च
दमस्यायं वाचको वाच्य इति संख्या प्रतीयते योगः शब्दार्थयो रिति हरिकारिका व्याख्या वस्ते हेला जीपे समयः संकेत इति वाचोपदेशवद् व्यवहार
पपीयो अतएव नापमाध्यकृत्यस्य सामर्थ्यः शब्दार्थप्रत्यय इति सूत्रकः पुनरयं समयः अयं शब्दस्येदमर्थं ज्ञातमभिधेयमिति अस्मिन्ना
मधेयमित्यादिनियोग रूपः अस्माच्च द्वादश बोद्धव्य इति नियोगश्चेत्यजः नियोगश्चोपदेश एव सामर्थ्यः शब्दार्थप्रत्यय इति कणादस्य
त्रयाख्यातमिच्छतकुलदंष्ट्रास्य द्वायाका विदोषधिः सामर्थ्यविषयं ही साचोपदेशस्येव समयत्वमुक्तं अयमयमिति नियोगोपि समय इति
पातं जलाः उक्त ईश्वरसंकेत एव शक्तिरिति न युक्तं अयमेतच्च को त्रस्य शक्तिरित्यस्य संकेतस्यानापत्तेः ईश्वरसंकेतस्य लोके दर्शने तत्तादृश
श्वरसंकेतस्याप्यनुमानात् अतएव नापवाचस्ये उक्तं सर्गादिभुवं महविदेवतामीश्वरेणासादादेव कृतः तद्व्यवहारो दीनामपि सुग्रहस्त
संकेत इति तथा योगवाचस्ये उक्तं सर्वं च शब्दाः सर्वार्थभिधानसमर्थे इति सर्वे र्थैः सर्वेषां शब्दानां संवंधः ईश्वरसंकेतस्तत्प्रकाराकः अ
तएव नित्यः शब्दार्थसंवंध इति त्रिकादिति सर्वे र्थैः सर्वं शब्दानां संवंधश्च योगिज्ञानागम्य एव ते वा योगवत्ते नो भय रूपं प्राप्त
सातपुक्तं चेतनं कस्यैवमोरस्य शब्दवत्तत्पस्य सर्वं शब्दं तदर्थोभयो पारान्तरे नो भय रूपं तयोभयो रपितत्कार्ययो र्भय रूपत्वात् क्रिया
शक्तिप्रधानायाः शब्दशब्दार्थकारणं कृतं विदुः पिण्डाः शब्दवत्त्वाभ्यस्तरे तु के नित्यत्वं तथावत्स्थितिः च बहारा नित्यता वचोभ्यं
श्रुतिश्रुत्स्मानर्थेनाप्रविभक्ततामेकां वाचमभिधेयमानां ता मये विदुः सा मि वचनानां रूपा मात्मनि संति विष्टा मिति अभिधेयं
मानो तत्र द्ये र्णामि च क्तं अनामि वभेदवतीमि च आत्म नि चि त्रे प्राणा यानां तरे देवी वा गे नि संस्मृति हृ ति स्थाने बु वि दते वा यो कृत
वर्णपरिग्रहो वैखरी वा कृ प्रयो र्गुणा प्राणा इति निबंधिनी केवलं बुधु पादानक्रमरूपानुपाति नीया तादृशे मनुक्रमे मध्याभावात्

सो २

सो ५

दस्यरा ७

ल.मं.सा.
४

[illegible]

२ किञ्च सिद्धिस्तत्रैविशाद्वयोद्येनानुमितेऽस्वाऽनुद्येन सिद्धिप्रतिवर्त्यतवकेदककोटौशाकृतिरिक्तत्वविशेषादानेगौरवम्॥ ३ ॥

प्र२

तूर

२ साधुविदां
प्रसाधोः

धुस्मरणात्ततो बोधः ते साधु धनुमानेन मत्पणोत्पत्तिहेतवः संबन्धेति यदावाक्यः प्रिह्यमाणाः प्रभाषते अथ कृतं द्विदं तेन व्यक्ते भवति श्रुप इति ह पुनः
अनुमानमत्र ज्ञानं साधु विषयस्मरणेनेत्यर्थः तद्विदुः साधु कृतिकत्वात्सादृश्येन तज्ज्ञानमिति वाच्यं साधुस्मरणं विनापि बोधानुभवात् तदा च कसा
धुशब्दमज्ञातता बोधात्तापत्रे श्रुतदर्थज्ञापकत्वेन स्मरणं तु नार्थोपस्थापकं शक्ततावच्छेदकानुपपत्त्यग्रहात्तदा च कसर्वनामस्मरणाननुभवाच्च
उच्चारितस्यैव बोधकत्वेन स्मृतसाधुतो बोधासंभवाच्च न वशः किं भ्रमादोधः यत्तद्वैवर्धमाद्योत्तरभ्रम इति परमार्थांशः सप्रहेषितदभ्रमोपपत्तिरिति
व्याघटत्वविशिष्टव्यवहारिरूपार्थतिरूपिताया घटादियद्वन्नितेन गृहीताया मित्रानुपपत्तिकत्वरूपविशेषदर्शनसत्त्वेन साधारणधर्मदर्श
नाभावेन वगारी परादौ भ्रमानुपपत्तेः परितु अशक्ता केन चिद्गारीति प्रयुक्ते संबन्धे सा विवक्ष्यते इति साधुशब्दस्मरणानुपपत्त्यस्य बोधेतर
स्यस्य गारीशब्दादेवाप्यबोध इति भ्रमेणाप्यशक्तिभ्रमस्तन्मूलश्चान्येषामपि तदुक्तं हरिणा तादात्म्यमुपगमेव शब्दार्थस्य प्रकाशकादिति इ
व हेनतदुपगमस्य भ्रमत्वं सूचितं तादात्म्यस्य शक्तित्वेव स्पष्टमेवोक्तं जैमिनिना तदशक्तेश्चानुरूपत्वादिति तदा धरुक्तं वतत्रोक्तरीत्या शक्तिभ्र
मउपपत्तिरित्युच्यते तदा प्रत्येकं तत्र तं स्मृतस्य तत्र दपभ्रंशेन विनिगमनाविरहात्तेषु शक्तिः नवसकलदेशशिष्यपरिगृहीतत्वं विनिगमकं श
चतिगतिकर्माकं बोधेषु विकार एव न साधुभाषते इत्यादि भाष्यरीत्या तत्र दैनियतसंस्कृतेषु शक्तिसिद्धान्तपत्रे वाचकस्य वज्रकत्वं आलंकारि
काणां प्राकृतभाषादादृगाभ्यामप्यप्यत्र श्रुतत्र दक्षीयशिष्टानां तत्र राधासुजायमानस्य निर्विवेकित्संशक्तत्वमप्यस्य बाधकं विना भ्र
मत्वाप्येगाच्च अतएव श्रीशब्दवाचनानामपुनः साधो अर्थसंशयतदपभ्रंशेन निरापः आपत्तेः काधिकारस्य तदुदंतात्तद्वत्तत्र हि यमुपि
आर्याय वश इंदी धर्मके प्रयुज्यते तमेव बुद्धंते स्तेष्वस्तु प्रियं गोप्रयुज्यते तमेव बुद्धंते स्तेष्वप्युदेनानां तेषां अपि आप्रसिद्धेर्वत्नव
त्वादेदेदी धर्मक परतैवेति सिद्धांतितं तत्र हि शवति गतिकर्मत्वात् तं भाष्यात्तद्वयोरपि शक्तियहादोधेनोभयत्रापि साधुत्वेन शक्त

राम०
४

नि ४

घट

राय
विचिदिसा
असंशय
समरः

पु पवमयश्रारुभवति

न.मं.पा.
५

६

७

८

तेनचतुतीयस्यसंहेतिकल्पबोधेवाच्यमितिर्लिवत्वादेरेतद्वोधेवोचितइतिप्रबन्धानायेरपियत्तेपवाएवोपादेयाः सर्वपक्षेतुअनायेः प्रियंगवोदेया
इतिविशेषः ननुकेहरिणाशब्दतत्त्वविदः शिष्याः शब्दायैववस्थितादिति आयातां शिष्यान्तमसिद्धेवलवत्वमितिबोधोऽननुआर्यप्रसिद्धेयः शक्त
साधुत्वेवातासंयोजेमितिरेवनेषदर्शनादिरोधस्यसमाविष्टतिपत्रिः स्यादिति। एवशब्देउभयमागमादिकल्पः स्यादित्यर्थः एवंयवपक्षे
सिद्धोत्तरंशास्त्रस्यावागमिमित्तत्वात्इतिर्यः शास्त्रस्यावाशिष्यानांसशब्दाद्योवेइतिशेषः तेषामविच्छिन्नास्मृतिः शब्देषुवेदेषुवतेशिष्या
हिस्मृतिस्मृतिसाधारणेनिमित्तमित्यर्थः ननुदीर्घशकेशुशक्तः साहश्यामियेगुषुमयुज्यते एवंसम्येही गोद्वयोरप्युत्पन्नः तच्चतयोः सादृश्य
मितिशब्दसामीप्यवदंतिताएकस्यगौतात्वमितिविकल्पयवपक्षसंगतिः किंचपत्रान्याओषधयोश्चापेतेऽयेतेमोदमानाउति
हुंतीतिदीर्घशकान्यवादर्शयतिरेइतिभवदुस्यसंगतिः प्रियंगवामपितथैवोत्पन्नेऽन्यथाभवदुक्तसादृश्यासंगतिः वाक्यशेषो
मुक्तयुक्तिमत्तइतिदिक्। न्यायभाष्यकारोपिआतोपदेशः शब्दइतिस्त्रैथ्यासात्कारवानाप्तः सपथाद्वयवोधपिषयायप्रयुक्तेमप्रमाणा
शब्दइतिरूपार्थेस्तेषांनोसमानमानलसामित्याह तत्ररुचिर्वैरोक्ष्येपशब्दक्रांततः सत्रकृतासामयिकः शब्दादयप्रत्ययइतिप्रमा
णात्वेनलक्षितशब्दमात्रजमत्ययस्यतुल्यमेवमासपिकत्वमुक्तं सामयिकत्वंसमयगहीतसंबंधजन्यत्वमितिनरुचीणांविरोधः काव्ये
तसंस्कृतिदोषस्यहेषकतावीजंतुमाधुयदसमुदायमद्यः साधुयददर्शनेनविप्रसभायांबंउलदर्शनेनेवसादृश्योद्देशेनविबोधोमाधुत्वं
तुनापक्षंशानांशिष्यैर्धर्मवृद्धातदप्रयोगात् नचैवंततोबोधानापत्तिरसाधुत्वनिश्चयस्यतत्पत्तिवंधकत्वादितिवाच्यंतत्सलेपित
तोबोधदर्शनेनतस्यतदप्रतिबंधकत्वात्साधुत्वंव्याकरणावगोच्यविशिष्टशब्दनिष्ठः पुण्यजनकतावच्छेदकोजातिविशे
षः ननुकमेकः पूर्वपरयोरितिसत्रेभाष्येएकः शब्दः सम्पकृतातः शास्त्राच्चितः सुप्रयुक्तः स्वर्गलोकेकासधुग्धभवती

२४

तप

राम०
५

तिसम्यक् ज्ञातः सम्यक्त्वेनसाधुत्वेनज्ञातः शास्त्रान्वितः शास्त्रयुत्यादमार्गेणानुसंहितः सुप्रयुक्तः शिष्योक्तरीत्याप्रयुक्तः तस्यचशिष्यप्रयो
गाकोशव्याकरणाधनुमापकं लासतिकेचपिशकार्यमास्येवपरस्यसाधुत्वेपदंतरसंबंधेनयाधनुपयसाश तावच्छेदकारोयेरोवल
स्यायवोधातः गोपीत्यादौप्रक्रियादशायोगोयेतिप्रातिपदिकस्यगोप्यत्वारोपेणातत्त्वोबोधेनानुमानेपुणोमादाख्यायामितिशास्त्रतः
लिगांलिगापरिज्ञातेसत्रप्रत्ययशासकसोपमित्यभिसंबंधात्तुंशब्देअभिधापितेतिहयुक्तेः अतएवपरिहयरितिचि तंतसाधित्यर्थपि
त्रिलभ्यवाक्यासाधुत्वबोधकव्याकरणासितिमाख्येसंगच्छतैतद्वोधकं व्याकरणासधुत्वेयातिनीयमेवेत्यपिभाष्येसंयः एवं
वयातिनीयव्याकरणाव्युत्पत्तिज्ञानएवंकंसाधुत्वेनज्ञातसाधुश ह्ययोगादमैइतिबोधोऽतएवसमानायामथावगतोशब्देष्वापशब्दे
शास्त्रेणाधमेनियमइतिभाष्येउक्ते। वावुकत्वाविशेषेपिनियमः पुण्ययाययोरितिहरिणाप्युक्तं ननुकत्वादितोसंकरइतिवे
नययोर्जात्योः परस्परसामानाधिकरण्येनैवसिद्धिः परस्परमाश्रयभेदकतावलोकसिद्धांतयोः सांक्यस्यैवदोषत्वात् आश्रययो
र्भेदभागाएवहिमांक्यहयकतावीजंतादशजात्योयत्रसांक्यप्रसंगतत्रोभयवैलक्ष्यरापेक्षीकार्येयथानसिद्धेः स्वतरेवायपोक्तसा मा
नाधिकरण्येनसिद्धिसयोः सांक्यस्यव्याप्यव्यायकभावापन्नजात्योः सांक्यस्यैवादोषत्वात् एवंचसांक्यमुयाधोरपिदोषायपरितत्रा
पिआश्रयभेदभागाप्रसंगइतिस्येवश्रीहर्षकृतखंडनेऽननुसांक्यस्यसर्वथाजात्यभावकल्पकत्वेमानाभावात् एवंचभूतत्वमर्जित्वेय
थिवीत्वशरीरत्वेचजातिरूपएवक्रियासमवाकारणात्तच्छेदकतयामर्जित्वादेरिवभूतादियदशकतावच्छेदकतयामर्जित्वा
देरपिजातित्वात्नहिकारणात्ताघवच्छेदकतयेवजातिसिद्धिनशक्ततावच्छेदकतयेतिराजाज्ञास्तीतिदिक् देशभाषानुसारेणाह
तानांवीमवीअपि कौंडेत्यादिनाम्नामसाधुत्वमेवः रिचुभादिगोतुशिष्यप्रयुक्तत्वासाधुत्वमेवः सर्वशब्दानोसर्वायथा

क२
क३

परस्पर३

चि३

६

न संघा
६

चकलेपिद्विदोदेतिनादीनामज्ञातशक्तितापक संकेतरूपतयाविधित्वमेव अवहा निपनियमः संज्ञायाः संज्ञितिकृद्विन्नित्यवतुसंबंधो
दित्यादिगुणवदिवत् दध्यादीनां च शास्त्रे स्मिन् शक्तवद्धलसंगाः श्रुतिमोक्षमिव धोविशेषण विशेष्यवदिति तत्र संकेततत्त्वसंकेतज्ञानप्रकारा
वशात्तस्यैवोपस्थितिर्नान्यत्वेति फलितनिपमपरंतरे तद्विशेषणविशेष्यवदित्यनेन सचितं यथा नीलो घट इत्यनेन विधमान एव घटे नील
संबंधः पुरुषेण बोधते न तु तेन नीलारिणोः क्रियते नील एव नपीत इति नियमश्च फलति तद्वदित्यर्थात् योऽपि स्यादित्यप्यसंकेत
याद्यत्वात् तत्संज्ञात्वस्य संज्ञानामनित्यत्वव्यवहारोऽपि बाधकता बोधकत्वे पितरनुयादकत्वात् न शब्दार्थसंबंधनित्यताहानिः तेष्वेव
द्विषदवाव्यत्योपदेशेव कृच्छ्राया एव नियामकत्वाच्च दध्याशब्दत्वव्यवहारः चेह्योसंज्ञाः क्रियेत इति व्यवहारः वेदमात्रप्रसिद्धशब्द
भिन्नत्वरूपलो किकत्वाडुक्तेरीत्यासाधुत्वाच्च ते वा शास्त्रविषयता किंच सर्वे वा सर्वार्थवाचकत्वमस्माभिर्देजेयं विशेष्य सकला यथा
इहानाभावात् सामान्यज्ञानेन तु न बोधो यो गिः योगिदृष्ट्या तु तथा व्यवहारः शास्त्रे स्पष्टं वेदे सर्वं कलकसं त्रै भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः
शोभायानुसारेण क्रियमाणानाम् सक्तवाकादौ संकेतार्थो बोधो नैव लभ्यते राणां भाष्ये च तस्मात्तद्विषयवदाद्यतंतस्यैव सारं चतुरस्रं
नामकर्तृयं कृतं कुर्यान्न तद्विजिगृह्य सत्त्वोक्तं नास्तेव साधुना तदुचितं किंचाद्यादिन सत्त्वदेवतातुक्तानि सत्त्वदेवता एता एताभि
यं कर्मणि यजमानस्य शास्त्रे नो भवत्तत्र तस्मिन् विवेकां गम्योति योक्तं सत्त्वनाम चतुर्दशयोगि नामकारणेना सत्त्वनामन सत्त्व
या दौ सारादिकार्यमिति ह द्वाः गत्यपरि शिष्ये च क वि बोक्तं एतदेव नामकर्मकरणेन सत्त्वनामच निर्दिशति तद्द्रष्टव्यं भवतीत्या
यस्त्वेतौ कृतं देवव्यभिचारदीपे च समीचेत तस्मान्नापितरो विद्यातामो य न पना दित्याश्च लापनेनोक्तं एवमेव नामकारो ह द्वाशि
ष्टातामाचरो लेखश्च अतएव ज्योतिषे यजकर्मणीत्युक्तं तत्र असत्त्ववाचकेभ्यो ज्ञातार्थप्रत्यये निवृत्तं तत्र सत्त्वज्ञेतामिति

स्ते २

७६

५

३

ताम ०

घ ३

मात्र

रु

६२

तथा ३

रोहिण्य
यति

केचित्तत्र पुत्रस्य नामागतिर्ध्यायेति बोधापनसत्त्वसंज्ञात्पुत्रमावसादित्यादिश्रुतामनी इत्याश्वलायनेनोक्तं तत्संदिग्धं पक्षमिव ज्ञातेनानु
धोदेवदत्त इति प्रयोजक्यमित्युक्तं तत्र सत्त्वोक्तं सत्त्वानुग्रहस्य शारदाय नादयश्च ज्योतिषोक्तं मेवाद्रियते इहानीमाश्वलायनादेव त्रीतोऽप्यनिर्दिशो
यजमानस्य नामसाधुत्वादिना सत्त्वव्यथा कस्य शर्मो हि राइत्यपीत्याश्वलायनोक्तं कारिकोक्तं सत्त्वतथैवावर्तिनामकरणे पितदेवता सत्त्व
नामेति च वदंति तदुक्तं बोधापनादिवाक्ये रोहिणादियदेतत्तत्र सत्त्वजातत्वेन न तदेवता नामोपलक्षणमेवं हि ज्योतिषेण एकस्मिन् लक्षणा
लाघवं भवति विकल्पान्नो विस्तारसंज्ञापर्यायनामशब्देन याचकादिशब्दवत् केवलयोगिक आवर्णादिशब्दानां ग्रहीतुं नो विस्तारश्च
भिवादनं प्रयोजनमस्यैवार्थकाभिवादनीयशब्देन तस्य च कृमशकत्वाच्च तस्य साधारणत्वादित्याह अत्र तत्संज्ञा नो विदं कुर्वतुं सुकूचीत्या
दीनां साधुसाधुवहिर्भूतत्वं शास्त्रविषयता चेति तत्र तृतीयकोटेरभावात् एव विधेभ्यो यत्र शास्त्रविषयेषु साधुसाधुवहिर्भूतत्वं कोऽप्य
इत्याह अतएव अलकसत्त्वकारोपदेशो प्रयोजने यदध्याशब्दे दध्यत्तकापदेश इत्युक्ता गायस्य अतकस्य भावात् तस्यैव संज्ञात्वे
न्याय्यं तत्संज्ञादिना साधुत्वाच्छास्त्रविषयत्वेन परिहृतं न्याय्यस्यैव शास्त्रवेधितस्य शिष्यप्रयुक्तस्यैवार्थः यद्यपि समाने प्र
तिनिमित्ते चास्तीति न चास्या तस्य निवर्तको भवति यथा देवदत्तशब्दे देवदत्तस्यैव निवर्तयतीति भाष्येण अतकस्य शास्त्रसिद्धत्वेपि
क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन तत्कशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकस्य भिन्नार्थस्यास्य नामसाधुत्वबोधनं लभ्यते तथापि शिष्याप्रयुक्तत्वेनैवास्मासा
धुत्वं कैयरेनोक्तं स्वीकृतं च शास्त्राचिता नामपि वचंतीतीदी नो शिष्याप्रयुक्तत्वेनासाधुत्वं सर्वे ज्ञातः पत्तांतरे विपरिहारा भवती
त्याशयेन तत्र शब्दानां प्रवृत्तिर्न संति यदध्याशब्दा इत्यादिना परिहारांतरमुक्तां तदा साधुत्वं शास्त्रविषयत्वं च स्पष्टमेव एवं
चेतस्यैकवाक्यतया आधेयित्वमेवोचितं एकस्यैव पक्षमेव शास्त्रविषयत्वं तदविषयत्वेन वेति सत्त्वभाष्येति रक्तागृहीति

५

तथा २

को ३

शा ३

३

ल.मं.पा.

[illegible]

नि१

इत्यादौ कामदग्म३

तु नमानेन गतिस्त्वेषि तत्र विरोधेन तत्तु अंजलिना जुहोति अंजलिना सरपमुपतिष्ठत इत्यत्र जुहोत्यादिपदार्थवशात् अंजलिपदस्य तत्रयकारांजलिपदत्वं
संधवमानयेत्यादौ प्रकरणेन तत् अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यादौ तेनो वेद्यतमिति धृतत्वात् हिंसादक्ता इत्यस्य धृतमाधावोजनपरत्वं श
मौ जामदग्न्यपदसंनिधानेन रामः परशुरामः अभिरूपाय कन्या देयेत्यादौ अभिरूपतरायेति सामर्थ्यात् तृतीयते पशुनिर्वयपरमुना इत्यादौ औचि
त्यात्परशुनेत्यस्य छेदनायत्वं भात्यत्र परमेश्वर इत्यत्र राजधानीरूपादेशात् परमेश्वरपदं राजबोधकं चित्रभानुर्भातीत्यादौ राजावग्रादिवा
सूर्यव्यक्तिर्लिंगं मित्रं भाति अत्राघेसूर्येति सुहृत् स्थूलयधतीमित्यादौ स्वरात्पुरुषवद्ब्रवीत्यर्थनिर्णयः आदिना सत्वसत्त्वात्वनत्वा
दिमुमिक्तमित्यत्र एकार्थः सुः कर्षयववनीयः सुविक्तमित्यत्रोयसगोमार्थः प्रत्यायके प्रगायनक्रियाकर्तृत्वात् प्रनायके प्रगतनायकदेश
बोध इति पुंजराजः च चित्राकारिकाय बोधोऽर्थावबोधवैशिष्ट्यप्रतिभादिसहकारेणाद्वितीयार्थबोधेयि यथाशालकादिप्रयुक्तास्तुभि
मंसेमित्यादेर्द्वितीयाश्लीलार्थबोधः ननु सर्वेषां सार्थवाचकत्वेन सगोद्वेद इति चेन्न योगिनां सार्थवाचकत्वज्ञानेय्यस्मदादीनां तदभावा
त्किंच ननु याधनयपत्तिज्ञान एवैकशक्यत्वेन गृहीतार्थसंबंधज्ञानेना दृशक्ति संस्कारतो बोधेन सगोतिव्यवहारात् तद्वृत्ति संस्कार
श्वेदशेस्य लेजन्मातृतीतोपि वा तस्मात्सपानपत्तिरेव तद्द्विजं अमथागोपाया बोध इत्यादौ बोधादियदेष्वमकारादिलक्षणायेति स्मा बतार्थं च यानुप
तिविरहारात् एवं ह्यमिषां जनानां तदपितृकारणमनुभवकत्वात् अत्रैवं बोधोऽंशस्याधीयस्थितौ तद्विषयकानुपबोधे जाते तस्मिन् कृतात्ययादि
षयत्वेनाप्यामातृपुत्रहंसतिनासृगिकाय बोधः शक्यार्थं च यवो धं विना तत्र तात्पर्यविषयत्वग्रहासेभवात् सैर्गविषयज्ञानस्यैवाचुपबोधत्वा
त्प्रसिद्धनानार्थविषयकबोधजनकत्वमेव नानार्थत्वमिति नातिप्रसक्तं नानार्थत्वसंबंधज्ञानं तीरसंबंधिप्रवाहबोधकमिदमिति गंगा
पदशक्यप्रवाहसंबंधितीरमिति वा संबंध एव लक्षणेन अत्राप्येपि संयोगात्संपुक्तवृत्तित्वरूपसंबंधद्वयहोपायकत्वेन सगालक्षणेति

利

लं मे पा
८

जातोविकचनं एवं चलत्वावच्छेदके पितृसहाभवेति बोध्यं विशेषतो संयोगोपोवात्सल्यतावच्छेदकेन लक्षणा उभाभ्यामनारोपितैकसंबंध
स्यासंभवात् विशेष्यगतसंबंधज्ञानस्य लक्ष्यतावच्छेदकप्रकाशकत्वसंबुद्धित्वापेक्षावच्छेदकमित्यलक्ष्यस्य वतस्य भावनामित्यन्यतादृशसंबंध
ज्ञानज्ञानादुपस्थितिर्लक्षणास्वविषयसंबंधिवाचकत्वेन बोधायननिष्ठाऽद्वितीयेन शास्त्रबोधजनकपदप्राप्त्यसंबंधत्वमिति परंतमेत
पिस्मृतेवल्लक्षणावच्छेदके लक्षणायादपिशब्दबोधव्यवहृतस्मृतिरिति तेनामाशयः यत्र के मत्त्वानिकमः ज्ञानीत्यादि सारभविशिष्टकमल
बोधः तत्रापि विशिष्टलक्षणा साद्विधागोणीशब्दाच्च निरूपितसादृश्याधिकारात्संबंधेन शक्यसंबंधं यत्र प्रतिपादिकाणी तदतिरिक्तस
ंबंधेन त्वतियादिकाशब्दा प्रकारेण रूपापिसाद्विधात्र जहत्वा यत्र जहत्वा यत्र शक्यार्थपरित्यागेनेतरार्थेन सतामावातयमित्यागुशु
शक्यार्थस्येन केनापि रूपेण लक्षणाया च पिना च पितृतेन च त्रिगोणीति कुंताप्रवेशयका केभ्यो दधिरसतामित्यादौ न दोषः अथ आदि
धारणास्येताश्च आदेः कुंतावच्छिन्नशक्यताया कुंता नोदध्यधानकतया काकारे श्रुतस्यार्थोचपि क्रियाविशेषतात्वात् सा यपरित्यागेने
तरार्थेन लक्षणासंज्ञा तस्यासागम्यशक्यार्थस्य केन रूपेण लक्षणाया च पिना च पितृमत्तगोवाहीकप्रश्लेषादौ न दोषः अत्रागोमदशेन लक्षणा
यामपि न गोमदच पितृशेन क्रियाच पितृत्वं एव रीत्या न्येपि प्रकारोत्थाः लक्षणादिशब्दात्तात्त्विकानि स्यादोस्त्वगोदियेनिरुद्धलक्षणा असति
प्रयोजने शक्यार्थबोधमति संधान एव कुंतासंबंधयुक्तार्थबोधे निरुद्धलक्षणेति व्यवहारो न्यथाह रिशक्तिरेवेति बोध्यं प्रयोजने वर्तमानं कुंताः मवि
शंतीत्यत्र भीतिप्रलालायमानवाको कुंता नोतास्य विषयकुंताप्रवेशे च यथा धातुं तदप्यतस्तत्तु पुनरेव लक्षणा कुंता गतेन सापम
तीतिः प्रयोजने गोवाहीक इत्यत्र गोमदश्लेषेन सतावच्छेदकं गवाभेदमत्ययः फलं यजनाजन्मबोधे बाधज्ञानस्यामतिबंधकत्वात् एव
चाहायः शब्दस्य भेदकधर्मेति स्थितिकालिकत्वात् गोपाद्यो घडस्यादौ चोगागतशेरादिप्रतीतेयमध्योतीरादौ गोपाभेदप्रतीति
गंगायां घोषरूपप्रवाहे घोषाधिकरणबाधार्थगपदेन तीरं कुंताते गंगाया तथेति पावनत्वादिसतीतिः प्रयोजनं २

ध ५

फ
गमु
८

पि

त्यादौ

छां ७

उपकृतं नामैतत्संयकारोपकाराभेदप्रतीतिद्वारैव साधुत्वं व्यंग्यं केचित्तु गोवाहीक इत्यादौ साधारणाधर्मप्रयोजनार्थि उल्लेखनस
सत्रगवाभेदप्रतीतिद्वारा गोवत्साधारणजडत्वप्रतीतिः फलनं च गोवाहीको जड इत्यादौ यौनरूपेण लक्ष्यतावच्छेदकोत्तरव्यापेन
स्य तात्पर्यं तिसदृशत्वेन लक्षणेति बादिनापिसादृश्यस्य विशिष्यसाधारणाधर्मप्रतीतिं विनाययवसानाभावेन प्रसिधादिनात
सर्पवसाने वा व्यमित्यन्योन्यपस्यामरताया लक्षणायाः साधारणाधर्मविशिष्यवोचित्यारेतेन गोवाहीक इत्यादौ गोशब्देन
स्वशक्यागतज्ञादिगुणसदृशज्ञादिरूपवत्सत्तेनैव जातिशक्तिनये वाक्किना भव इति परास्मिन्माहः यामोदधु
व्यितं वनमित्यादौ दग्धादियदपि अश आघजंता नीत्यर्थवत्सत्रभाष्योक्तं सत्रलक्षणेनैति बोध्यं इदं शेषजहदजहल्लक्षणात्वं केचि
तुजापसंबंधेन दृष्टान्तिसंस्कारतो बोधेन सता गभीरायानं च इत्याधनरोधानेन सादिनतावदभीरपदे तीरलक्षकं न घामित्यन
च वायनेः नहि तीरं नदी अतएव नदीयदे पि गभीरपदार्थो न च यावत् नहि तीरं गभीरं न च यदद्वयं प्रत्येकं विशिष्येन हीतीराप्राप्ति
प्रसंगात् न च नदीयदेन गभीरहीतीरं सते गभीरपदं तात्पर्यं ग्राहकमिति वाच्यं विनिगमनाविरहात् न च नदीयदस्य द्रव्यवाचक
तया साक्षात्संबंधानुरोधेन तत्रैव सति वाच्यं गभीरपदस्यापि नित्यगुणित्वाच्च कतया तेनापिसाक्षात्संबंधस्यैव सत्वात् अतः
प्रसंगाये सांख्यी कार्यो अतएवा यथा दवासां नो माशस्येन सतामिद्विः अत्र शेषेन लक्षणेनैव अतएव लक्ष्यस्य व्यंजकतायां सा
हेतीत्याधुना हरणं प्रकाशकारेणैतस्यापिशक्तत्वाच्च ज्ञापकत्वेनार्थबोधकतायया अधिकरतात्वमिति न प्रत्येकं वर्तते सुखात्
स्यतावच्छेदकत्ववत्सकतावच्छेदकत्वस्यापि गुरुभूताया परद्वयितानुपपत्तीकारे वाधकाभावः ज्ञापकताशरीरे ज्ञाने च शा

नं

स्वाशय
व्यक्तिवत्

स्य २

क्याः

हृदो धरूपमेव निविष्टमिति तस्मात्तद्वैयर्थ्यादियदज्ञाया काशसंबन्धि नोप्युपास्थितस्य शब्दे विषयत्वं अतएव द्वैत्रिणो यांतीत्या
दौष्टत्रिपदस्यैकसाध्यादि त्वेन ह्यत्र त्रिसमुदायेन सतो तिसमासादिव नो विशिष्यति न नैगीकुर्वतो पिबद्वाइत्यादौ पौतुआ
रोपितशक्ततावच्छेदकत्वेनाशब्देव तत्पदवाच्यत्वेन प्रसिद्धान्यव्यक्तिबोधे व्यक्तिविशेषबोधे बालसतोति व्यवहारः द्वैत्रिणो यांतीत्या
दाव्युद्धत्रिषु साहचर्याद्वैत्रिणोपःकारेभ्यो दधीत्यादावपि दध्युयं घातकमात्रेकाकत्वारोयः कमलानिकमलोनीत्यादौ कम
लत्वेनैव व्यक्तिविशेषबोधः त्वामस्मिन् चरीत्यादौ संबोधत्वादि नैवोपदेश्यत्वाच्च साविशिष्टतत्र व्यक्तिविधौ लक्षणया अत्र यो नरु
दिशेषानाधायकत्वादातासर्गानुपपत्तिः सामान्यविशेषभावः संबन्धः अतएव पुंयोगादाख्यापामिति सूत्रे भाष्ये गोपीत्यादौ गोपसंबन्धि
त्वीत्वेन लक्षणया तत्त्वेदमिति ज्ञात्वा तादृशे र्थे तत्प्रत्ययान्तस्यैव तादृशवाक्यस्यैव वा साधुत्वनि यमादसाधुत्वापत्तिद्वयसामभिधायताव
श्यमयमेवाभिसंबन्धो भवति तत्त्वेदमिति किं तत्तन्मूलकः सोयमित्यप्यभिसंबन्धोस्तीत्युक्त्वा चतुर्भिः प्रकारैरतस्मिन् इत्येव वर्तितान्तस्या
ततो ह्यस्य तिसामीप्यात् तत्साहचर्यात् तमेवाहं सति सिंहो मारा वक्रो गंगाया घोषो यक्षीः मवेशयेत्युक्ते सोयमित्यपीदं सोयमित्यपि वि
शेषविशेषसाभावोस्तीति अर्थः

नन्वगीगायाद्येव इत्यादवापि त्रिगंगात्वेन बोधेयितुं स्यात्तानस्य धर्मत्वाच्छास्त्रज्ञानवत्तां सर्वथा भ्रमत्वेन ग्रहणं तदुत्तरं गीगागतयो
समावृत्तत्वादियुतीति रूपं फलं न सिद्ध्यत् अतएव शुक्तिरजतज्ञाने भ्रमत्वज्ञानवत्तोन प्रवृत्तिरिति वाच्यं मध्ये येन जनयामुत्वा
गापदाधेभेदस्यापि प्रतीतेः अजनाजमज्ञाने च बाधज्ञानेनाप्राप्तात्पग्रह इत्येव दोषात्तवक्तव्यं तत्प्रधानं यत्पुनर्मूलकारोपि तां यवो
धेवाधज्ञानेन नामात्मात्पग्रहो जन्मते अतएव यच्च तीत्यादिजबोधेनाप्राप्तात्पग्रहः तथा सत्यनुपनिपरिहारभावादित्युक्तिः

म्या

२५

राष्ट्र ०

१५

पण्डितः यः कुं जाग्रदवस्थां तादौ कुत संयोगविशिष्टपुरुषाणां कुतस्त्वेन प्रतीतिरित्यजहत् त्वार्थोपपत्तिः केपरोप्याहारोप्यते तादृश्यं न तु मां
वा लेख्यं च त्वारोप्यं च परमवृत्तिर्हेमंतीति पदं तं प्रयोगाद्विज्ञायते इति शक्यं दन्येन रूपेणाज्ञाते भवति स ततो नित्यं कस्यचित्
मा बोद्धिः यद्वा शक्यं तव ह्येदं कान्य रूपवत्त्वेन गृहीते र्थेन सारांशं ज्ञातव्यं ह्येदं करोय इति तदर्थं यथा तीरत्वं विशिष्टं गंगालेन
बोध इति अत्र एव गंगया मीनघोषोऽस्य स्यादुपपद्यते अन्यथा ह्येदं धर्मो वदति न च यस्यैवा जंगमं नयति अत्राविधौ
देवदत्तयज्ञदत्तादित्यादौ यथा संख्यानं ये च दंद्वारणा ययुः पयो नयती सादावेकशेषवारणा यवावश्यं कृते न परीत्या मी
नस्य तीरत्वा वदति न च येन घोषस्य तीरत्वा वदति न च येन दंदो माधुः स्यात् समतु गंगालेनैव तीरबोधादेकधर्मो वदति न च यस्य त्वेन
न सतिः पुण्यद्विद्वयविरोधोप्यत एव न दोषाया ह्येकताबीजाभावाच्च अन्वयानुपपत्त्या च पुण्यदेव गंगालेनैव तीरतीरयो
पस्थितिः कोकेभ्यो दधीत्यादावप्येवमेव गीतमोप्याह सहवारा स्थानतादर्थ्यं नमानधारणा सामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणा
लकरणजसहचरं न गंगालेन च न पुनरुपपत्त्या वै पितृदुयचार इति तस्य भावस्तदर्थं सदा भावे पितृदुयचारस्तस्य तादृशस्य दंदो घर्षे च
पदस्यार्थः स च तदर्थं रोपेण आरोपनिमित्तानि वसहवारादीनि पक्षीः प्रवेशयन्वाः क्रोशंति वीरगोष्ठास्तैः परो जापमः प्रस्यः सक्तुः
चंदनं तुलागंगायां घोषः सः शकटः अन्नं गंगाः कुलस्य तज्जलरोहराणि यदित्वा रान्नाहरो साहचर्यं तमेव त्वारोपो वा लेख्यं
तात्पर्यं तादृशवोरणा त्वारोपं तादर्थ्यात् गजियमत्वारोपो ह्यज्ञातं गोवाही कइत्यादी वपि साधारणधर्मज उच्चारितरूपेणा निमित्तं
न वाही कस्यारोपितं गीत्वेन बोधस्ततो व्यजनं यामुख्यगवाभेदमेतीति प्रयोजनं तत एव वसक्तारः आधवो धेनु न च मत्का

5

पे ३

ल. मं. घं.
१० ५

तस्मिन्ममत्वज्ञानात् अतएवगोविंदकोत्तमस्यैवोक्तं लक्ष्यमाणागुरोर्योगादुत्तरि जातुगो जातेस्यस्य राज्ञो यवकं वाहिके गोस्यप्रयोग
 सेजीयमात्तुगोयोगात्तत्तासासंवेधादित्यर्थमिह त्वादित्वात्तीयायदाप्रथमातएवतत्र नामाथं पोरभेदबोधो बाधजनस्य अतएव त्रिजलसं
 र्गात्तस्यशास्त्रे बोधे प्रामाण्यप्रहजनकत्वस्याभावात् सकोप्रस्यत्वारोपे सन्मानकत्वात्तदनेतलात्वस्यतदा यत्वात् गंगायांतीरधर्माधारत्वा
 रोपसत्तमीप्यात् इत्यगंगायोगाच्च कदेतदमिह सत्त्वारोपः प्रामाण्यप्रहजनकत्वात्तदनेतलात्वस्यतदा यत्वात् गंगायांतीरधर्माधारत्वा
 यवार्जिककारोपिमाहवर्षेनामपधिकसांवेधसत्त्वात्तदनुपधिकावानित्येव स्यात्तननुपधिकेतिपधिकावानितितुमुखाएवतस्मादुपचार
 बीजमन्यद्वयमस्यतेपधिकायांतावेदयंपधिकाशब्दोपधिकात्वजातिनिमित्तकसत्त्वं संयुक्तमवेतां जातिं प्राप्तुं नोसमचायेनाधारेव्यवप्र
 र्गापधिकेत्वादेताह भावप्रधानो निर्देशइत्यस्ययमेवायं घटादिपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य घटत्वादेस्तत्रैवभेदमेवधेताहायोरोयात्तदत्ता
 दिप्रकारकघटत्वादिवो धोयंटादिशालसगापेति अनं प्राणाश्चरन्तुलेत्यादावाहायी रोपस्येवलसगात्वादिवो धंवीही श्री हतोत्यादाव
 यवसाधनीभूतव्यक्तीनामेवतास्यवशाद्बीहिपदेवीहितेनभानं एवतन्मितिनिधियं धित्रीहितमागेय श्रीहितेनवा तास्येवशादयव
 साधनीभूततत्पतिनिधियक्तीनाभाननत्वयवसाधनत्वेनभानं हरियादएकमाहरनेका ये शहमन्यपरीक्षकाः निमित्तभेदादे
 कस्यसावंधितस्यमिधनेमवशात्तस्मैवशादस्यानेकधर्माप्रसिद्धिभेदात्तुगोरात्वेमुख्यत्वं चोपचर्यते इति गो रामुख्यार्थबोध
 कः शहएकएवयुगयत्सवीथं प्रकाशानुन प्रकरादिरूपनिमित्तभेदात् सर्वशक्तेरित्यस्याख्या नमनेकधर्मादितिगोशब्दो
 गोनातौप्रसिद्धइतिजत्रमुख्यः वाहीकेत्वमिध्यागोराइतिजदर्थः नचे वंशावार्थसंवेधस्यानित्यत्वं स्यादत आह गोत्वानुषंगोवाही
 केनिमित्तत्वात् शिदित्येते अर्थमात्रं विषयसदः स्वार्थवस्थितइति केचित् शब्दावार्थसंवेधनित्यत्ववादिभिः निमित्तात् जामा

अतएव सर्वत्र तद्वर्गविशिष्टेरात्पता च छेदकारोपः अतएव क्वचन स्य तिवदनं मित्यादौ क्वचत्वादि नादाहृत्वादि
 विशिष्टस्य बोधात् तत्राप्यन्यथा नुपपत्तिः ५

ताम०
१०

५१

स्य

देशदत्तगोत्वमेवाभिधने गोमित्यत्रमुख्यं गोत्वं वाही केतपवरी तं शहएवप्रवृत्तिनिमित्तमिति यद्वेसकदाचित् गो जातावनुषंग्यतेवहा
 विद्वाहीकेइतिजत्रापिप्रसिध्यप्रसिद्धिसंको गोरामुख्यविभागः अर्थोत्रविशेष्यभूतः स्वार्थप्रवृत्तिनिमित्तो जदेवशादशकमित्येकार्थ
 एवशादइतिजत्रावः गोवीहीकइत्यादौ लुप्तोपलंनुसादप्यप्रतीतिः मुखायं साक्षात्संवेधसत्त्वारोपानुख्यार्थवृत्तिगुणसमानगुणाव
 त्वरूपपरंपरासंवेधसत्त्वतिपोजघन्यइतिगोराप्राप्तिजघनत्वबोधो गोरापमेववपरं परासंवेधोलसगावीजनात्यत्र अतएवप्रयोगेन
 नत्वसंवेधमावादितिप्रकाशादवुक्तं एवं च गवादिशब्दानो वीजनया जामादिरूपगुणबोधकत्वाद्गुणवचनत्वेपिततः प्राक्गुणव
 चनत्वाभावात्प्रकारगुणवचनस्येतिनदित्वमितिजतत्सत्त्वस्यभाष्यविरोधः

गंगायांचोषइत्यादौगंगादिभिर्बोधस्यतत्तसामीयेगंगादीतीरधर्माधारत्वारोपो गोतमोक्तं गंगादिनाचो
 षस्यववहितसामीयेतीरेगंगात्वारोपः यतजस्युक्तः आचोपिस्वरितेनाधिकारइतिस्त्रेपतंजसुक्तोपवतुप्रकृतिप्रत्ययमो लोपानुशासनं
 तत्रेयानगोदितादौप्रकृतिगर्भेयप्रत्ययस्यगोपित्यरूपेयं प्रकृतेः साधुत्वं लोपानुशासनवत्त्वादिति वदन्ति दिरेफयदेतुहृदिशक्ताध
 मरबोधकसुवयवायमतीतिस्तत्ता वरंयंतगदिवत् यदायदनिधरे फदयस्यार्थ आरोयात्रसंवेधित्वेनैवभ्रमरबोधः अतस्वभ्र
 मरपुर्णयेधुदिरैफयदस्यकोशेयुयाः वाधमतिवधानं विनैवदिरैफयदा न्मरबोधेनलसगात्पुक्तं किंचदिरैफयदेनैवसंवेधित्वेनभ्रम
 रयदोपस्थितावपिभ्रमरेतिशक्ततावच्छेदकानुपवीर्येगोपस्थित्यभावाद्वाधनाय त्रैवदिरैफयदा लसगायांनुपस्थितिरेववात्रलक्षित
 लसगोतिव्यवहारः प्रसयायान्वयेचप्रकृतिप्रयोगोपस्थितिः कारणमितिवाच्यं एवमपितस्यानुचो रितत्वेनोच्चारितस्येववबोधकत्वेन

५५

न मे. वा.
१५

यदि

इति अतएव तददेशवर्तिनः शब्दप्रतीतिरिति सर्वशक्तीनां सर्वदेशव्यापितया ते ज्ञानम आदिपरमाणुनां विषयदेशपर्यंतं तद्विदित्यस्य तत्र
 विषयो नुब्रूयत तद्विदित्यस्य परिणामात् तत्र देशस्य समितिर्वदितं न तेन युक्तं पुनः काशदेशत्वमेव किंचानेत श्रोत्रवृत्तिरस्य नाये
 यानंत परमाणुपरिणामकस्य नाये स्यादत एव कस्य कल्पने लाघवं तत्र देशव्याप्यमित्यभिप्रायः किं तत्र ननु ह्यमिति तत्र देशवर्ति
 त्वानुभवो न विरुद्धः यथा वै कस्याप्याकाशस्य घटाकाशो मठाकाश इत्योपाधिको भेदो यथा वै कस्य वने तस्योपाधिको जीवेश्वरभे
 दो जीवानां च परस्परभेद एव सौपाधिकभेदो लोकसंमतमाश्रित्य कृतिग्रहणात्तिद्विमिति तत्र त्रिभाष्ये उक्तं किंच जातिरपि सात्त्व
 रूपसामान्यादेव स्थूलशाल्यमहद्भूतदीर्घगोघरादिवत्सर्वत्रैकाकारव्यवहारः अन्यथा संस्थानभेदादनुगतसंस्थानव्यंथा
 जातिरपि तत्र न स्यादित्याशयेन ह्यसामान्यादात्तिद्विमिति तत्रैव भाष्ये उक्तं रूपसादृश्यादिति तदर्थः एतेन वृत्तानां हि तसंकेतानां
 व्यंजकत्वमगदीतसंकेतानां वा अथैतरेवोपपत्तौ किं तेन तस्य सर्वस्याप्यर्थवोधापत्तेः तदुक्तं सांख्यसूत्रे प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटा
 त्तकः शब्द इति वृत्तानां समुदायेन तत्प्रतीतिसंकेतरीत्या तद्व्यर्थं अथ न प्रतीयते तदाऽज्ञातस्याप्यप्रत्यायकत्वाद्यर्थान्तरकल्पनेति
 तदर्थ इति सांख्योक्तं तदनुसायेन वक्ष्ये किंच स्फोटत्वं उन्मयसंज्ञागदीतसंवेधेन पितृस्य व्यंजनमस्यैव अतएवागदीतार्थकेपीद
 मेकपदमित्यनुभवः अतएव वाच्यमिति मिश्रास्तत्वे विदो गकारादिति विद्यमानसूत्रैः ककारस्याभावादिति स्फोटवादिसंमतमयस्याप्यनु
 इत्यलं परंतु वृत्तानां हीनामेकत्वं नित्यत्वं विभुत्वं च तद्व्यवहारपितृत्वं के वता लाघुमिच्छात्संयोजकः देशभेदविषयता हीनादे
 शघटितसंनिवेशभेदवत्त्वात् न भेदपितृत्वादिद्विज्ञानादयो कल्पे प्रतिष्ठितवृत्तानां के पदं चेतदभे

राम०
१५

न५

शब्दभिधौ इत्युक्तेः रितांतरानुभूतेषु नानुभूयमानस्य सोपमिति प्रत्यभिज्ञया तावत्कालं स्थित्वेति हेतावत्कालं स्थित्वेति तं कः पश्चान्ता
 शविष्यतीति न्यायात् सोपमिमांशुविनाशित्वव्यतिरेकेति हेतुत्वययवसानं सर्वदेष्टुं तु पलं भाद्रिभुत्वं लाघवाच्चैकत्वं आबुधवो घटकमव्य
 बहितो जतरत्वं चेतस्य संउत्पन्नवच्छिन्नस्वज्ञानाधिकरणको नोत्पन्निकज्ञानविषयत्वं यथाऽस्य तस्य गवतः कामिनीसा साकारस्य लेजान
 धातकत्वेन गौरवादेकत्वं तद्वैज्ञानानामप्यतद्विषयस्थित्वं शब्दबुद्धिकर्मतां सति कल्पमित्युक्तं इदानीं ज्ञानासिद्धौ तद्विषय
 वहा रातः अन्यथा सगस्यातीदित्येदानीमिति ज्ञानासंभवः परस्य तस्य त्यादीनां भेदव्याप्यानां विधिनां सत्वेन प्रभिज्ञानुत्पत्त्याय
 त्रिः न च गत्वा घवद्विप्रतियोगिता कमेदाभावस्तद्विषयः द्वयोश्च दयोः सोपमिति प्रत्यभिज्ञायने प्रत्यभिज्ञाया व्यक्ते विषयत्वं वाधकाभा
 वाच्चः न च गकारउत्पन्न इति प्रतीतिवो धिकाश्या मोनघोरकउत्पन्न इति प्रतीतिः रूपगतोत्पत्तिविशारे येता परंपरासंबंधेन वो ययति वत्त
 निहोत्पत्तेरपरेण परंपरासंबंधेन चातदुपपत्तेः वरोच्चारणात् स्थले पितृत्वात् नानेति ह्यप्यदि घटतरया जेवर्णानुपलब्धे र्धस्य पलब्धे श्चानु
 भवेन हस्तितरुदितो देति ह्यभिज्ञातवायुके संयोगादेस्तज्जनकत्वावशकत्वेन च वत्तात्पि ज्ञातदन्तर्गीकारे प्रतिवध्यप्रतिबंधकभावक
 त्वनागौरवेण च तत्त्वावशकत्वात् अतएव बहुषु शब्दमुच्चारयत्सु महाधनिः श्रूयत इति प्रतीतिः यदित्यस्य वायव्यशब्ध निरित्यादि
 प्रत्यभिज्ञया ध्वनीनामपि नित्यत्वं तद्वैज्ञानकारणी भूतवायुसंयोगनिघ्नतज्जोरोप्यते परंपरायावध्यत इति वा बोध्यं एवमेव श
 ब्दकुर्वित्यादिव्यवहार उच्चारयति तदर्थो वा नोहितः स्फटिक इत्यादावगौरव न तपो परया तस्य प्रतीतिः उक्तेस्वसंवापि संपुक्तत्वे
 संबधः स्फटिकस्य नोहित्यमित्यत्र संपुक्तसंभवे तत्संबध इत्युभयोः संबधत्वकल्पने गौरवात् वत्तः सर्वत्रापोपवोधि

रो
ना

भिद्यतज-याभिव्यक्तिविधिहलास्थीशुकाधनुमापकतज्जन्तवच्छेदकवेजात्यंयधनिनिहंवायुसंयोगनिहंवावर्तितोद्यत

लभं-धा-
२६

तरसोरूपवतिराप्रतीत्यापंपरासंबंधस्यविशिष्टबुधनियामकत्वात्एवमुदाजलादिकथितनिष्ठमेवतत्रोप्यतइतिनोरातादिराभेदादनेकत्वं
लीनोकिंचप्रागनुपलभ्यमानत्वेसतिउपलभ्यमानत्वादिरूपेणोत्पन्नविनष्टमादश्येनतत्रोत्पत्तिविनाशयोगोप-किंचप्रागसत्त्वमितिमत्वरूपा
याउत्पत्तेनेवगोष्ठनुभवःवर्तमानुद्धारयतीत्येवमत्युपात्तउच्चारित्वेवकठतात्वाच्च-दुपपत्तिःतारत्वाघननिष्ठमेवअतए
चभामत्योतारत्वादियापुतिवेवतीद्यारोय्यतइतिदेवताधिकरणोभिहितपदातारत्वादयोगुराणाःशब्दनिष्ठाःसयाश्रयत्वाच्छब्दद्वयत्वमा
काशरूपद्वयाश्रयत्वात्तुगणत्वेचकस्यविकीर्णद्वापुसंगोक्तारत्वव्यंजकोपरस्यतुमंदस्वव्यंजकःतयोर्विरोधव्यवहारोपियेनवापुसंगोक्त
पंप्रतितात्त्विकंन्यतेतेप्रतिमंदत्वाव्यंजनसंलोकःपरात्कठतात्वाघमिवातोसत्रस्यकेनचिन्मंदत्वेनयद्वाराकेनचिन्नात्वेनप्रदणामित्य
त्रवीजंनिर्वर्तमशक्यतउच्चैहसन्नइत्यत्रभाष्यस्यश्रुतसारिकानवनायधुत्तारत्वाव्यपेक्षुतत्रइवार्थितत्वावुमायकानिवेजात्यात्य
पिबुलानिहानिविज्ञातीपवायुसंयोगव्यंग्यावमकृतिविकारभावस्तुवद्विविधोत्पत्तिरामेवउक्तरीत्यानिर्वाहःअत्रागतीत्यस्यैव
त्रारोपेवीजंतुत्रैकःका-रास्यरागादिदोषएवमेवैकैकलिकेसादेमानांतराणांनानाशमिदेःसंप्रसिप्तशब्द
मत्वंनचनित्यत्वेवापुसंयोगादेःककारादिप्रत्यक्षत्वात्कार्यतावच्छेदकत्वाच्चमनुकत्वमेवतिनाबवमितिवाच्यंनतप्रागभावधुमादिक
लनायेहपात्वुत्तातप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नविषयतयागत्वस्यैवकार्यतावच्छेदकत्वाच्चनृचैववाराघपिनित्यंस्यात्कपालसंयोगादि
कंचव्यंजकमविध्यतीतिवाच्यं-चरावदत्रतद्व्यवहारीतग्रहणोभावेनोत्पत्तिप्रतीतेनायाधकंभमत्वायोगात्किंचैतत्कुलानुव्याया
रानंतरमनुभयमानस्यतद्यापारतःप्रागनुभतेनद्वेत्तनाभेदस्यभिज्ञात्रत्वेनकठतात्वादिव्यापारानंतरमनुभयमानस्यततःआ

पि
२
न
वि
राम
२६

२६५

गनुभतेनैवाभेदप्रत्यभिज्ञेतिविशेषात्तितत्त्वंचैसांरूपाधकात्तत्रिकत्वंप्रलयकालनाशपत्तंचेत्याचदेव-अतएवोत्पत्तिकत्त
शहेनाद्यसंवेधइत्युक्तेजमिनिनात्रोत्पत्तिकशहेनेदमेवनित्यत्वंकंशकानान्यादशमएवमत्राधिकारोउक्तेनशब्दायमे
वंधनित्यत्वेनवेदस्यनिरपेक्षबोधकत्वरूपंग्रामाणसमर्थशब्दायसंबंधनित्यत्वमयुक्तंशब्दानामनित्यत्वादितिहसंप्र
माधानापरादित्युक्तमिदंनकंशब्दाधिकारामारघंतुवाच्येकनित्यताययंततात्ययंमयंतिनतुवर्तनित्यतामात्रेइतिबोध्यं
अतएवानेककृतेकोद्धारणविषयेकमिदंशब्दमितिप्रत्ययःएकउद्देशःनेकेषुक्रतुषाविभवंतीत्यादिनामरूपसत्त्वभाषासु
दमेतत्तद्व्यपेक्षत्वेवीर्यविषयतेषामनेकत्वात्वनराणाद्युत्पत्तिरित्येव-नवेकार्यबोधहेतुत्वेनैकत्वेनवेकार्यधी
हेतुतयन्याश्रयायत्रैकिकार्यबोधभावेपिपदमित्यादेरप्रसिद्धार्थपदश्रवणोदशानात्एकबुद्धिविषयत्वेनतुन
तत्त्वसर्वोद्धारणविषयेदशहानामेकज्ञानविषयत्वासंभवात्तानवेकज्ञातीयबुद्धिविषयत्वविषयेकोबुद्धीनामेकज्ञातीयमे
कज्ञातीयत्वेनचविषयेकमित्यन्याश्रयात्किंचैवमेकःपटइतिव्यवहारस्याप्येकबुद्धिविषयतसमहेमेवोपयजोतत्राव्यतिरिक्ता
व्यवसिध्यापत्तिरितिचैकइतिव्यवहारतत्सिद्धिस्तर्हिप्रकृतेपिमनवेकइदंशब्दइत्यस्यैकज्ञातीयइत्यर्थःतावच्छब्दकल्पनंतत्र
चैकज्ञातिकल्पनमित्येसयातदेकस्यैवचित्तात्घटत्वज्ञात्यैकेनदशसुघटेषुएकोघटइतिप्रतीत्यापनेश्वरकज्ञातीयइदंश
ब्दइत्यव्यवहारश्चतच्चैदंयदंप्रकृतिप्रत्ययविभागवत्प्रकृत्यादिकमपिनित्यमेव-पदात्वंमेवतत्रअन्यथावर्तनामपिनित्यादि
तइतिशास्त्रवत्तात्पर्यकारादिषुचरेफलकारकारेकारोकारादिभागा नामनुभवमिदंलभ्यभागवत्वेभागा नामपितुल्यन्यादिद

ग
२

ल. मं. घा.
९७

परु

रु५

यवकस्य तायां यामागुतु ल्यातामवशेषादिति पदघटादीनामवयवसमुदायरूपत्वेदु रवस्थामेवात्रापि एवंचयदपरायव्यपदेशरहितं निरीहं
वजगात्पातसावयवत्वेनिसतामंगश्रुवाकमपिपदविभागरहितमविडम्बवाकादयोदस्य दान्यन्वाव्यायतइतिभाष्याजत्रकचिदाकस्य
वविभक्त्यान्वाव्यानेकचिसदस्येवेतिनस्यानुरोधाद्यवस्थानववगोपुनावयवासादवभासस्ततजुच्चारणविशेषव्यपतत्रदरीसमा
नाकारकमिकधनिविशेषोपरागोपाधिरितिवाच्यंपदेकाविभासस्य वाकोपदावभासस्यायेवमवोपपत्तेः शास्त्रेतरवागवयव्या
पेनेत्याहुः तन्नानेकवर्गधनिकल्पनेमानाभावात्अवगणनोभेकमवर्गककारादीनावानेकत्वमित्यर्थजालीयस्यान्याय्यत्वात्तस्मादुक्ता
काशह्निकः स्फोटवश्रोत्रमासः अतएववैकोगकाइप्रत्ययकत्वादिकंचभिव्यजकवायुनिष्ठतत्रस्थानाभिधातव्यगपकत्वादि
वैजात्याक्रांतैः स्फुटितस्यमानंनरनाक्रांतैस्तुधनित्सेतांककारउत्पन्नइत्यादिप्रत्ययस्यप्रगवदेव ज्ञाननिष्ठोत्पत्त्याद्यारोपेणानव
वायुनिष्ठत्वादेः श्रोत्रेणग्रहेयेनयस्यधमोत्पत्तेतेनतदपीतिन्यायेनवायनामपिश्रोत्रेणग्रहणायतिरितिवाच्यंपदत्रितयाधम
ग्रहणंतस्यैवधर्मिणस्तेनग्रहणस्यचक्षुरादौ सत्तात्स्फोटहतिनयावतस्यश्रोत्रेणग्रहणंनवायुहतिनयारसनादेरसादिमा
त्रग्राहकतायाइष्टत्वाच्चयंजकगतवैजातमादायैवकारहकारयोर्भेदव्यवहारः अद्वैतसिद्धांतेविषयसंबंधजन्यहतिवैवित्र्ये
राव्यंशेस्वरूपसुखेभेदव्यवहारवत्विशेष्यंशमादायाभेदपितप्रतीतिनीयाद्याउपध्यानालिङ्गिततत्प्रतीत्यभावात्देशका
लभेदप्रत्ययोप्योपाधिकरवमएवचयदादिरूपेणापिवाप्यइतिवाच्यंअत्रापिकाल्पनिकमहतिप्रत्ययविभागःपदेवाकोचय
दविभागःभेदेनकालिताअपिपदवदेवतिसातदुक्तमाधंतावितत्रभाष्येनितेषुशब्देषुदृष्टेरविवालिभिर्वर्गभिवितयमि

राम०
९७

का

न्य

निर्वाणशब्देनप्रकृतिप्रत्ययागमादयःपदाऽखंडान्येवयदानिवाक्यानिचारेखागवयव्यायेनतदनाद्यानार्थकालितेपदादौप्रकृसादिविभाग
कल्पनापदेविभागकमनाचःइदमप्याधंताचित्यत्रभाष्येस्फोटवकत्वादित्याज्यतइत्येओडितिसूत्रेभाष्यधनितेनत्रदिनसिहवर
जायंतरत्वाद्गोकेदेशानावर्गीग्रहणोनाग्रहणमितियसैकस्यइत्यत्रकृपोरुलडितिलत्वासासिमाशंकायवोमुयतःस्फोटमा
त्रेनिर्दिश्यतेरश्नातेलेश्रुतिर्भवतीतिउक्तंतस्यायंभावःवस्तुतो रत्वादिसान्नकश्चित्किंतुअमुगानतइपेणस्फोटस्यावभास
मात्रंएववकल्पतइत्यादावप्यस्याप्रवृत्तिःस्यात्अतोरेकावभासिस्फोटप्रसंगेनकारवभासःस्फोटइत्यर्थःएवंचसर्वत्रसिद्धे
यावदपिरेकावभाससत्वात्आकारादौतुनेचं हत्वावभासइतिनतत्र हत्वाकारवभासमपुंकेकार्येपुंकेपदेनांतभूतामंतभू
तमाधारणीजातिर्निर्दिश्यतइतिव्याख्यातंतत्रतादशजातिसत्वेमानाभावात्तरसिंहवदंतीतिरमितित्वोक्तिविरोधाच्चसादृश्या
नुपत्यभिज्ञेत्यादिहो संगतेश्चातिपदात्वारणाच्चरजातेनजातिरित्यनुकेभुतादशजातिसत्वेवर्गो कदेशानामपित
जातिसत्वेनचराग्रहणोनाग्रहणयस्येवसिद्धाग्रहणयसमुक्ताऽयवानुगत्वंतेइतिपक्षेत्तस्मानयराभाष्यासंगतेश्चातए
वाद्यमेरुषाभ्यामितिस्त्रैकेपट्यथाचनरसिहावयवानोतरत्वासिंहत्वजातिपोषाभावात्सुहृषमगरीजाभ्यामेकाकृतियोगाभावा
एवंवर्गावर्गोकेदेशोपरीतिस्फोटपदसचतत्रदरीपदादिरूपेणात्वाधमिवाताज्ञानविषयोमध्यमावस्थोयइत्यस्यकिंचेवंदुत
मध्यविलंबितासुप्रयत्नभेदेनचिराचिरकालोच्चारणजन्यत्वादित्रकालत्वभेदयोरायनोहत्वाकारस्यापिभेदेभिन्नकालत्वेवा
न्यतहत्तौतपरकरणोपतमहत्तावतोभिसरेसोनापकेस्फोटोपगीकीरेतुनदोषःतदभिवा नंतरंजायमानेनचिरकालेन

धा ५

न्य

न. मे. घा.
१६

इयं रूपो ह्यस्याख्यः परिणाम इन्द्रियप्रणात्मनिर्गत्या विषयेण संयुज्यस्त्वावस्थारूपविषयवामना वशात्तत्र दिव्याकारेण परि
णामेन तत्तत्संयुक्तं वा त्वं विषयप्रतिविंबं स्वमाद्यैवास्त्वविषयासंयोगेन तत्र त्रिविधा संभवात्तथा वक्तव्यं विप्रयव्यपि
विज्ञस्येन वहिष्कृतावनस्वप्रभममरायेषु सवैरेवानुभूयते इति भ्रमे ज्ञानाकारस्य विषये आरोप इति सिद्धं ज्ञातं सं
निरूप्य ज्ञानाकारं विहाया संनिरूप्य हरस्य ज्ञाताघाते ये मानाभावात्तदा दृश्यमधुना नास्तीति स्वरूपज्ञा बाधानुभव
स्यानुपपत्तेश्च चाकं विव्यादि विषयसोषवशाच्च विज्ञहृते स्तथा परिणामः एतेन ज्ञानत्वात्तथा संनिरूप्यता ह्य
नुभूतजज्ञप्रकारिकाशुक्तिप्रतीतिरित्यासं अथ यो यपत्तेः तत्र नुयोगिता प्रतियोगिता विशिष्यसंवेधस्य कदा
प्यनुभवाभावाच्च संवेधस्य द्विषत्वस्वरूपतया तत्र नुयोगिकत्वादिरहितसंवेधभानस्य युक्तत्वात्तत्र नुयोगिक
त्वादिवैशिष्ट्येन ज्ञातस्येव प्रहृष्टाघुपययोगिताच्च वक्तुं ज्ञानत्वात्तथा प्रत्यासत्तिरेव नाविद्यमानस्य प्रत्यासत्तिरित्यायो
गात्तत्र ज्ञानविषयसंप्रत्यासत्तिः ज्ञानविषयो भयस्वरूपा विषयतेति मते ज्ञाननाशे तस्यावक्तुमशक्यत्वात्तस्मात्स
ताविव संस्कार एव प्रत्यासत्तिरेव च मंडूक एव पर्यवसानं सुरभिर्वंदनं सोयमित्यादिव संस्कारवत्तुः संनिरूप्यता धुमयुज्यज्ञा
नात्तमेवेति न स्मृतित्वानुभवत्वयोस्तत्र संस्कारः चित्तस्य विषयविषयाकारपरिणामश्च द्रियेण सहैव अतएव संनिरूप्या

स्मृ.

त ४

राम०
१६

य १

तद्विज्ञानयेन गुडः कडुरिति नयनगतपित्तान्वयेन च शंखः पीत इत्याद्युपपद्यते सावभ्रमप्रमोभयोरुपापुहवे प्रतिविंब
ते इति युं सो विद्यमान इति ग्राहकत्वं प्रतिविंबो त्रुदेः परिणामविशेष एव नत्वा दशादि विप्रप्रतिविंब उभयोरपि नीह
यत्वात्तदस्य न्यत्र निरूपितं पुहोपि हृत्ति संवेधाज्ज्ञानविषयाकारताभा कृद्वति श्रुतसंब द्वातस्वरूपप्रकाशभा
क। इति तत्र न्यत्र न्यत्र हृत्ति द्वातशु द्धवेतने तस्य प्रतिविंबनमेतदेव प्रकृता ज्ञानसंवेधाच्च परसमवेत क्रियाफलश्रयत्वा
द्विषयस्य कर्मत्वं अतः करणाद्वारायुहस्य सत्त्वाश्रयत्वात्कृत्वं ज्ञाताते श्रुतिविशेष एव शक्तिः तत्र दंडीति ज्ञाने हृत्ति
स्य दंडाकारेण यः पुहस्य संवेधः सामकारता दंडत्वं निष्प्रसोवके दकत्वात्प्रकारता संयोगविषयः सा सत्तिक विषय
यतायुहस्य निष्प्रसोविका श्रेयतातासं परस्परमव धावद्वे दकभावश्च परेणामिवात्मा कर्मयि विषयतात्वं च हृत्त्यनुयोगिकत्वं
तत्र संवेधविशेष निष्प्रसोविकविशेषत्वमव्यं संप्रति पत्रं तदेव न्यायनयेतु तत्र दिव्यविशिष्यज्ञानं विशेष्यतादि
रूपं विषयतात्वे तत्र त्रयसाधारणमतिरिक्तं स्वीकार्यं तत्र इत्याह ठाकारस्य वात्संघटाघाकाराविभागेनैव ज्ञानविषयता
तादृशाकारकत्वं मेव ज्ञाने इच्छादो च विषयिता एव पुहोपि हृत्ता कठः पुहस्य प्रतिविंब तदस्य ह मिति ज्ञानोपपत्तिः आत्मा
नमात्मना ज्ञानामीत्याद्युपपत्तिश्च अहमिति ज्ञानामीत्याद्युपपत्तिश्च विंबयो वास्तवमेव भावात्वातिरिक्तप्रकाश्यत्वरूपत्वप्र

विंब

छ ५

य २

विंबप्रति २

ल-म-घा-
२०

काशत्वं पुरुषस्योपपन्नं एतत्सर्वसाक्षिभास्यमिति तद्विप्रकाशत्वावच्छिन्नतद्देशे व्यक्तत्वरूपं प्राणमपि ज्ञानस्य ज्ञो ग्राह्यमेवोत्र का
लिकबाधेत तदेतन्मत्वकल्पनं यथाच प्रदीपो ह्यपि प्रकाशयनात्मानं मपि प्रकाशयति एव ज्ञानमर्थप्रकाशयदात्मानं मपि
प्रकाशयति एवं शब्देऽपि ज्ञानशब्दप्रदीपो नोत्र यागामपि प्रकाशत्वात् अतएव ज्ञाने सति ज्ञाना मितवेति सेशयस्य न ज्ञाना
मीति विषयस्य ज्ञाननुभवः अनुभवसायस्य ज्ञानशब्दकत्वेन कस्याचं ज्ञानामीति वं ज्ञानं ज्ञानामीत्यनुभवाभावाच्च अ
भेदेऽपि कर्मकर्तृभावस्य विषयविषयिभावस्य च समप्रकाशइत्यादिव्यवहारानुरोधेन स्वीकारे वाधकाभावादि स
त्र विस्तारः एवं व्याप्यकारवृत्तिप्रतिविंव रूपव्याप्यज्ञानोत्रं शब्दाकारवृत्तिप्रतिविंव रूपशब्दज्ञानोत्रं जायमानवो
द्वयाय कशब्दार्थस्य तत्र दृशकारवृत्तिप्रतिविंव न मेवानुमितिः शब्दबोधश्च शब्दशब्दं गौलीकादिशब्दानां प्रातिप
दिकत्वसिद्धिरपि बोधार्थवत्त्वेनैवैययधते याः सन्निवर्धेति तत्रे स्याति वा तत्रे सभाष्ये स्य मेतत्तद्विद
शानाम्येतः करणे वा सनासत्त्वेशब्दो धएव मानं दर्शय ववो धेवो सना ज न ना छे अनादित्वाच्च व्यवहारस्य न
दोषः तदुक्तं हरिणा यो वा ये विद्वि विषयो वस्त्ववस्तु निवंधनः स वा त्वं वस्त्विति ज्ञातः शब्दार्थः सम्यक्त्वमिति इति च वहीर
पोपि वहीरूपतया ध्यस्तइति युजो जः अध्यासे वीजं ज्ञातः करणस्य रागादिदोष एव अतएव वात्सार्थानयनमुपपन्ने यत्र स

स्व१

द४

राम०
२०

न

म्यं तर्गर्थस्य वात्सार्थेन संवाहः स शब्दः प्रमाणां विसेवादेस्त्वप्रमाणा मिति व्यवस्था एवमेवायं शब्दः प्रमाणां न वेत्यादेरिदं ज्ञा
नं प्रमानवेत्यादेर्योपपत्तिः न नादियेदेभ्योपि बोद्धाकारविषयक एव बोधः सवबोद्ध आकारः सामान्यरूप एवावयवसंस्था
नगतविशेषस्याग्रहात्तेषां शक्तिग्रहोपिवक्तृमुखात्र दीपगुणसमध्यादिप्रवृत्तानंतरं तादृशगुणसमध्यादिविशिष्टे सामा
न्यतो बुद्ध्यागृहीत आकारे एव हेतुमतिवेति सत्र भाष्ये कं संघातयतीत्येतच्च तादनावसरं तेषामुपपत्तिप्रभत्याविनाशादु
द्दीर्घावसाराणाः सतो बुद्धिविषयान्प्रकाशयतीत्युक्तैः तदुक्तं हरिणा शब्दो यदिति रूपं श्रुतुं देविषयतां गतान्प्रसक्तमिव क
सादीनमाधनत्वेन मन्यते बुद्धिप्रवृत्तं रूपं वसमा रोप्याभिधातृभिः अर्थेषु शक्तिभेदानां क्रियते परिकल्पनेति प्रसक्त
मिति मननक्रियाविशेषणोऽद्वैतज्ञानाभावादि वेति अर्थेषु वास्तेषु बोद्धमेव कस्य शक्तिनात्वं वात्सर्थस्य दर्शयज्ञान
विषययो रभेदाध्यासात् अतएव देशान्तरस्थदेवदत्तकाश्यां ग्रहावतत्वं ज्ञानं तत्र पश्यतो विद्वदज्ञो ब्रूनास्तीत्यतीर्धीः सामान्य
न बोद्धाकारणास्पविजातीयतया समुद्धत्वेनाग्रहात् अयं स देवदत्त इत्युपदेशोत्रं सामान्यरूपोपि बोद्ध आकारो विशेषरूप
रा विवर्तते एतेनातीतननादि साविचेत्रादिवत्तमानेयसिद्धासं निरुद्धवस्तु गोचराः संस्कारा अनादयो धाराहरेण विशि
ष्यबोधानुपपत्त्या कल्प्यते तेः स्मृत्यर्थेषु शक्तिग्रहो बोधश्चेति नेणपि कनयोक्तमया त्वविशिष्यबोधरूपहेत्वसिद्धे

सु

ना५

ल. मे. वा.

२१

हु

बल

विशिष्यग्रहीतसंगतिका नामिवतर्हनेपदस्मरणापत्रेऽप्यदप्रकारकोवोधस्यैवानुभवाच्चतएवाज्ञातार्थकेषिदमे
केपदमिति ज्ञातेषु नलचैत्रागवोरिपरेषु श्रुतेषु कएतदर्थेतिप्रश्नउपमानतस्मरणाकथनादिना प्रति
वचनचदश्यते अतएवसादृशाघुपायेनशक्तिबोधकतयोपमानस्यप्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यात्तदेवबोधकतया
कोशस्यप्रामाण्येयुत्पादयति। नलत्वादिनावोधस्तत्तेनरूपेणशक्तिग्रहासंभवादसंभवा एतेनप्रमेयत्वादिरूपेण
सर्वानुभवसत्त्वान्नप्रमेयत्वांशस्यानुदसंस्कारत्वेनमोक्षेयधमजलज्जात्यादिविषयनिर्विकल्पकस्मरणोत्त
ज्ञानलक्षणविशिष्टतत्त्वार्थोपस्थितौ तत्रशक्तिग्रहोवोधश्चाज्ञानलक्षणधमनसंपुक्तामिति संस्का
रविषयत्वफलकस्योवोधकवशात्सत्तः काचित्कत्वकारोचिनियमेननसार्वज्ञायजिरित्युक्तं अनुभवविरुद्ध
तादृशस्मरणकल्पनेमानाभावाच्च सर्वत्रस्मरणानुभवसमानोकारत्वस्यैवदर्शनात् किंचतदंशमोक्षेपिकराविदि
शिष्यज्ञातानुभवानामेवतथाज्ञानभवतिनतकराचिदपितथाननुभूतानां तथाज्ञानज्ञानलक्षणसहकारेणापि अनुभवविरो
धात् अथथात्रस्मरणोपितथास्मरणोज्ञानलक्षणयातथानुभववैकृतकृत्यतायजिरित्युक्तं यत्रतुनगुणसमर्थादिश्रव
णोत्तत्रयदमात्रविषयकमेवज्ञानं अतएवयदंतुश्रुतमथेनज्ञानामीति व्यवहारस्तत्रगुणादिश्रवणात्

एत

कत्व

ताम०

२१

रंतुश्रुतोत्तिसमदृष्टित्वव्यवहारः अस्मकश्चिदर्थेभिविद्यतीतिपदत्वहेतुकमनुमानमेवचौहार्थस्यवौहेनशब्देनाविभा
गात्तन्नामैराध्यवसायेनशब्दादर्थकारवत्तौजायमानायांत्वाकारस्यापिसमर्थतामिति शब्देस्यापिविषयता अतए
वशब्दस्यात्वयाहकत्वरूपशक्तिरूपसीकारः तत्रतात्पर्यवशाद्दुधाशब्दप्रकारकोवोधः अर्थवाधेतुगौरित्यपमाहे
त्वादनुवादेश्वविशेषकः अतुकारोत्तुशब्दमात्रविषयकः एवमर्थेनापिस्वाकारसमर्थोत्तएवशब्दाकारस्यापिस
मर्थतामिति सर्वज्ञानेश्वानुसिद्धतुत्तनेसोत्तिसमर्थोत्तकेयः शब्दानुगमादने अनुविद्धमिवज्ञानं सर्वशब्देनभा
सतेइतिउत्तरार्धेनानुवृत्त्यापः प्रमाणोर्ज्ञानमत्तएवचसुपादृशमानमप्यज्ञातबोधकेपदार्थोकिमिदमिति नजा
नामीतिव्यवहारोत्तुपदेशेचज्ञातमिदमिति व्यवहारोत्तनेनप्रमाणोर्ज्ञानापेक्षतत्रसद्व्यवहारो विशेषध
र्मप्रकारेणाज्ञाततथाव्यवहारोन्वयवसायेवहेतुरितिनेयापिकनव्योक्तमयासमर्थोत्तद्व्यापेनकारणात्कल्पनाय
स्याः समुक्तस्योचित्यात्तत्तत्सतिस्मृतस्येत्यमानेवाधकाभावात्तदर्थप्रतिबंधककल्पनेणोवमनुभवविरोधश्च
किंचपिकपदशक्तिग्रहवतोपकोकिलइत्यनुवृत्त्यापयत्रिस्तचपिकलकोकिलत्वयोरभेदात्तममत्ततत्तदभावा
त्तदोघोत्तएवकरादसत्त्ववृत्तिरुद्धिः कीर्तिदिश्रामादिभिर्नामसंलग्नविषयकत्वसविकल्पकलक्षणमुक्तं। पातंजलाना

त्य

३३

न-म-घा-
२२ घ

मयी मेवमविकल्पकलक्षणं संमते एतेन ज्ञानं शब्दानुविद्मेव अर्थज्ञानं स्यात् कश्चाभावादर्थवाचकेनेतिकारण
 युक्तेन यदिति ज्ञानाभावेति तद्विहार इत्यप्यासंदेहियार्थे संनिकर्षेति न ज्ञानमवयदेषमव्यभिचारिव्यवसायात्मकप्र
 त्यक्षमिति प्रत्यक्षसत्तत्त्वोऽवयदेषत्वविशेषतां वदता गौतमेन शास्त्रे ज्ञानेशब्दान् स्यात्तु कारणाच्च अवयुदित्यप
 मानत्वं व्ययदेशाविषयकत्वं व्ययदेशाव्यवकाश इति न्याये स्पष्ट एव चान्यत्र तदभावाग्रहो मुखेति पात
 जलानामाशयः शब्दविषयकत्वेन प्रत्यक्षस्य शास्त्रापेक्षितिरिति वदता वात्स्यायनेन शब्दज बोधस्य शब्दविषयकत्वमु
 क्तं प्रायमेव शब्दविषयकत्वमेव शास्त्रे न तु शब्दजन्यत्वमिति तत्रैव वाच्यमिति मिश्रं कृतं स्वरूपमिति सत्रे भाष्ये स्पष्ट
 तत्तत्र हि नुवा एतद्वक्तव्यं किं कारणं शब्दवत्त्वोऽर्थे संप्रत्ययानुश्रुतशब्दवत्त्वोऽर्थे पितृस्यो नाम्ना हयते नाम च यदा
 तेन नोपलब्धं भवति तदा यच्छेति किं भवानाहेति शब्दवत्त्वोऽर्थे संप्रत्ययः इह शास्त्रे शब्दसंभवादर्थे संभवदर्थस्य
 निवृत्तिरित्युक्ते शब्दवत्त्वो हीत्युक्त्यानुश्रुतशब्दजन्यवत्त्वोऽर्थे प्रत्यय इति लोके प्रसिद्धमित्यर्थः अत्र यमुक्त्वा व्यतिरेकमाह
 तत्रेति प्रकारांतरमाह शब्दवत्त्वोऽर्थेति शब्दविशेषणं कृत्यर्थः तेनाऽर्थे संभवे कारणत्वेन विशेषणत्वेन बोधस्थिते
 शब्दे कार्यमिति भावः चकारणास्य युक्तं तत्त्वमेव तं मंत्रे यजुषीति च यदुच्यते तत्र मंत्रशब्दादौ कार्यसंभवेन मंत्रा

८६

ताम०
२२

धि

५

तं १

रिसहचरितेथेभविष्यतीति भाष्यप्रतीके केयेन स्पष्टमेवोक्ते माह चर्यं च शब्दानुविद्मेवार्थस्यावामादिति किं च प्रत्यक्षादा
 च विषयताभावेन नियमनिर्वाहाय यदभावेन मावश्यकं यत्तज्ज्ञानं यत्तदादिविषयतज्ज्ञानवोधीयविषयतासमानविषय
 ताकमिति नियमात् संनिकर्षादिभिरनववस्थाघोररूपवानिति ज्ञानवत्त्वस्य रूपमिति रूपविशेषकज्ञानस्यापि
 तेन संनिकर्षेण ज्ञाननाजघटरूपोभयविषयकज्ञानस्य तत्संस्कारस्य वा एवमेव सत्त्वेन यदा यत्तज्ज्ञानं एव तदा तस्य वि
 शेषणत्वेन स्पष्टं पुनः विशेषणज्ञानस्यैव विशेष्यज्ञानस्यापि विशिष्टबुद्धिकारणत्वात् अतथा किंचित्तरूपवदित्यवस्था
 तनतघटइत्यादिविषयया विशिष्टस्य वैशिष्यमिति बुद्धौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य कारणत्वेपि ला
 घवादिशिष्टज्ञाने प्रति विशेषणज्ञानकारणमिति कल्प्यते अतएव निर्विकल्पकसिद्धिर्न्या विशिष्टे वैशिष्यमिति
 विषयतावागादिवुद्धौ विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकविशेष्यज्ञानस्य कारणतायाः सर्वथाभावश्यकत्वेन विशिष्टबुद्धिस्त
 मेव विशेष्यज्ञानस्य लाघवात्कार्यतावच्छेदकमुक्तिर्यदित्योदिविशिष्टबुद्धावपि विशेषणज्ञानवत्तन्निर्विकल्पकविशे
 ष्यज्ञानमपि सत्त्वमभूत एव घटत्वे इति निर्विकल्पकाकारमाहः यत्तु निर्विकल्पकत्वेन विशेषणज्ञानादिकारणत्वेन
 ज्ञानेच्छाति संनिकर्षेणो व विशिष्टज्ञानमिच्छति तेषां त्वनुपपत्तिरेव घटादियदत्र बोधे विषयताभावेन घटादियदा नाघ

घ ३

न. सं. सं.
२३ स्वर

रत्नविशेषशक्तिरिति शक्तिरिति नियामकः घटलनिष्प्रकारतानिरूपितविशेषत्वावद्विज्ञेयशक्तिरिति तदर्थः अतएव विषय
ताविषयको नुबवसायः संप्रतीतिविषये विद्यमानयथा यस्यानुबवसाये भानतु आन्तरिकविषयकज्ञानानुबवसाये माधु
र्यदीनामपि विषयतायतिः कुज्वलं जः खंजकुज्जइत्यादौ विषयताभानं विना बोधविशेषायापयारे पितमशक्तत्वाच्च सं
बंधसत्त्वस्य संवेदे नैव भानवत् विषयता नास्ति रूपतएव भाननकयापि विषयतयेति नानुबवसायः ननु विषयता नो कार्यका
रणभाववत् नानुबवसायः न दोषकारणता नियामकत्वेन शक्तिकनावश्यकत्वात् समर्थसत्त्वे भाव्यवजहत्वा यद्विनि
वृत्त्यादनावसरो राजपुरुष इत्यादौ वा के [redacted] राजपुरुष इति विद्यमानविशेषत्वरूपत्वाय स्यात्पाद
त्युक्तं एवं च ननु भवसिद्धिविषयताभानं तच्छक्तं च अतएव यत्ना कृतिजातयत्नपराय इति सत्त्वेन्यायवार्तिके
तोक्तं तु शब्दो विशेषणार्थः किं विशेष्यप्रधानो यस्य जनिभावस्या नियमेन पराधर्ममिति प्रज्ञायनीयधर्मविशिष्टो धर्मः [redacted] श्री ५
अतएव प्रज्ञावेपि न्यायवार्तिके तोक्तं अनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्यनुमानेशब्दसिद्धत्वेन साध्यत्वं न भवतीति प्र
ज्ञायनीयेत्यादिनापिशब्दः नित्यत्वे साध्यं कृतकत्वेन हेतुना साध्ययोगाभावात् अतएव परंपरासंबंधानामसंबंधत्वं
शयति न वा नित्यत्वमपि घटादौ सिद्धं तस्मादन्यधर्मत्वेन प्रज्ञातस्यानित्यत्वस्य धर्मिणा शब्देनो विशेष्यविशेषणभावः

श्री ५

तम०
२३

विशेषणत्वे

लेख

नांगाशब्दसंकाशं तेन शब्देन तेषां तादात्म्याभावादिति ३

म२
२४

समाध्यः स बोधया अर्थमविशेष्यो धर्मो विशेषणमिति अनेन ज्ञाने विषयताभानं स्पष्टमेवोक्तमित्यत्र विलोकातिरिचि
तं सर्वत्र शब्दानामित्ययमर्थो यो गौरित्यत्र कः शब्द इत्यनेनापि सूचित इत्यत्रे निरूपयिष्यते शब्दार्थयो रविभागादेव यस्य शा
यामयगौरित्यत्र कः शब्द इति प्रश्नः किंच तत्र प्रघटके जात्यादीनां शब्दमाशक्तिरिति विज्ञेयशब्दत्वाज्ञानात् विषयमपि गुणादीति
वाच्यं तिरितरूपपुनसिद्धत्वं दययवविशेषानुगतसामान्यविशेषरूपगुणसमूहस्यैव द्रव्यत्वात् स्त्रिया मिति सत्त्वे
येव भवतः कः संप्रत्ययोगुणसमुदायो द्रव्यमिति भाव्यात् कंच प्रत्ययवयवगुणाः समुदायं प्रतीति संख्याया अवयवद
तिसत्र भाव्याच्च अयुतसिद्धावयवविशेषानुगतः समूहो द्रव्यमिति यत्तज्जलिरिति पातं जलभावाच्च गुणपदेनावय
वाधमाश्रु अतएव बोधिसूत्राजिन्यसंस्कारस्यांशत्वावयवत्वादिना व्यवहारः समन्वयसत्त्वे भाव्योपपत्तिः
मुदायसमुदायिनोः परस्परभेदाभेदाभ्युपगमः अतएव [redacted] मरुतघटो मरुद्विघट इत्याद्ययययते [redacted] गुणगुणाद्यो वि
तएव घटः शुक्लः घटः स्यादस्य घटः अतएव गुणाग्रयो द्रव्यमिति परवदति अयुतसिद्धावयवविशेषानुगत
त्युक्ते नानादीनां नानातिरिक्तद्रव्यत्वं निरंतरवयवत्वरूपायुतसिद्धत्वाभावात् विजातीयवयवविभागवत्ता शकः भव्यो व
यवावच्छेदेन वसुः संयोगश्च तत्पत्तिसंकारणः तदतिरिक्तवयवो तु नोपलभ्यते यावत्समुदायस्य सत्त्वात् किंच तस्यातिरिक्त

व३

न.मै.पा.
२४

हा ५

एव १

त्वत्पुगुत्वादेर्देगुत्पत्त्योपलंभापत्तिः अथपिनोत्पत्तिरहितेऽप्रत्यक्षत्वापत्तिः न च अत्राप्यवयवपुरमात्ता नाम तौ द्विपुत्वेन तदा श्रित
गुणाप्रत्यक्षत्वापत्तिरिति वाच्यं यथागानाप्रत्यक्षं कार्यमात्रं यथैवित्सत्तासमुदायभावे कार्यकारत्ववदुपपत्तिः एवंच गोशब्दे
तत्समहाभेदे तत्समस्तभेदोपेति सिद्ध एवेति भावेन गुणादीनां गोशब्दत्वाशंकाः लिङ्गसंख्याघनपिद्वयसर्वनामपरा
शंयोपेद्वयमिति तु सशस्त्रव्यवहारोपयोगीति केचिन्गुणो नाम स इत्युत्तराशयस्तु गोशब्देनानुभूतभेदावयवानु
गतसमहेनैव तादात्म्यं न तु तदचपवैरपीति तत्र भेदः प्रतिभासमात्रकालितत्वेनाध्यक्षोराहोः शिरडिति वत अ
भेदस्तथावैरिक इति वाच्यमिति मिश्राः अन्ये तु भावपियावहारिकोः स्वर्गाकुंडले सुगोत्पुडलमिति व्यववहारा
त एतच्च वहारानुययुत्तैव तयोः क्वचिद्विरोधस्याप्यंगीकारात् अन्यथानुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तुमसाधिकापिन वि
द्वैवैमत्तं सर्ववलाधिकेति श्रीहर्षोक्तेः किंच स्वर्गाहियेता भेदस्य कुंडले त्वरूपेता भेदस्याप्यिति विरोधः सा
मानाधिकरण्ये च कार्यबोधकत्वमेवाप्रकारविशेषानयेद्यो भेदस्तत्तनविरुद्धः प्रतिभासकालितत्वेपियावद्यवहारे
त्रसजानतः पाकुमुक्तिरजतवतत घवहारानपगमेन व्यथयिष्यमत्वात्तु होः शिरडित्यत्रानेकोवस्थपुकराहोः कावस्था
पुक्त शिरसोवयवत्वेन तत्रापियावहारिकभेदवस्तुतस्तत्रविकल्पात्माकमेवज्ञानेः शब्दज्ञानानुयातीवस्तुशब्दोविकल्प राम०
२४

भिन्त ५
२४

इति तत्त्वज्ञानात् अतएव पुरुषस्यैतन्नमिति तदुदाहरणं यातं जलभास्येदत्तं न हितस्मादस्य कश्चिद्विशेषः व्यपदेशिव
दिसंसाधमर्थः सुखव्यवहारविषये यथाशास्त्रीयं कार्यं तदुत्पत्तिं सर्ववधाभावेपि कार्यमिति स्वर्गाकुंडलस्य त्वेदेशका
लैक्येपि न्यूनधिकमत्तदर्शनेन व्यावहारिकभेदोप्यवश्यं स्वीकार्यः न हि मातिभासिकेन तदुपपत्तिः शुक्लो मातिभासि
करजते सर्वव्याप्त्याभावात् इत्यपि कश्चित्तराहोः शिरडित्यादाववस्थाकालितो वयवावयवविभाव इति न पुक्तं बोध
णामनेकावस्थाविशिष्टस्य तत्वेन राहुपदादबोधात् अतएवेयायेत्यादाविकारस्य मयमावयवत्वं कथमित्याशं
कालोकविज्ञानात्सिद्धमित्युक्तं भाष्ये नोक्तवदेव शास्त्रेऽविचारितमणीयो व्यवहार इति तदाशय इत्याहुः केचिन्तु ५
दभिन्नास्पजदभिन्नत्वमित्याशयेन शंका अयेवमापोरुलकारणोपादानककार्योपादानके कार्येन कार
णोपादानकत्वापि व्यवहारेण सिद्धः यथाभावाद्युपादानकेपि प्रकृत्याद्युपादानकत्वे गुणो नाम स इत्युत्तराश
यस्तु यत्र स्वाभिन्नवस्तुद्वारकः स्वस्वरूपानुगमस्तद्विषय एवोक्त्यायः स्वर्गाहियेता भेदस्य कुंडले त्वरूपेता भेदस्याप्यिति विरोधः सा
मानाधिकरण्ये च कार्यबोधकत्वमेवाप्रकारविशेषानयेद्यो भेदस्तत्तनविरुद्धः प्रतिभासकालितत्वेपियावद्यवहारे
त्रसजानतः पाकुमुक्तिरजतवतत घवहारानपगमेन व्यथयिष्यमत्वात्तु होः शिरडित्यत्रानेकोवस्थपुकराहोः कावस्था
पुक्त शिरसोवयवत्वेन तत्रापियावहारिकभेदवस्तुतस्तत्रविकल्पात्माकमेवज्ञानेः शब्दज्ञानानुयातीवस्तुशब्दोविकल्प राम०
२४

न. मे. पा.
२५

व

वत्त्वभावात्तथास्वभावादेशादस्य भावकत्वमर्थस्यावभास्यतेतिवदन्ति तस्मादव्यवच्छिन्नाकाशधर्मोपमांतरः स्फोटयेत्यर्थो
हृदयज्ञानविषयः शक्तिग्रहविषयश्च ज्ञानं च तद्विधुर्धर्म एवेति एकदेशे स्थित्वा तत्तेषामितोत्तराध्यासः शब्दाद्यप्रत्ययाना
मितोत्तराध्यासात्संकरस्तद्विभागसंयमात्सर्वभूतज्ञानमिति योगसंज्ञोक्त उपपन्नः सवानादिवासनावशादेनादिवर्णव
शब्दाधर्मो रिति न कुतः को वसरः अतएव नि कारोपेयश्चाद्वनमहर्भोस्तद्धिनिधनं रामेति ह्यसं नाममानभाः पिनादि
नः गर्वभंगो भागवत्तु शोयभंगश्च बालिनः हिरण्ययवैक शिषुंश्च सतत इत्यादि संगच्छते असे हिरण्यक शिषुना मानमिति प्र
तीतेरनुभवसिद्धत्वात् अतएव कथितं यदत्वं दोषोऽपि क्वचिन्नरोयः उदेति स विताता म्रस्ता म्रएवास्तमेति वसं यत्रौ च विप
नौ वमहता मे करुते स त्रता म्रपदे विना न तादृशो बोधः पदप्रकारक बोधात् इति प्रकाशकतः तदुक्तं हिरण्यपदतः शब्द
तत्त्वतु नादौ रेकं प्रकाशितं तदा हरये शब्दे तस्य वा को तथे कताः अर्थभागे स्यात्तेषामांतरा यः प्रकाशत इति
एकस्यैवात्मनो मे दोषोऽपि विषयकः स्थिताविति च अतस्तथा स्थितावपि विहिमं देवभासेते तस्यैव शक्तिभेदात् अक्रमे
तामिह मभासोपि तद्धेति वशादेव तपितत्रैव स्पष्टं किंच बोद्धव्यं यो मे गीकारे सर्वेषां तु सनामानिकमोतिव यथक एव
यकं वेद प्रादेभ्य एवा हो एयकं सस्याश्च निमं मे इति स्मृतेः सभरिति व्याहरन्ममिह सजतेति श्रुतेः सूर्यः प्राक् भूः शब्दादि

न ३

राम०
२५

वृ

न

अस्तदर्थं ज्ञानयवैकं सधिरिति लाभेन तदा वाच्यमुच्यते भावावात्तमशब्दस्य शक्तिग्रह एवैकं कस्यार्थस्य बोधः स्यात्तन्व ज्ञाते नित्य
त्वात्तत्र शक्तिग्रह इति वाच्यं अद्वैतिनां जातेरप्यनित्यत्वेन तस्या अणिकेन विद्वेदिकशब्देनेव ज्ञानयवैकं ब्रह्मणा निर्मीतो तत्राप्य
स्यावद्वैतवस्थायाः सत्त्वात् निराश्रयजातिसत्त्वमानाभावाच्च तत्र धातवश्चिन्नब्रह्मसत्त्वाया जातित्वेव धेदकाभावात्तस्या
सदा जातित्वाभावात् तस्मात्सर्वज्ञत्वात् न गवदनुग्रहाच्च वेदनाभवत्तदेव स बुद्धिर्वर्ति यदर्थस्य स्थूलसूक्ष्म राभा नेतत्र सं
बंधग्रहो बोधश्च हिरण्यगर्भस्येति बोध्यं सचायं स्फोटोत्तराया वरूप एव अकार एव सर्ववाक्यं स्यात्तौ ध्यभिर्ब्रह्म
नावही नानाभ्या भवतीति श्रुतेः वही वाक्यपदादि रूपा नाना रूपा घटपदादिरूपा च अकार एवेति श्रुतेः तरेया ठस्त
त्राप्यवयवद्वारा मया बोधन सत्तात्वाद्वा दशाक्षं भे भागवते मया वस्य स्फोटत्वं स्फुटमेवोक्तं तत्र हि समाहितात्मनो ब्रह्म
ब्रह्मणः परमेष्ठिनः हृद्या काशादभूत्ता दोषोऽत्रोधादिभायते तद्वत्ताकाशादित्यर्थः अकार एव विधानेन तत्रोत्रवति
निरोधादस्माभिरपि विभाव्यते श्रूयते ततो भविष्येति कारो यो ब्रह्ममभवः स्वराट् पत्रस्त्रिंशो भागवतो ब्रह्मणः परमात्म
नः शत्रिस्तत्रिमात्रः अथ कुरु ईश्वरः प्रभवो यस्य सः अतएव ब्रह्ममगवतो लिंगा गमकः ३ को सो परमात्मा तत्राह श्रुतो
तिय इमं स्फोटं मुने श्रीचरणरदकः येन वाक्यं जपते यस्य वाक्तेराकाश आत्मनः ३ मुने श्रीचरणरदकः विधानादिना ३

न.मं.पा.
२६

ति

धा

र

पा

व त्रिके इमं प्रवृत्तं संस्मृतं लक्ष्मणेणापरि तातमपि युः प्रयोगेति सपरमात्मा जीवस्य तु करणाधीनज्ञानत्वात् करणास्पदा
त्रिकत्वात् तदा श्रोतृत्व इति श्रुतं यतः प्रत्येकी द्विपदगीर्णं ज्ञानेयस्य तादृश इति श्रोते च जीवस्य तदुपलक्षित इति श्रुतं द्वारिके
व यथा निद्रा काले नीते दिपमपि जीवेयमात्मैव शब्दं श्रोतामबोधयति तदुक्तं येन प्रसावेन वाक्यं हर्तुं विज्यते यस्य वद
रया काशे आत्मनः सकाशाद्यतिः इति धाम्नो ब्रह्मणः सा सादा च कः परमात्मनः समुर्वमत्रोपनिषद्देवी जंमना जने ४
स धाम्नः स्वकारणास्य विंशतः संशभं तसमस्त देवता वाचको यीत्याह मया चः सर्वमंत्राणां मुपनिषद्देहस्य सत्स्य
पं यतो वेदकारः तां तत्कारणात्वेपि न विकारित्वं यतः सना जने सदैक रूपं ५ तस्य स्वासंख्यो वेदा अकारा धाम्नः गद
को यं ते ये त्रयो भावा गुणानामाथ हेतयः ६ अकारा धाः अकारो कार मकारः तस्येव यवयव विभावे धी ये कारा धे त्रय
स्त्रिंसा व्यापुजा भावा धायं ते तत्कारणात्वात् गुणाः सत्वरजस्तमोसि नामानि अणुः सामल सणानि अथार्थ
भुवः स्वलोकाः हते यो जायते मम पुत्रयः अनेन तस्यैव सर्वं पंचकारणात् तौ ता ७ ततो ह्यसमाप्य मम जन्म गवान
न अंतस्थाः सत्स्य शरीरे हत्वा दिन सणाम् ८ ततः अकारा दिभ्यः अंतस्था दयोल सणाय स्यते ९ तेना सो चतु रो वेदा
श्चतुर्भिर्वदे नै विभुः स व्याद तिका सौ कारान् चानु हो त्र विव द्याः १० अरजदित्यनुषज्यते च तारो हो त्रु पल सिता ११

५

भ

राम०
२६

नि

स्ते

र

धा

र

त

स्वित्तुश्चतुर्होतारः अनुषेयं होत्रा धर्मवदिकं कर्म चातुर्होत्रं तद्विदुः स्येत्यर्थकमुक्तमिति रंजभाष्येपि उक्तीत्यापदसजाभावाश
कोत्रं भजं व्याप्तिमत्वात् शब्देति प्रतीकमादीयोक्तमभिधानाभिधेयत्वावुद्धिर्देहयाकाशयति चित्तापरबोधने छयापुह
गोदीर्घमाणा कं रादियुवता भावमायद्यत्वाकाशस्थं शब्दं सत्स्यं कृत्वा श्रोत्रद्वारा तत्र स्थिता श्रोतुं बुद्धिं मनु प्रविश्य सर्वा
र्थं सर्वं मिधानरूपं तद्विद्वान्मोतिपुरुषयत्न जाव क्रोत्रधाता यत्नं श्रंति न शब्दः सवत दनु रक्रोष्ट प्रत्ययं जनये
ति इति तत्र सपदत्वादिकं वेको दद्याते धारोपयंति तद् तनाशादि च तस्मिन् पुरुषवृद्धवस्येव चार्थस्य प्रत्ययमा
दधाति शब्देनैव तस्य सवंधादिति सच शब्दो वक्तव्यकोपितं तद्दत्तां स स्कारैः प्रतिविधितं तदुपो नंतु यदहं यतामि वा
यन्न इति सर्वयदहं सः सर्वोऽपि मिधानशक्तिः सा शक्तिश्च यो प्रत्यसागम्या नास्मत्तज्ञानगम्या यत्रैव व्यवहारदिनात
ज्ञानं तस्यैवास्माकं बोध इति मर्यादा एव मेकैकवर्गायि सहकारिवर्ता रं सवंधात् अनंतयदहं रूप इति सोपितश्चक्ति
रिति गकारोकार विसर्जनीया गोर्विवका इति लोके स्या विचारितं मणीयेत स ह्दे वा वक्तव्यं हस्तादृशस्यैव वशात्
णा न्वाख्या नंतदस्या बोध्यं तदुक्तं भाष्ये यवा प्रतीतयदा यको लोके धनिः शब्द इति लोके यं बोधकत्वेन गृहीतो
धनिर्वर्गात्मकस्तत्समः शब्द इति तदर्थः अथ गोरित्यत्र कः शब्द इति मश्रु इदं मुनरं अत्रोपि स्फोटो गकाराव

मि

नमो-बा-
२७ ना

खि

वृत्त्याभ्योभिः उभिन्नश्चरमावस्थयाविसर्जनीयादिरूपरापरादिरूपेणाव्ययते इति वल्लोपुतत्वव्यवहारोपपत्तिः नो कस्येति बोध्यं एवं
वैपरेक्षुयदांतरा सहकरेणानावाक्यमभवत्त शक्तिमत्त्वं तत्र द्वाकाथे बोधजननशक्तिमत्त्वं च यद्यपि यत्सु बुभुक्षिताथे प्रत्यायना
यशस्वप्रयोगः परस्परप्रवृत्त्यादिविषयव्यवसायेण बुभुक्षितः सच वाक्यार्थेवेति सर्वशब्दास्तथा एव यत्रापि केवलं न हसदुतिप्रयु
ज्यते तत्राप्याकांक्षातास्योदिवशादस्तिचलति घटेवेति यदांतरा यानामध्याहारः क्रियाविशेषतास्यो नवधारणोपपत्तिः
त्यध्याहारः बुद्धिसृजाया बुद्धिविषयबोद्धयदाथेनावाभिचारात् लोकेत्यर्थे विनाशुद्धपराथेन च गतेष्वेव क्रियापरा
दिमात्रप्रयोगसर्वकारकोध्याहारः चेन्नोभिनातंडुलान्यचतीत्यादिमयोगस्तकारकोत्तरनिवृत्त्यर्थः क्रियांतरनिवृत्त्यर्थः
नियमायेति स्पष्टमर्थवत्सन्नेभाष्येन थापि अन्तरात्मानलाघवाय यदानित्यत्र यद्वृत्तिप्रत्ययभागास्तजदर्थश्चक्यं
तेतद्वारा यदाथे बोधनं वाक्यार्थे बोधनं च शास्त्रफलं केवलं हरेषु तु वर्गमिजात्यादिनावयवकल्पनं स्पष्टं चेदं निरुक्तेय
त्रतुवाक्यस्यैव शास्त्रेण संस्कारस्तत्र नैव यदासदाथे बोधः यथायद्वत्संत इत्यादौ अतएव उः सीतिसूत्रे भाष्ये धुडादयः य
वता एव किं न क्रियं त इत्याशं कयवैतेषु तायादनेन समाहितमन्यथातकारविशिष्टस्य सदाघर्थे बोधकत्वाय परादि
त्वमेवावश्यकमिति तद्विवादाभागातिनिर्दलत्वात् तन्मनुवाक्यार्थे बोधे भेदाभावात्तदोषः एतेन सदाथे ज्ञान एव कएव

पदा

राम०
२७

प
स ३

वाक्यार्थबोधइत्यासां वक्तुः सर्ववाक्यमत्वेऽमेव यदा न्यसत्यानेव पदासदाथे बोधइत्यंगीकारे चैत्रादिपदानां सकलक्रि
यासाधारणे ये गहीतशक्तिकानां तत्र दर्थीचित्तविशेषबोधाय लक्षणापत्तौ शक्त्या बोधकत्वभंगः सामान्यरूपेण विशेष
बोधेपिलक्षणेति स्पष्टं काव्यप्रकाशे किंच यदानां सत्यत्वे राजराजानं राजराजनीत्यादौ राजरूपाथे प्रत्यायकस्यानियत
त्वं न स्यात् सत्यस्य नियतत्वात् हेराजपुरुषेत्यत्र राजेति क्रियायदाथे प्रतीत्यापत्तेषु अतएव भाष्ये न लक्षणे न यदका
रा अनुवर्त्य इत्यादिना शितः कर्तृत्वादेर्यदानां सत्यत्वं दक्षितं सत्यत्वे तुल्यं सतो न तदननुवर्तनासंगतिः पदप्रकृतिः
संहितेत्यत्र तु घडीसमासः तथा च तत्रैव केयः संहिते वा योरुषेयी एतानि तु योरुषेया तौ ति किंच ते वा सत्यत्वं श्वकणा
दावश्वाघर्थे प्रतीत्यापत्तिरुद्धमिदं यौगिकमिदं योगरूढमित्याद्यपि शास्त्रके लुप्त्यनेव विशिष्टार्थबोधाधीनं
देवतत्रयशो जनसंज्ञेयाय परित्यागः अतएव व्याकरणाभेदे नोयाय अनियताः तदुक्तं मुपादायायिये हेयास्तानु
यायान्यवसृतेऽयाया नां वनियमानावश्यमवतिष्ठत इति ननु यदानां सत्यत्वे प्रतिनिधित्वेन सदाहित्री हिमिर्यजतेत्या
दौ यागेन सकलद्रव्यासोपब्रीहिश्रुतिर्नियमार्थबोधिभिरवनां नैपिति तत्र ब्रीह्यभावेति सूक्तमेवाप्रार्थकाम्यसर्वलो
पोमाभूदिति प्रतिनिधिरूपादीयते तत्र ब्रीहित्वस्य शक्त्युपलक्षणात्वात् प्रतिनिधेरपि श्रोतृत्वमित्यग्रेतिरूपयिष्यामः

४
४

नमः.भा.
२८

तत्र प्रतिनिधिरादनेपित्वाकारवडास्यस्यननुमानान्नित्यादेर्विलयः नीकारकराकक्रियया अन्यत्वात् एवं च क्रियावप्रतिनिधीयते इत्यं
तुमतिनिधीयते एवेति भाष्ये दः किंच वनासिक आनीयतामिमुक्तेः पिक इति प्रश्नानुपपत्तिः अपि च श्वेतं छागमालमेतत्प्रादौ कि
यायाश्छागादयोः श्रौतः संवंधः द्वितीयाश्रुत्यासात्तात्प्रापितत्वात् श्वेतगुणस्य तु तस्मान्नाधिकराणां दाक्योयः त्रिगुणाद्
वस्य निरधिकराणां गुणस्य बाभावात् तस्य छागे न संवंधः एवमेव क्रियया संवंधात् तत्र श्रुतिप्रापितद्वयात् वाक्यप्राप्तगुणस्य
दुर्बलत्वात् श्वेतं छागमावेत्यवगांश्छाग आलभ्यते न तु श्वेतगुणायुक्तौ मेघः श्रुतिबाधापत्तेरिति सिद्धं तः अखंडार्थत्वे सर्व
स्यैक रूपत्वात् केन कस्य बाधः अपि च पदार्थनिबंधनवासीय सकलमीमांसा न्यायमिदिरिति चेन्न अखंडादेव वाक्यात्
दृष्टीं च कल्पनया शास्त्रे पदार्था यो दारेण तस्मात् सकलैव सिद्धेः एवं च कल्पितपदार्था अयमीमांसा न्या
यैस्तादृशाखंडार्थबोधनं किंच पदस्य दार्थबोधे हरेव दधानयेत्यादौ संहितया पदस्वरूपनां शादर्थबोधनाय त्रिः
किंच राजपुरुषारौ एव गुणस्थितयश्च गुणस्थिती विरुद्धे आयद्येतां यदनां यद्युपस्थापकत्वं स्वभावत्वात् हतेन
द्विपरीतत्वात् तद्वत्तौ जहत्सार्थत्वादि विरुद्धौ पिवाक्यादेव हतिनिष्पत्तिरिति मत्प्रमानाननुधात्मनिकल्पनेवा ए
वमुत्तरपदार्थप्राधान्यापि श्वेतो धावतीत्यादावखंडमेव वाक्यं तत्रेण भयार्थबोधकं एवं च सकलशास्त्रव्यवहार

ताम०
२८

२३

२४

सा २

वि १

सदनुसंगिलोकव्यवहारश्चापोद्धारश्च येनैव बोध्यः प्रकृतिप्रत्ययविभागोऽप्येवमेव ननु कंधात्वादीनां विशुद्धानां लौकिकार्थानां विष
ने कत्र द्वितीया नामर्थस्य केवलनाम लौकिकः प्राविभक्तेस्तदस्य तथैवा योति विद्यत इति अतएव प्रकृतिप्रत्ययोभयार्थकं वि
दत्ततरं वा मिधत्तेय चेयानिति अहतिवित्तथा क्वचित्प्रत्ययद्वयेन कत्र धर्तव्यो धोयथापवतीति क्वचिदेकेनैव पार्थीति किं
चयैकमिधियाकरोप्रत्यया यत्तेनो काले संप्रकृत्यर्थत्वेनोक्ताः तस्मात्पदार्था धर्मसमेव शास्त्रमप्यस्य स्युत्पादकमेव
तदुक्तं शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदे विधेयोपवर्णने उपायाः शिष्यमाणा नोवा नानामुपलानाः असत्त्वेव त्मेनि स्थित्वा ततः सस्य
समीहते इति अनादिमिथ्या भूतशास्त्राभासानुसारेणैव शब्दः शास्त्रज्ञानेनार्थप्रत्यायकतया गत्सर्तुकेन चित्तयथा
घटादिकं यद्विद्विन्नं दृष्ट्वा सर्वोपविश्वप्रयुक्तः परिच्छिन्नत्वेन गत्सर्तुभावा नामुत्पाददृष्ट्वा च शास्त्रमपि त्रह्मात्मा देवदि
ति मत्प्रत्ययेन लोकेन तद्वत्तदुक्तं घटादिदर्शनालोकः परिच्छिन्नो वसीयते समारंभाच्च भावानामादिमदुत्पत्तशास्त्रमिति
लोके विश्वप्रयुक्तः समारंभ उत्पत्तिः किंच तेषां मम श्वः अश्वो गच्छति अजाययः शत्रून् अजाययः पिवेत्पादो नामा
ख्यातं रूपे वाक्यादां देवयश्चात्पदार्था निगोप्य इत्यखंडमेव वाक्यं बोधकं मखंडार्थस्य सुचितं तदुक्तं पृथेवान
र्थकं वरं शिष्टोर्थो मिधीयते पदेन यं करे वशिष्ठोर्थो मिधीयते न हि किंचित्पदनामरूपेण निपतते किंचित्पदनाम

२५

ल.मं.पा.
२८

यत्तु येषां वाक्यार्थो देवतापत इति वा कोऽवेत्तुं वा यथगुणस्थितिजनकत्वं त्रयं यथगुणस्थिति विषयत्वं वा येऽवेत्तुं यदा नां यथगुणस्थि
यकत्वं त्रिषु टिका नाम यथगुणस्थायकत्वं मिति तु शास्त्रकृतस्य नैव यदपि केचन यदसदित्यादि प्रयुज्यते तदप्यततोऽस्ति क्रिया
घटितार्थबोधक मिति तदपि वाक्यमेव साधनस्य साध्यक्रियाको सत्ता साध्यक्रियायाश्च साधनाको सत्ता त एवमर्थे पिये वा
दिनां नाना यत्तात्पे तत्तद्वा स वासना वशात् का स्थिता एव यथा भिदिता च यो चिता मिधानमिति ससर्गो वाक्यार्थः संसृष्टाः
यदा यमिदं ति जातिः पदा र्थो वि। ते वैत्यादि अत एव घट इति प्रयुक्ते वैशेषिके कोतिरिक्तमवयविने बुध्यते सांख्ये गुणसमू
हवैद्यादिः परमाणुसमूहं यद्यपि रूपाणां दर्शनं तत्त्वविषयं भवति तथापि तत्त्वभूतेन वस्तुना व्यवहारसंभवाद्वा
हारकाले तेषु दृष्टं तत्त्वसदृशानां प्रकारैर्विवेहरंतीति न तदवसापि यदपदा र्थस्य तत्त्वमंतव्यं। अत्र वाक्यार्थस्यापेक्षि
कं सत्त्वं दृष्टं सर्वव्यवहारस्यासत्त्वविषयत्वात् वाक्यार्थश्च प्रतिभा मा त्रविषयः प्रतिभा च जन्मांतरसंस्कारजापि
यथा मधोपिकस्य यं वम र विराजो जन्मांतरसंस्कारजः अत एव शशशरंगमलीत्यादितो पिसु प्रतिभा विषयत्वाच्च प्र
तिभा वाक्यार्थ इति व्यवहार इत्यलानुयतदर्थकस्य नायामपि देवदेवतामप्याजशुक्लादौ नेत्यादौ क्रियाकारकभा
वसंबंधस्य विभक्तौ कृतेन को वाक्यार्थः संबंधसंबंधस्य तु भानेन मानमनवस्थावेति चेन्न यदा र्थानां परस्परविशेष्यसि

जा
स्य
न्ये १

राम ०
२८

यो

शेषताभावद्वयान्वयस्य वाक्यार्थत्वात् यद्यपि विभक्तिप्रकृत्यर्थगत विशेषणत्वमपि विभक्तिशकमेव तथापि विशेष्यमि
षमि तरयदा र्थनिष्ठ विशेषणानि रूपित विशेष्यत्वाकाशकमिति बोध्यते यद्यपि यदपि च तेन तत्त्वाच्यरूपवाक्यार्थतद्व
रूपयदानुपस्थितत्वेनापेक्षत्वात् तत्र शक्तिग्रहासंभवस्तथोपास्थिततद्विषयकशक्तियहेतुत्वात् एव तत्त्वहातिरिति चेन्न हद्व
वहारदर्शनमहकृतमनसोपास्थितविशिष्टतत्त्वग्रहसंभवात् क्वचिदुपदेशेन तद्वहसंभवाच्च क्वचिदाकांक्षावशात्तदेव त
त्र शक्तिग्रहो ध्वपश्चाच्छास्त्रकृतस्यितान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्त्वसदृशको यवा स्थितायामथाहा को उक्ता च विषया शक्ति
रवतिष्ठते सर्वथाऽज्ञातस्य संबंधस्य भानेन नुभववित्तुदंडे वा र्थवत्स त्रेभाष्ये स्पष्टं तथापि परिदिका यस्ते घृहीतेश इति
सत्त्वैव भाष्यतत्र हि वीरः पुनरुपदेशो विशेषणविशेष्यभावस्य यदधिकं स वाक्यार्थ इत्युक्तं तत्राधिक्यमिति सार्थं व्यज्ज-तत्र ना
न्यतप्रवृत्तिनिमित्तं तदुक्तं वाक्यस्य वाक्यार्थेति नान्या नयेत्येति न-वाको स्यादिसहकारेण यदैवोक्तसंसर्गस्यापि भानोपय
जोतत्र वाक्यस्य शक्तिकस्य नेमानाभावो गौरवे वाकांक्षा च वस्तुत इति चेन्न तत्र तत्त्वमभिवाहारे र्थसंबद्धबोधजनकत्वानुपय
त्वा संबंधावश्यकत्वात् यदेषु तत्त्वसंबंधवत्तदुक्तं भव्यादेतद्विमुच्यंति सामर्थ्यात् वाक्यार्थे पियं निन-वाक्यार्थे लि
समातो हि सर्वत्रैव च दृश्यत इति हियतः सर्वत्रैव एकपदस्य योगेपि प्रविशति डी मित्या दौ एतदर्थश्चात्रैव स्पते

न. मं. घ.

३१

तत्

का १

वयांशो दोषकस्तेव नियमेन तद्विषयकज्ञानांशो दोषकत्वेन तदंशो प्रसक्तो भवति किंतु शास्त्रांशो एव सः तत्र
देशकालवृत्तिरूपप्रायात्मने भानं स्मृतावुचितं। कालादेशे तदनुभवेऽभानात् न च दोषवशात् तत्र मोषः निप
मते स्म। अत्र दोषकत्वेन गौरवात्। तत्सम्यग्मतेन कदोषस्य तन्मोषकत्वे ~~तत्~~ तद्विनाशजतस्य तां धस्य शुक्ला
दिदर्शने तदजताविशिष्टमिदं जतमिति तत्रांशो लोविभ्रमानापत्तिर्दोषस्य विषयमानत्वात् किंच पदजपदा
र्थज्ञाने स्मृता मिदं तिनानुभवः शास्त्राणि ~~तत्~~ तदनुभवः पदजपदार्थज्ञाने उद्बुद्धा क्रियहजसंस्कारस्य हे
तुत्वे फलवत्त्वात् यथा तदवगच्छार्थबोधजनकत्वं ग्रहजसंस्कारस्योद्बुद्धस्य वा कार्यबोधहेतुत्वं किंच पदार्थानुभ
वस्य शक्तिग्रहात्मकतया तत्र च शक्तिविशेषात् तथैव तद्भानेन तद्विशेषात् कस्मिन्निरेव स्यात् अतद्विशेषिकात् तद
भिमता किंच यदा योपस्थितिर्न शास्त्रकारणं किंतु पदज्ञानोद्बुद्धः पदार्थविषयसंस्कार एव तत्र कारणं सशक्ति
विषयो यी स्यात् वा सशक्तिसत्त्वादेव समासग्रहात् वा कोप्रातिपदिकसंज्ञातिव्याप्तिवारणार्थमिति भाष्यं संग
ह्यते तत्र केवां चिद्विशिष्टे वा तद्वत्त्वात् कस्य तत्तद्वत्त्वात् शक्तिग्रहः अतएव समुदायतो विशिष्टबोधेऽपि पदविभा

राम०

३१

व

तस्मात्सर्वाभावाश्च तेनैवां एतेन विशिष्टक्रियहेतुः शक्तिग्रहः कारणमित्यपास्तं कस्यचित्कारकत्वादिति जानतः कारकप
दधातुघटितपरकोविशिष्टयोः कारकविशिष्टक्रियाशक्तत्वं मितिसामान्यतएव जतः पदविशेषसमप्रियाहारज्ञाने
मतितास्यैव शास्त्रस्य दार्थविशेषविशिष्टक्रियाबोधः सामान्यशक्तिग्रहोपि तस्य दार्थेति सूत्रकारानिहूतिना तत्र तस्य संग
निरूपितया तत्र तस्य दार्थविशेषविशेषता तदस्यैव समुदायः शक्तइत्येव विशेष्यविशेषणभावापत्त्येव इति तद्विष
रितो विशेष्यविशेषणभावः यत्तु सर्वस्य सामान्यतः शक्तिग्रहएव बोधकइति तत्र कारकधातुत्वाच्च जानतस्तथा
शक्तियहासंभवात् एतेन प्रातिपदिकार्थप्रकारकशाब्दबोधेन तदर्थकपदोत्रसार्थकप्रत्ययतदर्थबोधकपद
निरूपितान्यतमजन्तोपस्थितिर्हेतुरित्याद्यपास्तं कर्मत्वं घटत्रुष्टइत्येतत्समप्रियाहारस्य नानातत्तत्तथा
तद्विषयविशेषणभावः न च स्वाव्यवहितोत्पत्तिकत्वस्य सामानाधिकरण्यात् भयसंबंधेन तत्र घटस्यैव विशिष्टबोधेन
त्रघुसत्तिः कारकमितिन दोषइति वाच्यं अनेन कार्यकारणभावापत्तेः यत्तु वाक्यशक्तौ गोकारे पदार्थानामिव
वाक्यार्थस्यापि स्मरणमेव स्यात् तदनुभवकसंबंधिज्ञानतथैव पदज्ञानवत्तदुपयोगादिति तत्र पदार्थाना

प्रमाणं

सोपपादनात् किंच वाकार्यप्रतीतेर्ननुभवत्वं स्वर्गनिरकारिकं प्रणवतस्तदनुभवमीत्यप्रतीतेस्तस्माच्च हतं तानन्वया
 यजातिविशेष एव तानुभवत्वं वाप्यमित्यसंभवं संवंधस्य संवंधिद्वयनिरूपितत्वेनैव बोधाद्वा को तो न पृथ
 कृतदोषः तदुक्तं हेरिणानाभिधानं स्वधर्मैरासंवेधस्यास्ति वाचकं अतएव परतंत्रत्वात् स्वधर्मैवास्म
 ल्वाचिकेति धर्मैव संवंधस्य वाचिकानलु संवंधशब्दादीति तदर्थः अभिधानपदं संवंधिनो
 संघटनसुभावतं नतिस्परतंत्रत्वात् षष्ठीपदं विभक्तीनां वाक्यस्य चोपलक्षणं पदानां लक्षणं
 कुसार्थबोधकतमपि यत्तु मीमांसकैर्कदेशिनः वाकार्यवाक्यस्य लक्षणं तत्र वाक्यो
 ध्यान्यस्य संवंधरूपत्वेन तत्र वाक्यबोधसंवंधस्य पदार्थस्य वा संवंधग्रहाननुभवेन वाक्य
 बोध्यनिरूपितसंवंधमूलिकायास्तदूपायाच्चातस्यासंभवात् अतुपपत्तिप्रतिसं
 धानं विनापितदोषेन तदप्रसराच्च न च तात्पर्यविषयीभूतवाक्यार्थानुपपत्तिस्तद्गीतं निय
 मतः पूर्वतात्पर्यज्ञानस्यापिकल्पनापेक्षया शक्तिकल्पनस्यैव चित्पातनविमुंचतिसामर्थ्यवाक्य

रु. २

राम
३३

र्थः। दृश्यवेदस्य

र्थेपियशानिहतिपूर्वीर्धौत्तेर्थेहेतुत्वेनोपन्यस्तार्थोवाकार्यलक्ष्यमारोहिसर्वत्रैव चक्षुःपतेइति
 भट्टकारिकायां लक्ष्यमारोहस्य प्रतीयमानस्य प्रतीतिविषयत्वेनानुसृत्य तदस्य सर्वत्रै
 वहिवाकार्यलक्ष्येवेति च स्थिति रिति पाठे लक्ष्यस्य प्रतीतिविषयस्यैव स्मृतिरिति शेषः सर्वत्रै
 वाकार्यः प्रतीयमानोऽस्येवेति स्थितिर्विश्वासारोसावाक्यैकदेशान्पायेनेत्यर्थः अतएव केवलपद
 प्रयोगे पीत्यर्थकं सर्वत्रैवेति सर्वैकमिति पाठः यत्तु पदान्तेनैवान्वितेशक्तिः पदेरेव तदर्थप्रतीत्यु
 पपत्तौ वाक्येपिशक्तिकल्पनेमानाभावात् तदुक्तं नैव हि संवंधग्रामयमर्थेनेन शब्देनाकाशितं सं
 निहितयोग्यतरान्वितः स न भिधीयतरतिपदानां सामान्यतरतरान्वितेशक्तावपि विशेषाविषयसा
 मान्यबुध्यभावात् समभिव्याहारविशेषकारणत्वरूपाकाकाज्ञानवत्त्वात् तत्तदार्थविशेष
 निरूपितान्वयविशेषबोधमिदं अतएव पदप्रयोगे न्वयविशेषजि सापपत्तिस्तस्या
 न्वयसामान्यज्ञानपूर्वकत्वनियमाविशेषतः पदार्थान्तरघटितस्य तदन्वयविशेषरूपचा

रु. २

स्य

ल. मे. पा०

३३

नां

यस्य प्रागुक्त्युपस्थितावपि अनित्यत्वादिसामान्यधर्मप्रकारेणोपस्थितशक्तियहः सुलभः इतरान्वितेशक्तिरिति तु न
युक्तं इत्येवमप्युक्तं तदन्वयत्वात् तदन्वयसमभिव्याहारेण वतच्छब्दोद्धातुर्वाच्यः तन्मात्रान्वयधीनतो घट
मात्रबोधस्तु शक्तिभ्रमात् विशिष्टविषयायाः शक्तिसमावृत्तयत्वमयीति भ्रमः यद्यप्येकदेशान्वयेन विशिष्ट
एकदेशेव यदा शक्तियह इत्येवः एतेन कार्योचितेशक्तिः पदानामित्यप्यस्य कार्यस्यापि लिङ्गादिभ्य
त्वात् लिङ्गादिसमभिव्याहारेण वतद्धोधानुभवात् आनयनाद्यर्थके पदसमभिव्याहारेणान्वयनादिबोध
वदिति तत्र अन्वयेशक्तिस्वीकारेण विशेषबोधाय समभिव्याहारेण तत्र बोधकारणत्वस्वीकारे तथाकारणत्वा
ग्रहवतो बोधवारणाय तत्र ग्रहस्यापि कारणत्वस्वीकारे समभिव्याहारेण तदसंबन्धे तद्बोधजनकत्वानुपपत्त्यस्य
समभिव्याहारेण तत्संबन्धांगीकारे विधीतगौरवापत्तेः अन्यलभ्यत्वरूपतर्केण कार्यत्वाद्यंशस्यागवदेतस्या
गस्याप्योचित्याच्च न चोपजीव्यविरोधः उपजीव्यत्वे मानाभावात् देवादिप्रथमत इति ननु पदशक्तियहेतु
स्य हेतुत्वमात्रादिभिर्भेदो गौरित्यादिशब्देषु चेद्वाच्यमिमुखांगुलीदृशं न पूर्वकमुच्चार्यमाणेषु बालस्या

राम०

३५

३३

६२

घशक्तियहेतुमिच्छां तत्र त्वनन्यथा सिद्धतपोयजीव्यत्वं सिद्धं यथांगस्य स्वर्गजनकता निर्वहाय कल्पितेऽप
र्वतत्र तदेव कारणमस्तु न याग इति शंकायां संप्रसारणे न चैवं प्रकृते न च प्राप्यमिकत्वेन वल्वत्वात्तेन यश्चात्र न
स्य बाधः यथादर्पणोच्चेत्तु त्वं नास्तीति पूर्वप्रत्यक्षेण चैव मुखसंनिधानानंतरभाविनोदयणोच्चेत्तु मुखप्रत्यक्ष
स्य भ्रमत्वकस्य न मिति वाच्यं इदं जतमिति ग्रहस्याप्युत्पत्तेन नैव जतमिति ग्रहेण बाधातः प्रथमप्रतीप
मानत्वेन वल्वत्वं सर्वेषां शरीरात्मप्रत्यये चंद्रतारात्मत्वप्रत्यये च व्यभिचारात् उक्तेमात्रादिनिर्दिष्टं चेद्वा
होवालीयाघशक्तियहेतुमिच्छां तस्मात्लोकप्रवृत्तिर्वाहादिना वेदेन दर्शनीयकन्यायेन यद्वल
वज्रदाधकमितरदाधमिति व्यवस्थानत्र परेण एव स्य भ्रमत्वप्रत्यायनमेव बाधः पूर्वगतुपरस्य सोयाधि
कज्ञानस्थले भ्रमत्वप्रत्यायने क्वचित्सति प्रतिबन्धः यथा श्रोतविनियोगेन लैंगिकस्य तस्य बाधः जिज्ञासा
पिप्लविशेषदर्शनेरसविशेषजिज्ञासा बहुपयना ननु तद्देवतत्वापि जिज्ञासानियमोन स्या
दिति चेदिष्टापत्तेः न चानयोः संसर्गविशेषज्ञानं मे भवत्विति इच्छायां तादृशज्ञानधर्मिकेयसाधनता

न च सर्वैः

सम०
३४

七

६ ल.मं.षा.

32

天夫

हो

कमलपत्राः संप्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये दृश्यते हि वाक्येषु वाक्यैकदेशाः अयं जानाः परे पुनरैकदेशाः
विशेषिणी प्रविशन्त्येतां देवदत्तोदयः सत्यां भासासत्यमाप्रतिगम्येति यादवायायेति यादिर्यः न च प
कदेशास्तत्र परे येन सत्यां वाधप्रतिसंधाताभावे पिशकसंबंधज्ञानाभावे पिबोधानुभवात्। अणुदित्स
त्रभाष्ये चोच्चारिते एव शब्दप्रत्ययकत्वमुक्तमन्यथा ज्ञातमात्रे शब्दभाष्याह धारणपत्तिस्तत्र तत्रिये प्रति
बंधकल्पने गौरवं च लिपिस्मृतशब्दार्थबोधानां पत्तिरनुच्चारणादिति वाच्यं तत्र चेष्टावस्त्रिपरिवार्यबो
धकत्वेनास्तेः अतएव लिपौ शब्दत्वभ्रमोवात्तानां तस्मिन्निग्रहश्च शब्दसंकेतग्रहाधीन इत्यन्यत्र लिपौ
शब्दत्वभ्रमवृत्तांतस्मरणानुपयोगाच्च अतएव लिप्यावयवकार इत्यादिव्यवहारः पंडितानां लिपौ शब्दत्व
बाधज्ञानवतामपि अनादिसिद्धारोपात् अतः करणादावात्म्यमन्येष्वमत्वज्ञानवतां पंडितानां व्यवहार
निर्वहस्यैवमेवोपपाद्यत्वात् यदा तत्रापि स्मृतात्वात् एषु पुराणा पाठास्तस्मिन्तरमुच्चारणमस्सेवमानमत्र
यस्यैव निरूपितं वैतत्वात् कृते स्माह सत्ताज्ञानं शाब्दबोधकारणं अतएवाप्यस्मिन् शब्दोच्चारिते तत्र

राम०

34

2

न्यशद्वत्त्वममरशायां नदर्थवोधानुभवः उच्चारितः शब्दइत्यस्योच्चारितत्वेन गहीतइत्यर्थो बोध्यः एतेन प्रविशपि
डीमित्यादौ कारकक्रियाशब्दमनुमायततो बोधइति परात्परमकिंच किंशब्देन शब्दस्यासेपडता र्थेन नाशः स्वा
र्थप्रतिपादनव्यग्रगतेनान्यानोपात्तनाशः तस्यार्थस्य शब्दोत्तरेण संबन्धाभावात् एतेन शब्देनार्थोसेपइत्यप्ययासि
। अस्य शब्दस्य शब्दोत्तरार्थेन संबन्धाभावात् तथा कथंचित्परासंबन्धसत्वेपितस्य नानुमितिप्रयोजकत्वेन सत्ता
प्रयोजकत्वाभाववत् अर्थेनार्थानुमानेपितस्य शब्दत्वेन सत्तात्तस्यादर्थेनार्थोत्तरस्येतद्व्यत्वानुमानमेवोचि
तं न वपिंडीमित्येतन्नामसिद्धार्थकं कथंसाध्यक्रियाबोधकमिति वाच्यं । नामसरूपं भिन्नमेवेदमित्येधात्तना
मसारूप्यदेवद्वितीयाघंतताव्यवहारः नकारव्यातलसरास्यात्रातिव्याप्तिः शास्त्रेबोधितक्रियार्थकस्य रितत्वे
सती विशेषणानेनादोषात् । पिंडीमित्यादेरनेकक्रियार्थत्वेपि प्रकरणात्त्रितीयः पुराणामानर्थमेपि क्रिया
प्रधानमभ्यासेन सत्त्वप्रधानं नामचत्वारिपदजानानीत्यादिशास्त्रकृत्यनामात्रमेव यथा असत्येनाप्यर्थ
नमरीचिकाजलेनेरजलमानयेत्यादिव्यवहारोलोकानां दृश्यततेतद्वत्सर्वत्रापियदेयव्यवहारइति स्पष्ट

ल. मं. घा.
३६

म१

नलोके प्रतिपन्नमर्थयोगात्प्रसिद्धयदस्यादिना हरिग्रंथे प्रसिद्धयः शास्त्रे इति शेषः एतेनोच्चारितं पदं मुकार्यान्वयि
त्वेन स्वार्थबोधे च यावत्तु च विजमिति तास्य ग्रंथे कस्यचित्पदाध्याहारो कस्यचिदर्थो ध्याहारो तावो धइति यथा
नुमवं यवस्याशब्दं विनापि गुडादिशब्दे मोधुयोदिरूपा र्थस्यासि न्तिके चादिना चार्थबोधस्य दर्शनादिति स्पष्टम्
त्रेन यं जनमिति सूत्रे भाष्ये अर्थस्यापि तत्र तदविशिष्टस्याध्याहारः एतेनार्थध्याहारे च तत्रोद नमित्यत्र तत्रो
पाय त्रिः अत्येन कर्तुं नभिधानात् शब्दानुविद्धं सर्वज्ञानमिति नियमभंगश्चेति यत्तु अनभिहित इत्यत्र कत्रो
दावनभिहितत्वस्य समभिवाह्यते नपदेन समभिवाह्यतज्ञानविषयीभूता र्थविशेषणी भूतपदेन वाभिधा
नयोगत्वाभावहूपस्य विवक्षितो नादोषात् उपास्थितयस्य र्थबोधानंगीकारेणाच्चाध्याहारो यवहारो
बोध्यः अध्याहारश्च मानसं ज्ञानमित्येतास्त्रिधा योपपदस्य कर्मणि स्थानिन इत्येतदुदाहरणं फलेभ्यो या
तीत्यादौ तु मुनेनाप्रयोगे तादृशवाक्ये कदेशप्रयोग एव चतुर्थी साधुर्न तु तत्र योगे स्थानिन इत्युक्तेः स्पष्टे हि स्थि
त इत्युदाहरणं पुष्पोभ्यः स्पृहयतीति संज्ञा वाक्यप्रयोगे तदेकदेशप्रयोगे च चतुर्थी साधुत्वं ल्यप् नोप इत्यादि

१५

ताम०
३६

ल्य२

त५

म५

त५

चल्यवन्तरहितवाक्येकदेशप्रयोग एव प्रवर्तते। शास्त्रवत्नाल्लोक व्यवहाराच्चास्य पंचम्यंतघटितवाक्येकदे
शस्यैव विशिष्टे येशक्ति कं नमिति बोध्यं पुष्पाधुपपदे इति सूत्रे स्थानिन्यपीति तत्पपदग्रहणात् तदसत्तायाः
एव निमित्तत्वभ्रमवारणा यः स्थानिनीत्युक्ते तत्पदप्रयोगे न स्यादबोधीति उपपदइति तु वैचित्र्यायैव आ
चोरीः कृतानतिवर्तते इति न्यायात् एतेनैतद्वलास्थानिपदमुत्तापमानार्थकं तेन पुष्पाधु र्थो ध्या
हारे पिनापदे चारणो तदध्याहारे च मध्यमादिफलेभ्यो यातीत्यादि चार्थो ध्याहारे एव साधुनपदाध्याहा
रे पुष्पोभ्य इत्यादिपदाध्याहारे एव साधुनार्थो ध्याहारे इत्यपान्त एकस्यैव पक्षभेदेन साधुत्वासाधुत्वयोर्न
वेति सूत्रे भाष्यकृता निराकारात् किंच तसंज्ञाज्ञानं च वक्तुं निष्साधुत्वनियामकं श्रोतृविषयं च अर्थ
स्वबुद्धिस्तत्वेतदाचकपदस्यापि तद्विद्विश्रुतियह सत्वे ततः पदज्ञानं विनापि बोधेन तत्र पदज्ञानस्य दुर्ल
भत्वात् तदपदानालिङ्गिता र्थध्याहारो संभवेन फलेभ्यो यातीत्यादावपि श्रोत्रपदाज्ञानस्य दुर्लभत्वाच्च परः सति
कथं इति सूत्रे भाष्योक्तरीत्या वक्तुं ज्ञानस्यैव साधुत्वनियामकत्वाच्च वाक्यत्वेकारकाद्यन्वितक्रियाबोधकत्वं

दो३

न५

उ०

स्पताया-मावश्यकत्वात्। नोत्पः। इत्येव इति सूत्रे भाष्योक्तन्यायेन पुष्पोभ्य इत्येकदेशस्यापि तादृश
वाक्यार्थे

ल.मं.बा.

३०

क३

तु

त३

मेवेतिवस्यते० तत्रप्रकृतिप्रत्ययनिपातानामेकवर्गानामर्थवत्त्वदर्शनादित्यादिनाप्रत्याहारान्तिकेभाष्येउक्तः
 प्रकृतिप्रत्यययोर्वैचक्यत्वमित्येवंरूपोवर्गीकोटःशास्त्रीप्रकृतिप्रत्यययोर्वैचक्यत्वमित्येववास्तवःवास्तवत्वेविकल्पायोगे
 नप्रातिपदिकायाविषयेएकद्विकेत्रिकचतुष्पञ्चमित्यादिविकल्पानुपपत्तेःकाल्पनिकेतुपवेद्यमिति
 संभवःअतएवातिशयनेतमवितिस्त्रेषुक्तादियोगुणारकेनचमुक्ततरइतिप्रकृतिप्रत्ययानुपपत्तिः
 तेषामावयवत्वेनात्मत्वमहत्त्वकृतविशेषेणतदुपपत्तेःअथवाएकेनिरवयवनेर्मत्यादिगुणान्तर
 मिश्रणाप्रकृतिप्रत्ययजात्युत्पत्त्यादिवातिज्ञापामल्लिकायागंधमुकषःअथवानानाशोल्पादिइतिभाष्ये
 उक्तंअनेनत्यक्तवस्तुनिअनेकपक्षोयस्यानेनव्यवहारोपपादकपदस्याप्यवयवशक्तैवबोधकत्वेनेत
 द्वाकार्यबोधात्प्रकृतशक्तिग्रहसंभवेनात्माश्रयापत्तेःपरितर्कमानांतराशक्तिग्रहसहाय्येवामपि
 तेनेवशक्तिग्रहसंभवेनास्यवैयर्थ्यापत्तिःशक्तिग्रहभावेशकसंबंधरूपातन्मलिकावालसणापिवक्तु
 मशक्यएवेवेदशेषविषयेसमुदायशक्तैवबोधकत्वमस्माददीत्यावश्यकं० गीतमोपिप्रकृतिप्रत्ययार्थं राम०
 पदार्थानामवास्तवत्वंसूचितंकिं चरस्फोटस्येववास्तवत्वेकर्तृदिकदित्यस्यास्मदादीन्प्रतिप्रत्यो ३७
 धकत्वापत्तिःकर्तृध

व्यक्तिपदेनचसंख्यादिविशिष्टाव्यक्तिः३

जातिदिगंमववा॥अ२

विमिन्नलो२

गं३

स्यावास्तवत्वंधनपत्रेविभक्तताःपदमितिपदपरार्थमुक्त्वाव्यक्ताकृतिजातपक्षपरार्थइत्याहविभक्तिपदेनसुमिमा
 वितितद्वार्तिककारसत्रजातिःप्रवृत्तिनिपलक्षणंआकृतिपदेनरूपक्रियादिविशिष्टमवयवसंस्थानंतएव
 लित्वेसादौलेवनकर्मत्वोपपत्तिःअतएवगौरितिविशिष्टानेप्रतिभासमानेषुवस्तुषुःशब्दइतिप्रशंसोदिवि
 यस्याथैस्यक्रियायाजातेश्चशब्दत्वंकिंपत्रसाक्षात्तंगलनककुदखुरविषाणपर्युपसशब्दःअत्रहिंतिदिगिते
 दितंनिमिवितंमशब्दःपत्रहिंतेतमुक्तोनीलःकपिलःकपोतइतिसशब्दःअत्रहिंतिनेषभिन्नाधिनेसामाम
 भूतंसशब्दइत्येतत्त्रयेनेतिशब्दवत्तात्तदितिनपुंसकवशाच्चमुक्तसुरभादिविशेषशब्देववक्ष्यमाणवस्तुसं
 गंधस्पर्शादिकंलिंगसंख्यादिकंचशब्दइत्याद्यर्थकेनाशकनेत्याहवस्यमाणगुणाश्रयद्रव्यनामतरक्रियानामसा
 उक्तद्रव्यहृत्त्रिगुणोनामसआकृतिर्नामसेवेतेषांतत्वाभावमुपपादयेनोद्योतितेनसाक्षात्तंगलनखुरककुदवि
 षाणिनामप्रत्ययोभवतिसशब्दइत्युत्तरितयतेत्रलिनाअतएवकैपरेनाथगौरित्यत्रकःशब्दइतिप्रश्नस्यगौरिति
 विज्ञानेप्रतिभासमानेषुवस्तुषुःशब्दइत्याशयमुक्तातानेववस्तूनिक्रमेणनिर्दिशतीतिकिंपत्रतत्सा
 त्यादिभाष्यमवतारितेनेत्यादिसिद्धंतभाष्येविषाणस्यपलसणात्तगुणाक्रियाजातिग्रहणंअतएवाश्रय

स्त्रा३

चिन्नेष

स्त्र३

ल. म. घा.

३८ नर

कं ४

लादौ श्रुतेरसविशेषादिजिज्ञासा-विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वात्तच्च सूर्यादिभिरपि सादृश्यहारांभवत्ये
 वविशेषस्वरसनादित्त्वं हि द्विग्राह्यत्वं च तत्रैवाम्रफलेष्वेवविशेषादिजिज्ञासा-अथगौरित्यत्रेत्यत्रगौरित्य
 नेनाविशेषात्ज्ञानमात्रस्यग्रहणोर्ज्ञानमात्रेशब्दगुणाक्रियादि सामान्यमानस्यभाष्यकृताधुननात् अतए
 वकंबुग्रीवादिसाक्षातीत्यादितोषट्त्वावच्छिन्नाभावप्रतीतिरुक्तान्यायविधिः जातेरपितत्पर्यत्वात् आकृते
 र्घटपर्यत्वं तत्र जातिरनुगताकारप्रतीत्यास्वरूपतएकत्वेनच सिद्धा अतएवमरूपसूत्रेभाष्यकपे
 पुनरायते एकाकृतिरिति प्रत्याः विशेषात्तन्निगौरित्युक्तेविशेषः प्रत्यापनेषुक्तानीलेत्यादिप्रत्याबुद्धिस्त
 म्मात्रविशेषकरूपतातेनतद्विषयस्यार्थस्यै प्रतीतिरिति केयट् इयमेवानुगताकारप्रतीतिरिति नोच्यते
 एकाकारप्रतीतिरिति नच अतएवमात्रप्रदत्तं जातेरुक्तं प्रकाशेयावस्थितिसंवेधित्वं च तत्त्वमितितद्याव्या
 तारः यावत्स्थित्येकाकारप्रतीतिरिहाणः तत्प्रदत्तं हि जातेरेव नयाचकत्वादिति स्पष्टमेव पाकक्रियाणा
 माश्रयभेदेनभेदेनभेदात्त्वगतजात्येवतासामेकाकारप्रतीतिजनकत्वमित्यन्ये अतएवकणादिनापिसा

ताम ८
३८

नर

६४

अभि-नं ५
लक्ष ४

जोतमोपि। सामान्यसवालिका जातिरित्याह। यावत्स्थिति एकाकारबुद्धिजननस्वभावेत्यर्थः रूपत्वादियपिरूपत्वादि
 जातिव्यंजकं यत्साऽऽकृतिरिति तदाशयः। व्युत्पत्तिस्तु व्याकृतिविशिष्टं समवायिकारणमेव मृत्कयाचिदाकृत्यायुक्ता
 पिंडो भवति स्वयंकियाचिदाकृत्यायुक्तं पिंडो भवति इति पस्यशायां पतंजल्युक्तेः तत्राकृतेरनित्यत्वादिशिष्टेऽनित्य
 सामान्यविशेष इति बुध्यये स मित्युक्तं अनुवृत्तिबुद्धिजनकत्वं सामान्यलक्षणं यावत्त्रिबुद्धिजनकत्वं विशेषलक्ष
 णमिति तव्याव्यातारः तथा सदिति पतोद्वयगुणकर्मसुमासनेत्युक्तं इतीत्यस्य बह्वारप्रत्ययविशेषः अनेनेहमे
 व सर्वजातिषु मानमिति सूचितं तथा भावानुवृत्तौ बहेत्तुरितिसामान्यमेव भावः सन्नोनुवृत्तेरेव
 हेतुरितिसामान्यमेव व्यत्यादितु अनुवृत्तौ त्रितारव्यावृत्तिबुद्धेः हेतुरितिसामान्यविशेष
 श्रयावत्स्थित्येकाकारप्रतीतिरनुवृत्तिरिति तद्याव्यातारः यावत्स्थितीत्यस्याभावेयावत्कत्वादिरपि जातित्वापत्तिः
 कादाचित्तेकारप्रत्ययहेतुत्वात्। मित्रेच्छिन्नेष्विन्नमित्यनेनोपलक्षितमित्येनापीदं सूचितं वाकेषु कंसा
 मान्यमेकत्वकरे विशेषश्च यद्वदिति एकत्वकरत्वमेकत्वबुद्धिकारत्वं यदनेकासुगवादिव्यक्रियुः अयंगौरयंगौ
 रितेवमात्रेकाकारबुद्धिरेकं सामान्यं विनानाऽभ्रांता भवति एवं च तदेकत्वात्वं वनासत्यं व्यक्रियेदेएकत्व
 बुद्धिपुनैव तदेव गौत्वमेवादिभ्यो व्यावृत्तिबुद्धिजनकतया विशेष इति तदर्थः एतद्दीजमप्युक्तं तत्रैवतुभ्यायता
 हि सामान्यविशेषश्च विपर्यय इति तुल्यार्थता तुल्यानामर्थानां भावः अथेषु तुल्यत्वे च एकाकारप्रतीतिजनक
 त्वं विशेष्यांशमादाय गौतमीये व्याक्तिः पृथक् गृहीतेति उपरिपंक्तौ बोध्यं ५

पि ३

ध

न.मं.षा०
३६

ने

उक्तं

अपेक्षितमता
भिन्नायकत्वा
भावेऽ

मेवत्वमेवंचतेषांभावःसधर्मस्वैवंवैकारप्रतीतिजनकपतःसामान्यमतस्तदेकत्वकल्पेयासकलगवांयौत्वंविपर्ययः
तुल्यार्थताअनेकाकारमतीतिजनकोधर्मःसयतोविशेषोतिःयथकृत्वकृतसःयथागवाश्वयोगोत्वाश्वत्वेइतिरदृष्टं
इतिरदृष्टात्वातारःएवंचणचकत्वमपिसामान्यभवत्येवजातित्वेनतुयथानतयोक्तम्अतिशयनेइतिसूत्रेभाष्येजननेन
प्राप्यतेसाजातिरितिउक्तंअनेनापितस्यानित्यत्वेवोधितंएतच्चलक्षणमवैतिमतेवस्यातिरिक्तस्यसर्वस्यतन्मते
जन्मत्वात्अविघादेरपिजन्यत्वंवैत्येजीवानामप्युपाधीनांजन्यत्वेनविशिष्टानांजन्यत्वमेवव्रत्यतास्तन्निर्धर्मक
त्वान्नजात्यभावएवात्यथात्यादिनयेपरमावारीनामजन्यत्वेनपरमाणात्वादित्याप्यपकत्वमस्य
लेहणस्यस्यात्सहस्यसूत्रेभाष्येतुभिन्नेषुभिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तंजातिरित्युक्तंनिष्कर्षःएतेनका
रणतावच्छेदकत्वादितैवजातिसिद्धिरित्यपामसंबन्धोपाधावपितन्नशेषनाशत्वादौतन्नच्छ्रुत्वादौचतस्यसत्त्वे
नकारणतावच्छेदकत्वादितैवजातेरन्यव्यतिरेकयोर्भयोरपिबिम्बारेणकारणतावच्छेदकत्वादितैवजाति
त्वसाधनासंभवात्तवाधकाभावेइत्यादिविशेषणानेनतुगौरवैकिंवधत्त्वशरवत्वाधनेकधर्मपुस्तक

गो१

राम०
३६

कारणभावेऽस्वीकारयेहयस्तर्वानुगतंयंकंचित्तरखंडंधर्ममवच्छेदकीकृत्यैककार्यकारणभावेऽप्यवेन१

न्य

त५

द२

रेणानेककार्यकार्यतावच्छेदकत्वादितैवजातिसिद्धिरित्यलंशतशोपिगौरित्युक्तेषुक्तत्वादिविशेषानवगमपूर्वं
सामान्यस्यशब्दोवगतैःसाशब्दाद्रव्यस्यैवशब्देनजन्यगुणसमूहस्यत्वेनशुक्तत्वादिविशेषावगतिप्रसंगाः
अतिरिक्तद्रव्यवारेपिद्रव्यस्यविशेषानालिङ्गितस्यकोधाभावेनमएवदोषःउक्तोक्तैरपिशब्दावयत्वाच्चतन्न
पक्रियादिसामान्यरूपेणैवभासतेयद्यपिप्राथमिकशक्तिग्रहोविशेषालिङ्गितव्यक्तिविशेषएवतथाप्यावा
योद्वापन्यायेनपुरुषात्तरतागामान्येत्वेनश्रवणोत्रमेवव्यक्तारणनयतोदृष्टविशेषेगहीतामपिशक्तिंतत्
जसाश्रयमात्रेववस्थापयतिकारणत्वादियहस्यत्वेवमेवेतिनकाश्चित्सामान्यत्वसंगोपयोगःयथागोसदृशो
गवयइतिशक्तिग्रहेनव्यक्तिविशेषभानंतदुत्तरतदुक्तंसहस्यसूत्रेभाष्येअव्ययवर्गजैश्चमन्यामहेआकृतिर
भिधीयतेवहिरित्युक्तेव्ययवर्गगम्यतेषुक्तनीलइत्यादीतिव्ययवर्गविशेषःतस्यागतिरप्रतीतिरित्यर्थःन
नुमत्याविशेषाव्ययवर्गगत्योक्तोविशेषइतिचेत्प्रमाणानभिधीयमानापिजातिःसंनिधिमात्रेण
प्रत्यायाअविशेषेनिमित्तंभवतिप्रत्यायाअविशेषसदेवेदंज्ञानमितिप्रत्यभिज्ञाविधयत्वंतेनैकत्वेज

कं५

ग५

लमेपा.
४०

निपदार्थे च सिद्धेऽपि अभिधाना सिद्धेऽतथावनमिति सर्वविशेषाभ्यन्तरीकरणेनाव्यपवर्गितावपि प्रत्याया अवि
शेषो नास्ति भिन्नसत्त्वात्वनत्वादनमिति प्रत्ययस्य यथा श्रवणं न पलाशवनमित्यादि ज्ञानेषु तदेवेदं ज्ञानमि
ति प्रत्यभिज्ञाभावादिति कैयटेनैव समाधानात् अतएव न पलाशवनमित्यादि ज्ञानेषु तदेवेदं ज्ञानमिति प्र
त्यभिज्ञाभावादिति कैयटेनैव समाधानात् अतएव सामान्यशक्तात्परादिशेषव्यक्तिबोधेन सृणोति ह
दाः साचशब्दतन्मात्रस्येव परिणामविशेष आकाशवद्विभुः सावजातिः सर्वत्र आकाशजातिः समवाया
देरप्योपाधि कत्वात् तदुक्तं हरिणा संयोगिद्रव्यभेदेन देशे च यदिकल्पिते तेषु सामान्यमाकाशस्या देशेषु
पिविद्यते इति आकाशे तु पलसत्ता अर्थजात्यभिधानेऽपि सर्वे जात्यभिधापिनः व्यापारलक्षणा यस्मा
त्परायाः समवस्थिता इति च जात्यभिधापिनः जातिविशिष्टवाचकाः व्यापारलक्षणाः प्रयोजनज्ञायाः श
ब्दाच्च पिरूपमनवच्छेदकी कृत्वा प्रत्यायकत्वात् एवं च निःसामान्या निद्रयनादेयं सामान्या नीत्यप्यशब्द सामान्य
स्यावोधकत्वात् किंच तत्र त्वात् एव प्रमाणा सिद्धतया सर्वभावा ब्रह्मणः शक्तिभूताननुजतो भिन्नाः सन्त यथा राम.
४०

स्थाप

दे. म३

व्यवहारं शक्ति कल्पनेति सर्वत्र जातिद्रव्यविभागः आकाशत्वं घटत्वमित्यादिव्यवहारस्य तुल्यत्वात् तत्र तत् शकु
लविच्छिन्नमस एव तत्र श्रोत्रत्वमिति मते श्रोत्रत्वजातिवत् साच जातिस्तत्रैः प्राकृताशेषसूक्ष्मस्येवाश्र
येष्ववतिष्ठते इति नित्यत्वतयाः अनुगताकारज्ञानजनकं यत्कीनां यत्किं विद्रूपं तत्सर्वं जातिरेवं जातिरूप
धिरिति पर्यायविति हेतुग्राहः सर्वजातीनां व्यापकत्वेऽपि पदार्थानां विविचित्रशक्तित्वात् कां विदेव जातिक
। अतएव यो भिन्नान्तिनसर्वसर्वः साच कदाचित् स्वीत्युक्तेन पिंडेन व्यज्जिते कदाचित् सुसुपुक्तेन कदाचि
देकाधारस्यो कदाचिदनेकाधारस्येति बोधोत्तमाः प्राधान्येऽपि स्वाश्रयसमवेतत्वेन संख्यादेस्तत्र बोधान्न
लिंगवचनोपयन्निर्गुणवचनशब्दवदिति सरूपसूत्रे भाष्ये स्पष्टं साच नित्ये तु क्तं अतएव भाष्ये सिद्धेशब्द
र्थसंबध इति वार्तिके सिद्धेशब्देति विग्रहः कं पदार्थं भवेति प्रश्ने आकृतिमित्याह आकृतिर्हि नित्या इ
वमनित्यं अत्राकृतियदेन जातिः संस्थानं च उभयमपि नित्यमनयो र्थानित्यं त्वं तथावस्थते अ
थ वा द्रव्येऽप्यपदार्थेऽप्यविग्रहः द्रव्यं हि नित्यमाकृतिरनित्या एवं हि दृश्यते लोके मत्कृपा विहा कृत्वा युक्ता

संज्ञा

४१ अत्र

ज०

३

परार्थ इति सूत्रे व्यक्तिपदेन च संख्यादिविशिष्टा व्यक्तिः पिष्टकर्मणो गाव इत्यादावकृतिरेव
 वस्तुतस्तवापि जातिः प्राणप्राणतत्वेनाभिव्यक्ता तु पुण्यपापसाधनं तदुक्तं हरिणा चित्रादिषु
 यभिव्यक्तिर्जातीनां केचिदिष्यते प्राणप्राणश्रितास्तजाः प्राणैति प्रित्तं प्राणपापयोरि चित्रादीनां
 दिनाप्रतिमाः प्राणप्राणश्रिता इति प्राणपदं कृतं देवतावाहनप्रतिमोपलक्षणं विसर्जनितं कृतं
 तेनानुप्राणपापसाधनं ब्राह्मणत्वादयो भावाः सर्वत्रैव च ते स्थिताः अभिव्यक्ताः स्वकार्यसाधका इति च स्मृतिरिति च यत्रैवोपदेशादिना भिव्यक्तास्तत्रैव स्वकार्यसाधकाः प्रति
 नियतव्यं कर्मण्यत्वादिति भावः सूरूपरूपेभाषेधनितं सर्वं मेतत्स्वर्गपदं देवताशब्दादी
 नाकृतिर्विध्यादशीनाभाससहकारो वतद्विधातुनयनेयापिकं यथे प्रकृतिप्रसयापि वि
 चारस्तव्याकरणावासनावसिताजः कर्माण्यत्वात्तत्रैव वास्तवधमेतौति बोध्यं अतस्ता
 वराणां तुत्यादचिनाशशालिनस्तस्मिन् पदं बोधकमिति पदे तु पदानामातं त्याद्यन्त्रिय

ति३

३

एम
४१

अ१

द्व१

दु३

हासं भवेत्तानुगताकारप्रतीत्यासि यास्तत्तत्पदगतदृष्टपदत्वादिति जातेर्वाचकत्वं अर्थगत
 जातेः शक्यत्वं यथा च भ्रमणत्वादि जातिश्चरमक्रियाप्रत्यक्षं ग्राह्यमेवापि चरमवर्गीप्रत्य
 क्षं ग्राह्यं क्रियासमुदाये बोद्धे भ्रमणत्वं वदेवापि तादृशवर्गसमुदाये व्यासपत्तिः तदुक्तं नेक
 व्यक्त्यभिव्यग्या जातिस्फोट इति स्मृतेति यदुक्तं तावदेतद्वैकैरिव शक्ततावदेकैपितस्या
 सत्वमिति तस्याः स्फोटव्यवहार इति जातिस्फोटनिर्णयः परंतु यथादेतिनां व्यासभेदोपाधि
 कोमायाह तत्रैतन्नस्यैकत्वेयस्त्वेव तत्रानुगमार्थं जातिकल्पना च दृश्यते तथैकस्यैव तत्रत्वा
 त्तत्रदृष्टानुगमरूपोपाधिभेदेनानंत्यात्तत्पक्षेपि अनुगतशक्तिग्रहणं जातिरवश्यकी पतति
 वाततदपाध्यवहिकस्फोटो व्यक्तिपदभाकृतत्वापाध्यपलक्षितश्च जातिपदभाकृत् पूर्वमेतत्तु जा
 तिः परार्थोत्तमैयत्तु सर्वत्र व्यक्तित्वात्तत्र दृष्टत्वात्पहितं ब्रह्मैव जातिरिति तत्रैव विद्यमाने
 तव्यक्तिकल्पनापेक्षया जात्यादेरेव तत्त्वकल्पने लाघवात् अतएवाग्रे गित्वमपागादित्या

अ३

४४

लःमःधः
४३ अ२

नं४

दिश्रुतोऽस्यैवनाशजः अतस्वसिदेशवार्थसंबंधनिवार्तिके आविद्यकः पदार्थी जाति
यीव बहुरितिसाप्रवहनितावेतिद्वैबाहुतेनित्यलमुक्तं तच्चोपपादितमित्याह इतिवाचक
वाक्यस्यैवनाशजः वाक्यसमयग्राहिकाचाकोहा साचैकपदार्थज्ञाने तदर्थान्वययोग्याप्यस्य
ज्ञाने तद्विषये द्वाअस्यान्वयपर्यः कइत्येवंरूपापुरुषनिष्ठेवतथापितस्यात्राकोहाविषये
आरोपः मानाभावात् अर्थबोधोत्तरमेव ज्ञाता सो दयाद्यैपदं कोहमिति तु साकोहाप्यबोध
कमित्यर्थकं तदुक्तं समर्थरूत्रेभाष्यपरस्परमपेक्षां सामर्थ्यमेकं कायुनेः शब्दयोर्व्यपेक्षा
नब्रूमः शब्दयोरेति किंतहि अर्थयोः इहराजः पुरुषरसुक्तेराजापुरुषमपेक्षते ममापमि
तिपुकेबोराजोनमपेक्षते इमस्येतीति ईदृशज्ञाता सोत्तापकंचैकपदार्थे परपदार्थस्य
तिरेकप्रयुक्तस्यान्वयबोधजनकत्वस्य ज्ञानमिति तद्विषये तादृशान्वयबोधजनकत्वे
प्याकोहैतिव्यवहारः एतत्तज्ज्ञानस्यबोधहेतुत्वादेकवारमन्वयबोधे जाति तदजनक
एतदेवाभिधानपर्यवसानमुच्यते अयमर्थोऽर्थोतरसाकांक्षरतिव्यवहारात्पदेऽनारोपः ६

सा५

स्या

४१

४२

आ५
पा५

त्वज्ञानाभावात्पुनरन्वयबोधः कार्यसहर्तित्वेनैव तस्य हेतुत्वान्न सर्वत्र बोधः अन्वयाप्रथम
बोधहेतोस्तज्ज्ञानस्य द्वितीयबोधात्पूर्वमपि सत्वेन तदुक्तिरस्यात् अन्वयबोधश्च तदाकांक्षितस
कलक्रियाकारकादिविषये विवक्षितः एतेन तस्य हेतुत्वे त्वं ड वाक्यार्थबोधो न्नो महावाक्या
र्थबोधो न स्यादित्यपास्तं त्वं ड बोधस्य क्रियाजद्विषयाकारकतद्विषयगतत्वेन तज्ज्ञानविषयत्वा
त्तज्ज्ञानस्य सुरजकी ज्ञापिकीर्तनं भवः ककाराकाराः प्रेमतनोत्तुवो न वचयोत्तास्यापवेतास्वतदसादी
समाप्रपुनराज्ञेयतो ज्ञातं कारिकैः क्रियाकारकभावेनान्वयबोधकसकलपदोक्तं नंतरांतरं
बृटकथं चिदन्वयविशेषतो दानं हि समाप्रपुनराज्ञेयपि सति तात्पर्यं आहृता बोधद्वयमिष्ट
मेव तथापि सैवात्र दृष्टकता बीजं एतत्कलिकैव स ह्युच्चरितः शब्दः सह दर्थं गमयतीति व्युत्प
त्तिः किंच तज्ज्ञानस्यबोधजनकत्वज्ञानस्यवश्यमाणा समभि व्याहारकारणात्तात्तम
लकत्वात्साप्याकांक्षं अतः ससममभिव्याहारात्तादृशान्वयबोधजनकरतिज्ञानकारणं त

४२

द्यु

इजानतामवोधाच्च अतएवयस्यादशसमभिव्याहारेयादशान्वयबोधकत्वग्रस्तस्यतादशान्व
यबोधस्यनुभवसिद्धेससमभिव्याहारस्तत्रदन्वयबोधजनकइत्यमेववाक्यवियरेश्वरः समयस्त
परिपालिकाचमीमासाअतएवघटः कर्मत्वमातयुनेकतिरित्यतोविपरीतव्युत्पन्नस्यबोधः सद्युस
नस्यचबोधउपपद्यते सद्युसत्रलचव्याकरणाशास्त्राकप्रकृतिप्रत्यमविभाजतत्रदपविभागतत्र
दन्वयबोधविषयकज्ञानवत् अन्ययानुभवश्चस्वरूपसत्तत्तसमभिव्याहारजन्यान्वयबोधांतरे
कस्तन्मूलकमन्वयबोधाजनकत्वज्ञाननिपिवाहेतुरितितन्मूलिकैवसकृदुच्चरितरतिव्युत्पत्तिः तादृ
शबोधेद्योच्चरितत्वरूपतापर्यंतानेसत्यपित्तत्तसमभिव्याहारेतज्जनकत्वज्ञानाभावेबोधादशतान्नता
पर्येतास्याअस्यप्रासिद्धिः सत्यस्यस्यतापर्यः बोधकमिति व्यवहारश्चतत्राप्यव्युत्पन्नस्यक्रियाका
कादिपदधारितः सामान्यतएवेत्युक्तं व्युत्पन्नस्याश्रितवाक्यादपिबोधदर्शनात् प्रतिवाक्यंतप्याग्रह
स्यासंभवाच्चपदभेदेनव्युत्पत्तिभेदइत्यस्यचतामपदद्वयंतामास्यातास्यातनिपातनिपात

ष२

द्यु

बोधप्रतिबंध

त.म.
६४

स्थ

नामादिभेदेनतत्रतदसमुदायेव्युत्पत्तिभेदइत्येवार्थः सचाग्रेतत्रतत्रवक्ष्यते तुत्यापकताविषयतास
तरसंबंधेनोभयसंबंधेनवाजिज्ञासाविशिष्टः साकांक्षादसुच्यते तत्रांपपचतितेदुर्जदेवदत्तर
तिक्रियाकारकयोर्द्वयोपिपरस्परंतदुत्पायकत्वत्रद्विषयत्वाच्च आद्यं पश्यमगोधावतीति तत्रप
रार्थस्यकारकधावनाकांक्षोत्पापकत्वधावनेतत्तद्विषयपरव इदं स्पष्टे क्रियाकारकसंबंधो
वाक्यशक्यएवअतएवविभाषासाकांक्षइतिस्त्रभाष्येसंक्षिप्ताकांक्षेतिचसाकांक्षमितिउक्तं
अस्मिति विषयसंप्रतीत्यर्थः यत्र अर्थनिष्ठायोग्यतापिशब्दबोधेकारणं साचतापर्यविषयी
भूतसंसर्गवृत्तिधर्मेसंसर्गतावद्देदकास्वसंबंधिनिष्ठासंताभावप्रतियोगितावद्देदकत्वाभा
वतैनविशिष्टाभावादिकमाशयनदोषस्तज्ज्ञानकारणसंसर्गज्ञानंतुतापर्यविषयतयाकांक्षा
ज्ञानविषयतयावासुतर्भयदाप्रतियोगितावद्देदकत्वरूपयोग्यतानिष्ठाबोधप्रतिबंधकरतित
प्रशब्दप्रयोगेबोधेबोधज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वात्तदभावज्ञानस्याकारणत्वाच्च सत्यपिबाध

निशुभे स्पष्टे रिपतेः पार्थपरपाहीकृताः संस्वपां एष वंधा सुतो मानी त्यादि तो बोध दर्शनात् किं
 चैवं बन्दिना सिच तीत्य तो बोधाभावे तद्वक् प्रयोक्तु र्द्वेणा वदिना कथं से कं वी धी सुपहासः श्रोत
 मिः त्रिममार्गो संगतः स्पष्ट एतदर्थं कद्रु वि भाषा अवगो ज्ञं पाश्चात् स्पष्ट वक्तु कता तस्य स्यात् किं
 चैवं सति वादे प्रतिवादिशब्दा बोधकत्वे तत्त्वं न कथं हेतुः न चैतादृशेषु तान् व्यय बोधः किं
 तु पदार्थ बोधमात्रमिति वाच्यं सर्वत्रैव मेवापत्तेः न च प्रवृत्तिं प्रतिविशिष्टानां न स्पष्ट हेतुत्वानुरोध
 न शाब्दविशिष्टानां सिद्धिरिति वाच्यं दुः स्वदेयेदा सुवादावपितु ल्यप्ति स्यात् हेतु न स तपि वा
 धनि शुभे मिष्या भिषा पंगतिदान रूप कादिका व्यजदुः स्वसुवाद्यनुरोधेन तत्रोपितवावपक
 तात्त्रमप्या व्युत्पन्नानां सुखत्वमाश्रयः शुद्धत्वमाश्रयः तोपि मुख्यं चंद्र इत्यादितदवचम
 कारापत्तिः विभक्त्यर्थं स्पैवान्वयतया तदो धोने तस्या संगतत्वाच्च देववशसंपन्ना कन
 हादि सदृशशब्दानुनदः स्वतादृशवत्कृता पर्याभावात् नानात्वे दं रजतमिति भ्रमवत्तस्य तो निह

संतमर

उत्ते ५

५३

५५

४५

को १

त्रावाप्तिने दं रजतमेवेति प्रयुक्ते बाधज्ञानकाज एव ततो धात्वात् प्रतिदर्शनाच्च तेना संसर्गग्रहमात्रेण तसि
 क्षिरिपपास्तं किंचा संसर्गग्रहो नाम संसर्गभावग्रहाभावस्तथा सति बाधज्ञानाभावेन विशिष्टवु
 द्देरापत्या एव वक्तुमनो विद्यते किंच येन दोषेण विद्यमानस्या संसर्गस्याग्रहस्तेना विद्यमान संसर्गग्र
 हस्यैव वक्तुं शक्यता किंच विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वे संभवति अभाव रूपस्या संसर्गग्रहस्य
 तत्कारणत्वकल्पने गौरवं यत्र तु काव्यादौ विभावादीनां सदृश्यता सहकृतव्यजनया संबंधि वि
 शेयीयत्वेना प्रतीतो प्रतीतिरूपा साधारणेन प्रतीति सत्र विशिष्टज्ञानस्यानुभवविरुद्धतया स्वाय
 त्या संसर्गग्रहमात्रा स्वायत्त संसर्गग्रहप्रयोजनं निवृत्त्याप्य भिन्नक्तिरित्येव न च वंता सिच त्या
 दितः प्रवृत्तिरपि स्यात् बाधज्ञानेन जायमानज्ञानेः प्रामाण्यशंकाया जननात्तद्व्युत्पन्नानस्यैव प्रवृत्त
 प्रयोगि त्वेना कृतेः बोधस्यैव सर्वत्र बोधविषयत्वेन बाधस्यैवाभावश्चेत्तद्वै मत्पता सत्यपि ह
 यं ज्ञानं शब्दः करोति हीति वस्तुतो बाधज्ञानेन कापि ज्ञाने प्रतिबंधकं तत्कालेपि सत्या सामाज्या जाय

स्वी ५

३२

स्वी ५

स्व ५

ग्या

३४

सः मेः वा
४६

ते एव ज्ञानं तत्र स्वस्वसामग्रीवशादयोऽपि ज्ञानयोर्जातयोर्ध्वजज्ञाने सदो यस्मात्तन्मयी जन्म त्वयहस्तत्रा प्राप्त
एव ग्रहणं त्वमयी दाया मसी यथा गेहे ~~दो~~ सि गेहे ~~दो~~ नासीति परस्परविरुद्धे दाभ्यां प्रयु
क्तं किंचाशु संचारादलातचक्रं प्रत्यक्षेण दृश्यते अनेकद्विकृत् स्वरूपसहचारिणः स्पर्शस्य यु
गपदग्रहणं हेतोरनुमानादस्य तेनैतदस्तीति अनन्यथा सिद्धानुमानाच्च तदभावज्ञाने तेन पूर्व
ज्ञानस्य भ्रमत्वं कल्प्यते इति लटः विशेषितं सूत्रे भाष्यकै यदयोरेकं एवं च बाधज्ञानकालि पनुमि
तिः स्वीकृता अत्र दृश्यते गम्यते इति वचं माननिर्देशाभ्यामुभयोरैककालिकतासु चित्ता अ
नेकद्विकृत् स्पर्शस्य युगपदग्रहणं रूपहेतौ भ्रमत्वेव तस्मिन् संभवोच्च प्रत्यक्षस्य प्रबलत्वे
नुमितौ ध्वमत्वकल्पनं एवं च बाधस्य हेतुभासत्वमपि पपन्नमनुमितौ तेनाप्राप्य ग्रहस्याज
नता तत्र च कृतं साध्य बाधो न हेतुभासः सर्वसाधारण बाधबुद्धिप्रतिबंधकतयैव निर्वी
हेतुता तस्य विशिष्टा हेतुभासेषु ग्रहणानौ चित्तात् किंतु हेतु बाधज्ञानस्यैव तत्त्वमुचि

पु
राम
४६

सोऽ३

तत्र तत्र च त्वाधभाष्य चार्थिककाराभ्यां तथैव किंचेदं जतमिति त्रसोत्तरं जायमानस्य तेदे
रजतमिति बाधज्ञानस्य जतज्ञाननिष्ठा प्रामाण्यज्ञानं प्रतिकारणतावशं वाच्या एवं स्फुटिके
रक्तत्वाभावज्ञानस्य सोपाधिकतद्रक्तत्वज्ञाने तत्कारणतावशं वाच्या एवं च सर्वत्र तथैव
स्त किंदयकल्पनेन वचनलोकप्रसिद्धार्थस्य बाधितत्वज्ञानं तत्र तेनैव जायमानता
नेऽप्रामाण्यग्रहीयभावहितासिंचनीत्याहौ न च गच्छित्तानादि स्थले पि बाधज्ञानेन तत्रा
प्रामाण्यग्रहेदः स्वाद्यतुपपत्तिरिति वाच्यं तत्रोदुःखाभावेपि व्यंजनया जायमानेन तदुदुःखादिता
नेन तदुपपत्तेः व्यंजनाजन्मज्ञाने तु न बाधज्ञानेनाप्रामाण्यज्ञानमिति स्पष्टकाव्यप्रकोशाहौ
वातवतम ~~के~~ राप्रार्थमिक बोधे पिनाप्रामाण्यग्रहः एवं च योग्यताज्ञानं प्रहत्याद्युपयोगि
योग्यतासंदेहादिना प्रसक्ता प्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टबोधजनकं विशेषणी भूताभाव
प्रतियोगिप्रतिबंधकतयैव निर्वी ~~ल~~ कृणामूलमपिशकार्य बोधे विषयबाधज्ञानज

ल. मं. धा.

४७

मं

नमः प्रामाणात्तानमेवेत्पलं परित्वम्प्रयोजकं समभिव्याहृतकार्यशक्तिमत्त्वं योग्यतासाव्यशाद्य
बोधमासतेतैरेवद्युटेनजलमाहरेत्पादौसहिदेतरस्येवजलाहरणशक्तिमत्त्वेनसहिदेतरात्
प्रकारकोबोधःअतएवप्रतिनिधेःओतत्योपपत्तिःयथास्वादिरिवधातीत्यादीवस्वातंत्र्य
फलकसंयोगविशेषरूपबंधनसमर्थत्वादिरालाभेन्यःप्रतिनिधिरूपादीयतेतस्तत्रा
देशबंधनसामर्थ्यबलेनस्वादिरबोधवशमभ्युपेयःएवंचस्वादिरबाधेपितसामर्थ्यसा
गेमाताभावात्तदुपपत्तिःअन्यथास्वादिरस्यासामर्थ्यबंधनलोपएवस्यातसर्वत्रप्रवृत्ति
निमित्तत्वाश्रयनिष्ठसमभिव्याहृतकार्यशक्तिरूपपलकुरामितितस्याअपिप्रवृत्तिनिमित्तस्या
मानाधिकरणेनबोधेभावेमेवेत्तौपलककजात्यवद्विज्ञासाशक्ततासागेपिउपलक्ष्यशक्ति
त्यागस्यानौचित्यादसंगतासागत्वंतेसादृश्येनतत्रापितत्वबुद्धेःकिंचद्यद्वेनसद्विदेतरा
व्यक्तिविशेषस्यैवभानमित्यंगीकारेनलक्षणापत्तिःसामान्यरूपेणविशेषबोधेपितलक्षणे

राम
४७

त्यर्थस्यासमिबचीत्पुहाहरणेकाव्यप्रकाशकतास्पष्टमुक्तत्वात्तद्वुत्तंहरितांकेवा
चिसाहचर्येराजातिःशतपुलकुरांस्वादिरादिषुशक्तैषुजातिःप्रतिनिधीयतेअस्वातंत्र्य
अफलोबंधःप्रमाणादौचंशिस्यतेअतोजात्यमिधानेपिशक्तिहीनतगत्वंतदितिःकेवा
चित्जातिशक्तिवादितोप्रमाणाहिसाशुद्व्यक्तिशक्तिवादपिवस्तुगत्याजातिशक्तिवि
शिष्टाकेवलाव्यक्तिःशक्तेरितिनेहोद्यदितिकोध्यमित्याहःआसन्निरपिगंदस्याविलंबेन
शाब्दबोधेकारणसाचान्यप्रतियोगिपदार्थानांतद्विधकपदानांचाव्यवधानेनप्राप्य
मिकोपस्थितिरूपाकाव्येन्यत्रचसर्वप्रतिप्रायेरातादृशबुद्धेरेवचतुरुद्देशत्वात्अ
नासन्नस्थितेयोजनावाक्यामंदस्यबोधेपिविलंबीत्येवंचास्मात्पद्यादयमर्थोबु
द्धसंतुभचोविरुध्येतेतिवाच्यंयोजनावाक्यसंपादनद्वारातस्यापिबोधेनपयोगेनातीयो
तअतदस्यतआसमभावेपिपदार्थोपस्थितौआकांक्षानवताबोधोऽविलंबेनेवत

संज्ञा

४८

घ

स्व

खर

वतीति तत्तद्वोधेतस्याः कारणात्वं धनितं चेदंतपदांतेति सूत्रे भाष्ये वक्तुं योजनावाका कस्य
 नावधीतकल्पकां हादिना अप्यं योजना कल्पनस्यैवोचितत्वात् परंतु संद स्पसा विलंबेनाः
 संदस्पसु साशीद्युमिसेवोचितं । अतएव वाकोद्यमानयेत्याहोद्य कर्तृकानयन बोधे ह्य
 योच्चारितत्वाभावज्ञानेन बोधनेह योच्चारितत्वात्तेवातथा बोधानुदयेन तयोः प्रतिबंधक
 त्वकल्पने गौरवेण लायैवातथा बोधे इदं वाक्यमेतदर्थं प्रतीतीह यावकोच्चारितमिहाकार
 तात्पर्यं ग्रहो हेतुर्नानार्थपदस्य लेपदविषयोपि संतथात इह कंच प्रकरणादिकमतए
 वप्रकरणादिज्ञानाभावे इदमेतदर्थकमेतदर्थकं वेति संदिह्यते मो नि नि स्थितवाक्यस्य
 लेपितस्य सूक्ष्ममुच्चारणमस्मैवेति तत्र शुकादिवाक्यादेव ता प्रसादेन पूर्वजननसंस्का
 रेणावाक् बालककृतोत्तमकाव्यादुक्ततात्पर्यमतिरेक निश्चयेषि बोधोदयेन तस्य बोधो
 हेतुत्वा संभवात् । तद्वतिरेक निश्चयं वक्तुं तातस्तदर्थी बोधात् । न न्यैश्वरं तत्र तात्पर्यं

अ२

अ५

तम
४८

अ२

अ४

उ

ततएव वैदवाका तो बोधरतिचेन्न तस्य फलैकोत्पत्तेन प्राक दुर्ज्ञेयत्वात् लाघवादिन्या मगधीत
 तत्तदर्थबोधकत्वज्ञानस्य वेदजन्य बोधे तह त प्राप्तापनि श्रयं बाहेतुत्वा न्मीमांसे पयोगः किं चास्मा
 दर्थद्वयविषयको बोधो जायते तात्पर्यं तु के तिन जानी मदति सर्वजना तु भवविरोधान्न तस्य हेतुत्वम
 तएव पय आनयेत्युक्तेः प्रकरणात्तस्य दुग्धं जलं वा तेयमिति प्रसक्तः संग्रहते स्पष्टं चेदं सर्वं संख्या
 सता सूत्रे भाष्ये तत्र पदार्थोपस्थितिरेव ताद्युक्तरित्या खंडनीयं तात्पर्यमिति कोपयोगस्तत
 र्ज्ञाने प्राप्तापनि श्रयद्वारा प्रवृत्तौ किंचिदनेकं पदार्थं स्यात्तदर्थं यो गपत्वे कस्या ध्याहार इत्यत्र चे
 ति बोध्यं तच्चाश्वतात्पर्यकत्वेन निर्णयनादेहे सैधं व मस्तीति वाक्यादेहे लवणा मस्तिनवे
 तिसंशयो हे वापत्तिरिति वाच्यं एकतर विषयकज्ञाने प्राप्तापनि श्रयेतदितरविषय
 कज्ञानेः प्राप्तापनुद्भुदयेन तदनुद्भुत्वात् तत्परत्याभावज्ञानतदस्य परत्वज्ञानमीर
 पितद्वोधेः प्राप्तापग्रहजनकत्वेन तथा तन्न हाकार्ये प्राप्तापग्रहे तत्तद्वा को आप्ते

व५

ल. मेषाः
४८ वा

त्यं

४९

कृतज्ञानं हेतुः आसत्वं च भ्रमप्रमादविप्रलिप्ताप्रमत्तज्ञानं चाप्यं प्रकृतविषये दशासत्त्वान् आसत्त्वविरोधि
धर्मानधिकरणत्वादित्यनुमानेन ननु भ्रमो कार्यभ्रमः प्रमादो न्यार्थकशब्दभ्रमः विप्रलिप्ताप्रतारणाप्रतीत
विपरीतप्रतिषिद्धादिवेदस्याकर्तृकत्वेन ननु प्रोक्तत्वाभावज्ञानं हेतुः तच्चाप्रोक्तत्वज्ञानात् अनुक्तत्वनि
राणित्यन्यत्वं कृतः सर्वः शब्दः प्रमाणा मेवः अनाप्रोक्तत्वज्ञानं तु तज्ज्ञानेऽप्राप्ताप्यग्राहकमत्र प्रो
ततावत्परार्थज्ञानानामाकांक्षादिज्ञानानां च तद्वत्त्वेऽपि तेऽप्यसमहा लं वनस्मरणात् संस्कारादान्वय
बोधः अयमेव खल्वेकपोतन्यायेन बोधः यदा तु क्रमेण बोधो धकसमवधानात् तत्र त्वं उवाचार्थबोधो
त्तरं एवैव स्मरणात् तत्संस्कारादामहावाकार्यबोधस्तदा राजपुरप्रवेशाभ्यायेन बोधइत्यन्यत्र विस्म
रः इत्याकांक्षादिविचारः अथ सकलशब्दमूलभूतत्वाद्वा त्वयोक्तिरूप्यते तत्र फलानुक्तलोपत्वसहि
तो व्यापारो धात्वर्थ इति सिद्धांतः पठ फलं धात्वर्थो व्यापारः प्रत्ययार्थ इति तत्र लः कर्मणि चेत्स्यादिस
त्र विरोधात् न हितेन व्यापारस्य प्रत्ययार्थता लभ्यते किंच पचतियस्य त्रिपक्षविस्मृतिः पूकारादेः प्रत्ययार्थ
फलभादीनां प्रतीतयेत नानेकप्रत्ययानां शक्तिकल्पनायेदया एकस्य धातोर्देवशक्तिर्देव्यनोचिता किं च १

राम०
४८

मैकाक २

व
ति ५

तु

धा ३

स्वेगच्छतीत्यादावपितृत्वतीति वारणा यतद्वेधेयचिसमभिवाहाराणापिकारणात् कल्पनैर्गौरवं किंच सक
मैकाकवहारोच्छेदः न च प्रत्ययार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं सकर्मकत्वं तत्समानाधिकरण
फलवाचकत्वं ज्ञानात्वापि व्यापारतावच्छेदकसमवायसंबंधेन व्यापारानधिकरणवृत्तित्वरूपवेपधिकरण
सविषयतया फले सत्वेन न सति अन्यथा यत्किंचित्संबंधेन सर्वधामेव व्यापारसमानाधिकरणफलवा
चित्वेन हूपस्य वा पुत्रिः प्रत्ययार्थव्यापाराश्रयत्वं च कर्तृत्वं घटं भावयतीत्यादौ लिजर्थव्यापारव्यधिकरण
फलान्श्रयत्वेन घटादेः कर्मत्वमिवाच्यं अभिधानानभिधानव्यवस्थोच्छेदापत्तेः न च व्यापारेणास्वाश्रयादे
पात्कर्मरमिधानं कर्मोत्थाते प्रधानेन फलेन स्वाश्रयात्तया कर्मणो भिधानमिति वाच्यं जात्यासिप्रव
कैरिवाश्रयस्य प्राप्त्या यत्रोक्तिया प्रधानमात्मा तमिति यात्कविरोधापत्तेः किंच फलस्य धातुना तदा अय
स्य वा सौयेणो वलाभसंभवेन लः कर्मणीत्यस्य वैयर्थ्यं यत्रिः कर्मकर्तृकृतो कारकभावो भयवाचकत्वे गौर
वाच्च किंच भावविहितघटादीनां व्यापारावचकत्वेनामोगमनवानित्याघापत्रिसदा चकत्वेनोपि स्वाश्र

ल.मं.पा.
५०
प्रयो.२
ले

तु शिष्यास्येकैरभिधानापत्तिः किंच गुरुः शिष्याभ्यां पाचयतीत्यादौ हेतुमतिचेति सूत्रबलात्प्रयोजकव्यापारस्य हि
जयत्वे स्थिते तस्य व्यापारस्याव्याता यो वाच्य एव च संभवायाः स्ववाच्यकारव्याता यो व्यापारश्च पिनेवा न्नया छिद्य
भ्यामिति द्विवचना तापत्तिः पाचयतीति क्वचनान्यत्रिंशद्गुरोरनभिधानेन तत्र प्रथमाया चानापत्तेश्च शिष्या
शब्दान्तरायेते श्वेतस्य त्रविस्तरः यदपि धातोः केवलव्यापार एव शक्तिः फलं तु कर्मप्रत्ययार्थ इति तत्र या
मंगच्छतीत्यत्र विभागस्य तृतीया तत्र संयोगस्य बोधापत्तेः संयोगभावे ममादिसमभिव्याहारस्य विभागभा
ने सजादिसमभिव्याहारादेः कारणात् कल्पने तु गौरवं त्वा गोगमनमिति त्यापत्तेश्च तत्र फलावच्छिन्नव्या
पारवाचित्वे सर्वत्र तथैवोचितं किंचात्सर्वकर्मणि द्वितीया चतुर्थ्या लोपेकर्मणि यच्च म्याः क
स्य निष्ठपस्य कर्मणि सप्तम्या विधानेनानेकेषां सुधांतिङ्गं च फलेशक्तिः कल्पनाये स्या फलविशेष
बोधेन तद्वत्तु समभिव्याहारस्य कारणात् कल्पनाये स्या च धातोरेव फलेपि शक्तिः कल्पनोचितता कर्मकर्तृ
कप्रयोगे फलस्य तवापि धातुवाच्यत्वाच्च तजतिगच्छतोः। ययीयताभ्रमदशायाताभ्यामविलसतावो

राम ८
२०

न

धयस्या

धोत्यस्यातत्र तसमभिव्याहारस्य फलविशेषबोधनियामकत्वासंभवाच्च कार्यतावच्छेदककोटौ पुरुषविशेषीयत्व
निवेशे तु गौरवं यत्वीदशे स्थले सामग्रीप्रतिबंधप्रतिबंधकभावेनाद्यवगौरवविचारकरांत त्तु तदशसामग्री
प्रतिबंधकताज्ञानस्यानुपयोगेनानुमितिप्राप्त्यर्थं कार्यकारणभावादिलाघवगौरवविचारकरावत्काकहंतविचारक
रां किंच शाहानुमितिसामग्रीज्ञानघटितत्वेन पुनरज्ञानानुसन्नेर्मनो लिंगतया चतयोरां जस्येनानुभवसिद्धः स
मावेश एव दुर्घट इति बोध्यं किंच तस्या कर्मसंधास्यार्थान्वितप्रत्ययार्थफलवत्प्रत्ययार्थफलव्याधिकरणाव्या
पारवाचित्वे च सकर्मकत्वं वाच्यं तच्च भावपत्तेरित्यापंतसककेषु तत्कर्मणि वाच्यात्तत्र फलस्य धात्वर्थत्वे
नान्यत्वं न भूतया प्रसयार्थत्वासंभवात्तदस्य त्रविस्तरः अत्र फलव्यापारयोः एयकशक्तिः एकपदोपस्थाप्य
योरपि परस्परमन्वयेन त्रिवैविश्यात्परं वाक्यं तीषसाधनत्वमोरिव अथवा कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे व्या
पारावच्छिन्नफलबोधेन तथा शक्तेरप्यावश्यकत्वेन गुरुशक्ततावच्छेदकशक्तिद्वयकल्पनापत्तिः तत्र फ
लव्यापारावतरं गत्वा त्परस्परविशेषतातामनुभवेवार्थितराचयिनो अतएव गमनेन व्यापार इति न फल

म

ल. मे. पा.
५१

राउत्सर्गितो व्यापारविशेषां जन्मजनकभावः संसर्गः क्वचित् विषयत्वं संसर्गः पृथा आस्यदेस्तत्त्वकाध्वमायादौ ह
नौ पत्येशेत आस्यदेस्तत्त्वकाध्वमायादौ ह पत्युद्देशकं शयनाध्वमायादौ ह पत्युद्देशकं शयनाध्वमायादौ ह
लेसतितदा त्वर्थनिष्ठविशेषात्तानिरूपितप्रकारतावत्वं जन्मजातारोपितानारोपितावेत्यन्यतः विभागजन्यसं
योगादिरूपेयताद्यर्थे विभागसंयोगयोः फलत्ववारणायोभयं कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे तु फलस्य विशेष
व्यजापरेतुतयोः एव कुशलो फलव्यापारयोः रूपविधेयभावेनान्वयापत्तिः एव गुपस्थितयोस्तथा न्वयस्यो
त्सर्गिकेत्वात्तथा न्वयधातुजतत्तदो धस्य प्रतिबंधकत्वकल्पने गौरवं तस्मात्फलवद्विज्ञे व्यापारे व्यापारा
वद्विज्ञे फले च धातुनां शक्तिः कर्तृकर्मार्थकतत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहारश्च तत्तदो धेनियामकः गौरवं च प्रामा
णिकत्वात् न दोषा बह्विधैकपदे व्युत्पत्तिद्वयकल्पनेति गौरवं तथा हि फलविशेषात्कव्यापारबोधक
त्वे प्रत्ययसमभिव्याहारे तधातुजन्योपस्थितिः कारणं व्यापारविशेषात्कफलबोधकर्मप्रत्ययसमभिव्या

हृ१

राम०
५१

य१

हृतधातुजन्योपस्थितिः कारणमिति कर्मकारणभावद्वयकल्पनं धातोरर्थद्वयेशक्तिद्वयकल्पनं बोधज
नकत्वस्य विषयासंबन्धेन्युपपत्तात्तत्तत्समभिव्याहारविशिष्टधातौ विशिष्टनिरूपितसंबन्धद्वयकल्पनावेस
ति गौरवमनयापदशक्तेरुच्चैरवमन्यापि यथकुशलिकल्पनानिरनीयेतादुः सर्वकारकाणां धातव्यैः
न्ययः अयमेव वक्रियाया वसिष्ठं मसि हं वासाधत्वेनोभिधीयते आश्रिते कर्मरूपत्वात्साक्रिये सभियते गुणभ
तैरवयवैः समरुः क्रमजन्यनां बुध्या प्रकल्पिता भेदः क्रियेति व्यपदिश्यत इति भवोदिसूत्रस्य भाष्यार्थप्रतिपा
दकरीत्यातु क्रमजन्यनामेवा व्यापाराणां समरुप्रतिगुणभतैस्तत्तद्रूपेणाभासमानैरवयवैर्युक्तः संकल
नात्तिक्रयेकत्वबुध्या प्रकल्पिता भेदरूपः समरुः क्रियेति व्यवहियत इति द्वितीयकारिकायाः अत्रावयवाश्र
यं यौवापयं समुदायाश्रयमेकत्वेन नयवीपरीभूतज्ञातसमरुस्य युगपदसंनिधानादेका क्रियेति भाष्यासं
गतिरित्यपासंज्ञा नश्वराणामवयवानां वस्तुभूतसमुदायाभावादुच्येत्युक्तं पचति पश्यतीत्यादावसिद्धम
पासीदित्यादेः सिद्धवासाधत्वेन तत्प्रकारेणाभिधीयमानं क्रियाश्रितेति योगप्रदर्शनं क्रियते वयवोनां

स३

ल.मं.घा.
५२
खो

क्रमेणोसताऽतएवाश्रितक्रमरूपाक्रियेसाधार्यःएकैकावयवेपिसमरूपारोपादधिश्रयणकालेपिचर्तितिव्यव
हारःआरोपेचप्रतीतिरेवतलंअध्यासगहीतयेवक्रियारव्यातस्यसंबंधग्रहोबोधःनवेवंधालथस्यगोलात्वापत्तिः
तरतिरिक्तमुखायाप्रसिधातस्यगोलात्वाभावात्तस्यहिमुस्योर्थेस्तित्रैवेदशस्यगोलात्वात्तदातादशा
नेकव्यक्तिहृत्तिजातिरेवक्रियाव्यक्तिद्वारकंचतस्यासाध्यत्वंस्फोटवदस्याःक्रमवद्विरपिक्रियासरोरभिव्यक्तिः
लस्यापिचजननकयापारगतयोर्वापरीरोपणतथैवभानमतएवतमात्रवाचकस्यधातुत्वसिद्धिःतत्रके
चित्सिद्धत्वेक्रियाकांक्षोत्थापकतावच्छेदकंयदेजात्यंतत्समाध्यत्वंचयर्वापरीभानावयवत्वसामानाधिक
रणंकारकान्चयादियोग्यतावच्छेदकंक्रियांतराकांक्षानुत्थापकतावच्छेदकंचयत्वेजात्यंतनयःहिता
घव्ययानांक्रियाप्रधानत्वव्यवहारस्तक्रियामात्रविशेषणत्वात्स्वरादीनांहिस्वःपतिरित्यादीनामाय
प्युच्यतेःअतएवतद्विरुद्धाघर्षकारणामन्यःतेषांक्रियांतराकांक्षावतत्रसिद्धत्वाकडत्यादौघजा
दिवोध्यंसाध्यत्वतुसर्वत्रैवधातुप्रतियाघंनवधातुक्रियांतराकांक्षानुत्थापकतावच्छेदकवेजापास्य

२५

३४

राम०
५२

त्यो१

तद्रूपेण

सं

तौहस्तंनमेवेत्सुखंयायादित्यादावाकंक्षाऽभावेनान्वयोनस्यादितिवाचंवेच्छदसमभिव्याहारेणाकांक्षोत्था
नादित्याहःकालःसाध्यत्वेनिष्ठाघत्वमेवबोधःसंवेदमुपपदमतिइसुट्कात्यवेइत्यादौभावोइतिउपसर्गा
देनिरूपयिष्यामःयद्यपिघटं करोतीत्यादौघटस्यापिसाध्यमानत्वंप्रतीयतेतथापिघटंतरसमभिव्याहारत्रयास
तस्तुघटादियदादव्यसिद्धत्वेनैवप्रतीयतेसिद्धत्वेवस्मरूपेणाबोध्यंयद्यपिजथातथापिशब्दशक्तिस्वभावा
त्स्यलरूपेणसाध्यत्वेनैवतस्याःप्रतीतिःइवामृतुस्मरूपेणासिद्धत्वेनैवेतिनदोषःपचतिभूवतिभुदे
त्यादौभवतिभुत्वेत्यादीनांक्रियाकांक्षादर्शनेतादशवैजासनाभावात्कारकाघनयानापत्रिधातुत्वानाप
त्रिष्ट्वएवंकसंनमेवेदित्यादौचेत्येतापिजथाकांक्षायांजदेजात्येनामानादोषएवहितादित्यादौ
भानमिति नकारकान्चयइतिदिक्त्रयफलानुकूलःपूत्कारादिव्यापारःसमूहघटकःपूत्कारत्वाधःसं
तापनत्वादितत्रइयेणैववाच्यःप्रागुक्तहरिकास्योतत्रइयेणैवबोधलाभात्अतएवदेवदत्तःप
चतीसुक्तेसपूत्कारादिमात्रवेतिसंदेहोननानार्थत्वमिष्टमेवतेत्रयदायोवक्तुबुद्धिस्थसहासवाच्यःअत

स्य३

क्रियापि

ल. मं. घा.
५३

एवकाष्ठानियचंतीतिमिदं नद्यापारस्यधात्वर्थत्वाविवक्षायांकार्षेः पचतीतिशक्ततावच्छेदकं तु पचित्वादिधा
तुत्वंतुनातिप्रसक्तत्वात्धातुत्वाद्यजानतोपि बोधाच्च एतेन धातुत्वेन धातुमात्रस्य क्रियात्ववतिशक्तिस्तदपेक्षा
चतत्रइयावच्छिन्नबोधकत्वमित्यप्यासंगो रवात्तादृशक्रियहस्यादृष्टमात्रार्थत्वाच्च फुल्कारे एवगहीतशक्ति
कस्यव्यजनेनवदिप्रचालनदशायांपचतीतिनेषमेव फुल्कारतिरिक्तेविलित्यनुकूलत्वाग्रहेतवापितत्रेष
मेवयागइष्टाज्ञानंवेतिवारिविप्रतिपत्तिरपितत्रतुल्यधीयतादृशबोधानुसारं देवोपयन्नाधात्तामतेका
र्थत्वात्कदाचिक्त्रिपालेन बोधोपि फुल्कारस्यातीतत्वमात्रेणापासीदिति तनुभूतत्वादेः समुदाये एवान्व
यात् अस्ति भवति विद्यतीनामर्थः सत्तानेककालस्थापिनीतिकालगतयोर्वीर्येण क्रमवतीति तस्याः क्रि
यात्वंतुत्वंहरिणा आत्मभूतः क्रमोव्यस्ययन्नेदंकालदर्शनं योर्वीर्यं दिस्येण प्रविभक्तमिव स्थितमिति
अस्याः क्रियायाः क्रियावाचकत्वं निबंधनधातुत्वमिदं सत्तावाचकत्वावविकारादनुसृतं यदप्यस
दिति प्रपञ्चे घंततत्तद्विषयव्यापारश्चात्मभरणस्वरूपधारतापराभ्यामुच्यते आत्मस्वरूपेव सत्तेव सोवात्र

ल. १

यत्र। क्रियायां कालदर्शनं कालगतयोर्वीर्यं स्यतत्रादोपदृतिहेतुः कारणः। यद्वा सत्ताविषयव्यापारार्थकत्वेन

लम०
५३

क्रि. ४

स्था ३

रूपात्मिकाप्रियतौतत्यागानुकूलव्यापारस्वेवात्रतद्वैपरीत्येनतद्वारणानुकूलव्यापारस्यप्रतीतेः स्पष्टं चेदं भवादिसत्ते
भाष्ये तदुक्तं तिसृक्तेषु भावविकाराभवंतीति वाच्यं पिणं जोपतेति विपरिणामतेवर्धतेपक्षीयतेविनश्यतीतिजा
पतइतिपूर्वस्यादिमात्रेचेनापरंभावमात्रेचेनप्रतिषेधतिअस्तीत्युत्पन्नस्यसत्त्वसावधारणमितिभावस्यनिरूप
दभावशब्दाद्यस्यजगत्कारणस्यसत्तारूपब्रह्मणोनि यस्यापिषडेतेविकारादवविकाराः मायासहकारेण
क्रियारूपाविवर्त्तनमत्रप्रधानादिषुप्रधानभावइत्यादिरीत्यासोपपदभावशब्दप्रयोगः दृश्यतेचभावेतयाज्ञव
त्वंप्रतिरविवाकेप्रयोगः कृत्स्नशतयथं चैवत्वंप्रयोग्यमिवैदिजज्ञास्यातेवपुनर्भावेबुद्धिसंबन्धविषयीति
जापतइतिचषड्भावेषुपूर्वस्यजननादिसिमुपलक्षणमुपक्रमप्रभत्यपवययंतंजातइतिव्यवहारं
वत्भावमात्रेचेतदायंभावमस्यामसुतोजन्मायोगादिघमानमपिनाचक्षेदशक्तिसंभावात्
नापिमतिषेधतिनिरालंबनंजापतइत्यनापत्तेः अस्तीतिचोत्पन्नस्यसत्त्वस्यसत्तावत्तादृशस्थूलरूपस्याधा
रणमात्रेचेइतितद्व्यापकतःभावनाफलयोरेकनिष्ठत्वाच्चगच्छतीत्यादाविवनस्यघंतीतिआसन्नंवि

ज. ४

नाशं कं विदुश्च किं करोतीति प्रश्नः स्त्री तु नराद्युतस्य व्यापारवाचकत्वं अन्यत्र तु मुस्यतया निश्चितं किं करोतीति प्रश्नः पा
कारिणो वर एवेति निर्णयः स्त्रीति नोत्ररं किंच व्युत्पन्नस्य ते इत्यत्र कर्तृरि कर्मव्यतिहार इत्यात्मनेपददर्शनात् तस्य क्रिया
वाचकत्वं कर्मव्यतिहारश्च तत्र क्रियाव्यतिहार इत्युपसर्गमाहुर्भाषिणः तत्र भाष्ये स्पष्टं यो भवतीत्यादी व्युत्पन्नक
लव्यापारो यः स व्यापारश्च साध्यत्वेनाभिधीयमानाश्रयतेव पातं जलनये सर्वपदा यानामवस्थादिरूपेण
प्रतिज्ञापरिणामितया तत्र तत्परिणामविक्रियोत्पत्तिरूपिणानामाश्रयतानामनेकतया यवीपरीभ
तावयवकत्वा सतेः सत्राया निवकलगत्यौ वीपरीपरीणावायदासत्कार्यवादेकारणात्मना सदेवयावस्थाने
रूपेण प्रतिपद्यते तावज्जायते इत्युच्यते तत्प्रतिपत्तौ त्वस्तीति तत्र तत्प्रापकव्यापाररूपारोपात्तस्याः क्रियात्वं
स्त्रीत्यस्य च सत्ताभावपत्तीत्यर्थ इति बोध्यं ज्ञानं ब्रह्मेत्यादौ ज्ञानातेर्भावेत्युक्तं न च तस्योत्वं इत्येव नित्यत्वेन च
वीपरीभतावयवकत्वेनाभानात्कथं तत्प्रकृते ज्ञानातेर्धातुत्वमिति वाच्यं च तस्यैव त्रिधर्मोपेणात
मतीत्यात्रापि तद्वारोपेणातलोपपत्तेः ब्रह्मणो निर्विकारत्वं निर्धर्मकत्वादिस्रुतिभिश्च तस्यारोपितत्वं मेवोचितं

स्वभावात्

राम०
५४

शुद्धचित्तस्य तु अन्यत्रेवात्रापि निषेधवाससहकारेणाऽखंडार्थबोधः निषेधवाक्यैरेव वासः एवमेव ब्रह्मेत्यादौ न पु
न कत्वाद्युपपत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः संकर्मकत्वं च व्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं तत्समानाधिकरणफलवा
चकत्वमकर्मकत्वं च व्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वाभावोऽकर्मकत्वं सर्वज्ञचित्तमानाधिकरणपातयथोति
ष्ठतीत्यादौ अन्यथोर्ध्वदेशसंयोगस्य विधमानत्वेऽप्येति प्रयोगानां पत्तिः समानाधिकरणस्य त
दनुकूलव्यापारस्यातीतत्वात् तस्य विधमानत्वेऽपि तदुपपत्तिः अतएव परिपंच्यं च तिष्ठतीत्यादौ क्रियाविशेष
णात्वात्कर्मत्वेन द्वितीयांतत्वमिति संगच्छते कचित्कलांशाभावात्तत्वं एवं चादौ केवलसत्ताचेवार्थः निरुक्ते
उत्पन्नस्य सत्त्वस्य द्रव्यस्वरूपधारणरूपां सत्तामाचष्ट इत्यर्थः तस्यापि क्रियात्वमुपपादितमेव च पदार्थात्
लोकमीकां सानियतासकर्मक इति तु न युक्तं गच्छत्यादिपुनराकांशाभावात्कर्मत्वेन हि तत्राकांशा अकर्मकमित्यत्र
त्वं सकर्मकत्वमित्यपि न सकर्मकाणामप्यर्थोत्तरेऽकर्मकत्वेनासंभवापत्तेः एतेन सकर्मकधात्वन्तमत्वं सक
र्मकत्वमित्यप्यासंबन्धतस्ते तद्व्याख्या कर्मसंज्ञकार्थी च यथार्थकत्वं सकर्मकत्वं तदनन्वयार्थकत्वमकर्मकत्वं

स्त्याप

ल.मं.पा.
५५

तेनाध्यासितामस्य इत्यादि सिद्धिः अत्राधिशोऽस्यासामित्यनेनाधारस्य कर्मत्वं अन्यथा यद्यप्युदेन संसर्गरूपः अ
न्यपदस्य तत्रैव व्युत्पत्तये तेन जीवत्यादिषु न दोषः तत्र प्राणादिरूपकर्मणो धात्वर्थान्तरि यगबोधात् स्पष्टं चेदस्य
आत्मन इत्यत्र भाष्ये पूर्वमकर्मकलसरोत्वेतदर्थं फलाश्रयावाचकत्वे सतीति विशेषणं दाने गौरवं अत्रैक
कर्मकलसरा एव तात्पर्यमकर्मकलसरात्त्वर्थलक्षणेन पूर्वमकर्मकलसरो फलेऽविवक्षाविरहविशिष्टेति
विशेषणादविवक्षितकर्मसु नातिव्याप्तिर्न च तदर्थं काभिन्ना एव धातुवदिति अविवक्षितकर्मसु फलवा
चकत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरिति वाच्यं सकर्मकपदे धातुनामन्यपरायत्वेन क्वचिदपि कर्मसंबंधसारूप्या
तएवैते इति तत्त्वप्रय विषयाणामेकत्वेनाविवक्षितकर्मणो धातुनामकर्मकव्यपदेशा संभवात् स्पष्टं चेद
गतिवृद्धीति सूत्रे कैपटे इति तन्न मातुः स्मर्यते इत्यत्राविवक्षितकर्मतया भावेन इत्यधीगर्थे तिस्रस्तस्य भाष्यविरो
धाय तैः तत्र फलांशसत्त्वे एव संबंधसामान्येनान्वयोनतु तदेविवक्षाधातोरर्थान्तरि हने धात्वर्थेनोपसंग्रहात्
सिद्धेरविवक्षातः कर्मणो कर्मिका क्रियेति अभिपुक्तौ संग्रहकारिकायामविवक्षान्तरस्य एव गुणदानवैय

स्य

क.३

ताम०
५५

प्रापते अभवद्रीत्या फलस्य धात्वर्थत्वाविवक्षायां धातोरर्थान्तरि हनेरेव संपत्तये किंच विशेषणं दानेपि क्वचिदविवक्षा
विरहविशिष्टफलवाचकत्वेन तत्त्वप्रत्यभिज्ञातिव्याप्तिर्न निवार्ययदित्यर्थे भेदादहमेददति सधातुभिन्न
एव सुब्यतेतदोक्तरीत्या विशेषणं दानं व्यर्थमेव किंच कर्मणा सहैतत्पर्यकसकर्मकपदस्य नेह प्रवृत्तिरिति सिद्धं ततः
शास्त्रमर्पादयाऽलाभात्। न सरात्वेपि तेन रूपेणालः कर्मणीत्यादौ सकर्मकपदादौ धातापत्तिः शत्रुग्रहात् तथा
बोधाननुभवेन तत्करणानुपयोगाच्च तस्मात्तद्वमर्पादया लक्ष्मणमुक्तमेवोचितं कारिकायामविवक्षानाम
येन रूपेणाच्यविवक्षया यस्य कर्मसंज्ञातेन रूपेणाच्यविवक्षां चिद्विशेषाभावकतो यथानेह पच्यत
इत्यादौ क्वचिद्विशेषणाभावकतो यथामातुः स्मर्यते इत्यादौ कार्यप्रवृत्तिवैलायां विवक्षापश्चाद्विच
क्षेसपि क्वचित् यथा कृत एव करमित्यादौ कृत एव करित्यादिरिति विषये एवेदं नाम त्रधातोरर्थान्तरि हने सापचात्
ही संपदत इत्यर्थे केन ही वृद्धीत्यादौ प्रसिद्धेरित्यस्य संधिधारा रित्यध्याहारोक्तं धाता तत्प्रयोगाभाव इत्यर्थः
नतु तत्राकर्मकत्वमपुक्तं कार्यभाष्येन कृत्वा शास्त्रेऽकर्मकपदस्य कर्मपदेन कालभावाच्च देशभिन्नानामे

५५

५५

भा.क. स.च.क.५
कि

ल.मं.बा. ५६

स

वग्रहगंगतिबुद्धीतिस्त्रेसजातीयापे ससकर्मकविषयनियमेतसिद्धेऽकर्मकग्रहणसामर्थ्यादितिगतिबुद्धिकाला
धनोरित्यत्रभाष्येस्यतेनमासमास्यतइतिज्ञावेलादिसिद्धिःपंचविक्रितसनुकूलव्यापारोर्थःसचोनेकेविध
इत्युक्तेनश्यतेरदर्शनानुकूलव्यापारोर्थःसवधंससामग्रीरूपोचवधानाघनुकूलव्यापाररूपश्चतुस्तितेकाकेन
संज्ञतगृहंभवतीतिनिष्ठासंज्ञास्त्रेभाष्यप्रयोगात्तदन्तेनसंचलम्यतइतिस्मार्तप्रयोगाच्चतत्रव्यापारकालान
यःएतेनेनाशस्यनिसत्त्वात्सर्वदातेश्यतीत्यायत्रिरित्ययासंधंसश्चतिरोभावावस्थाकारतोशक्तिस्तेरावस्था
नंचप्रागभावःततःप्रच्युताऽभिव्यक्तिलसरांधर्मममासाव्यक्तिजीयतइत्युच्यतेतिरोभावावस्थैवल्लघ्नमान
श्यतीत्यनेनोच्यतइत्यनेनाज्ञातेविषयतयाज्ञानंयत्नामात्ममनःसंयोगोव्यापारःअतएवमनोज्ञानातीत्युप
पद्यतेआत्मानानःकरांमनोपितद्वित्रिविशेषरूपंतत्रोभयोरपिसावयवत्वादवच्छेदकोशसंभवेनसं
योगउपपद्यतेमनोनिरवयवमात्मापि।ज्ञानाश्रयेनिरवयवद्वितनयेऽवच्छेदकोशसंभवेनसंयोगानुपप
त्तेःतदभ्युपगमेपिउपयज्ययधर्मविकरोतिहिधर्मिरामितिनायेनज्ञानाश्रयत्वसंयोगस्यवात्मनोश

राम ५६

एवपर्यवसानात्रनिसत्वमवुपयन्तएवमाकाशस्यापिसावयवत्वं।तदुक्तंखंडनकृतांसंयोगोऽव्याप्यहृत्तित्वादेक
देशेस्तिंसंमतःतदेकदेशदेशस्यमश्वेसंयोगएवकःतस्मात्त्रणोतिरंशेतिरंशेकालितेकस्मितंजगदितिनिर्देशोप
लोसंयोगकल्पनायोसर्वथाजगतःकल्पितत्वमेवेतिनःशब्दःकणादुपरिमाडल्यसंयोगाद्यणुकक्रमात्तदुत्पत्ते
यन्मायाबादस्मादरमानसइतिप्रवृत्तकोत्तरैरुत्तरेऽप्युक्तैःपत्नोवरणभंगोविषयतावाफलंविषयतायायथाफलत्वंत
थाकारकेनिरूपयिष्यामःव्यापारस्तज्ञानमेवेतिज्ञानकर्मस्थितियकत्वायत्नेःतद्यवस्थाचेत्यमुक्ताहरिणावि
शेषदर्शनंयत्रक्रियातत्रव्यवस्थिताक्रियाव्यवस्थान्वेषांशहरेवप्रकल्पितेतिअस्यार्थःयत्रकर्म।लोकत्रैविक्रि
याकृतोविशेषःकश्चिदश्यतेतत्रक्रियाव्यवस्थितेत्युच्यतइतिशेषःनचेचंपद्यादिकर्तृयपिसमादिरूपविशे
षस्यदर्शनादिरमयुक्तंकिंचिंतयतिपश्यत्यादीनांकर्तृस्यभावकत्वानुपपत्तिःकर्तृरिक्रियाकृतविशेषाभा
वादतोनेषामितिमतइतिशेषःयत्रकर्तृकर्मसाधारणधर्मरूपंयत्नंशब्देनप्रतिपाद्यतेसकर्मस्यभावकःयथा
पश्यतिघटंग्रामंगच्छतिहसतीत्यादौतत्रविषयतासमवासाभ्यांज्ञानमुभयनिष्ठसंयोगश्चोभयनिष्ठः

ग ३

अ ५

ल.मं.पा०
५८

तत्तत्स्यतिगुरुत्वाद्दुर्ज्ञेयत्वाच्च। ~~यत्तत्~~पसर्गोद्योतकं त्रयसर्गत्वादित्यनुमानेनपरेणोपसर्गराजान्तत्वाधत्तेषां क्रिमंबंधेन निपा
तपदवत्त्वरूपमत्वेनैवानिपातत्वं पसता वच्छेदकीकृत्य निपातत्वेनैव हेतुना वाच्येत्वाभावसाधनपुनः प्रमाणात्
सामान्येयत्वात्तदिति न ततोपि सामान्यधर्मावयवत्वावच्छेदेनैव तत्सिद्ध्यापत्तेः निपातत्वं द्योतकं तत्रैव वच्छेदकमिति
तुनपुनः तत्रार्थनिरूपितद्योतकत्वस्य तत्र निपातत्वं ~~न~~ निपातद्वयसाधारणधर्मस्यावच्छेदकत्वावश्यकत
या सा सामान्यधर्मस्यावच्छेदकत्वे मानाभावात् निपातत्वाधजाततोपि बोधाच्च ~~यत्तत्~~पि निपातानौचकत्वे शोभनः
समुच्चय इति वच्छोभनश्चेत्यस्यायत्तिर्घटस्य समुच्चय इत्यस्य स्थाने घटस्य चेत्यस्यायत्तिरिति तत्क
दृशक्तिस्वाभावेन नित्यपरतंत्रतयानिपातैः स्वार्थस्य परविशेषणत्वेनैव बोधेन विशेषणान्वयाप्रसंगात्
क्षेप्राप्तेः किंच घटं पटं चेत्यादौ घटमित्यस्य क्रियायामेवा न चः अतएव ततो द्वितीया घटं समुच्चयं चेत्य
टं पटं चेति बोधः तत्र समुच्चयस्य प्रतियोग्याकाश्यां संनिहितत्वात् घटस्य प्रतियोगित्वं पटस्य समुच्चयस्य भ
देना न गेन तु पटस्य समुच्चये इति क्व वक्ष्यायादतः नामार्थयोरभेदाच्च यद्युसन्निस्त निपातानि रिक विषया

वा ४

व ४

लम०
५८

ध ३

वस्तुतोऽप्येषु नाम लभेवनेत्येव ह्यमः अतएव समुच्चये पतंत्रं चादिप्रयोग इति वदः यद्वा समुच्चितश्चार्थः स्वभा
वतश्चाद्यप्यस्याप्यस्य सत्वम तत्त्वं तदुक्तं समुच्चिताभिधाने च यत्तिरेको न विद्यत इति धर्म्ये शक्ति कल्पना गोर
वंशमाला कलान्न होषाय। निपातानामर्थवत्त्वमपि द्योत्यार्थमाह यैव शक्तिलक्षणाद्योतकतात्पर्यतसंबंधेन
बोधकत्वस्यैवार्थवत्त्वात् न जसमासे उत्तरपदार्थप्राधान्यमपि द्योत्यार्थयेत्येव प्रतिघटत इत्यवतिष्ठतिरेव धा
तुनामनेकार्थत्वाद्भूतिवाची० प्रशस्त्वत्तदर्थकत्वस्य तदुक्तत्वादित्यस्य च बोधक इति भवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं
यद्यपि लोके विशिष्टा देव विशिष्टबोध इति विशिष्ट एव क्रियावाची तथाप्यडादिव्यवस्था र्थधातुसर्गयोः
यद्यक् कल्पनं वैवाततरंग उयसर्गयोगोत्तरवोयास्यते गुरुरितिकर्मणिलकारः एतन्नलक एव यत्वं धातु
रूपसर्गोत्तरपुनरिति प्रचारः बाह्यसाधनयोगः अतएव संवत्कारेण दोषवत्सु ८ ततः साधनप्रपुनः को
र्थे अथपनमित्यादौ प्रत्यय इत्यादिनिर्देशेन कचित्प्रत्ययनिमित्तकार्यत्वागुयसर्गनित्यकार्यप्रवृत्तेर्यो
तिना दोषः एतन्नलकमेव यव्यते एव धातुः साधनेन पुन्यते यश्चादुयसर्गोत्तरातिनव्याः वस्तुतस्तसु इकात्प

९

ध १

ल. मं. वा.
६०

क्रियावाचित्वं प्रितधातुसंज्ञोच्यते यथा च भावी चिकर्मत्वमाश्रितो यक्रमएवेधिकर्मत्वमुक्तं तथा भाव्यपसर्गसंबंधादुप-
क्रमेण च विशिष्ट क्रियावचनत्वं दृश्यतां धातूपसर्गयोः संबंधं बुद्धि विषयीकृत्योपसर्गार्थे कृतो विशेषो धातुनेवाभ्य-
तरीकृतः पदप्रयोगकाले उपसर्गसंबंधे सप्रतिप्रकाशते श्रोतृणां मिति शेषः तथा प्रयोगाद् हेतुसिद्धः स न भेद-
व्याप्य विशेषणैः प्राकसाधनसंबंधात् क्रियानैवोपजायत इति च प्रयोगाद् हेतुवप्रत्ययोत्पत्त्यनंतरं तेषु शब्देषु
सिद्धः स नैव विशेषणैर्भेदव्यः विशेष्यः श्रोतृ बोधार्थमिति शेषः यद्यप्यडादीनां व्यवस्था यथेयत्वे न प्रक-
ल्पतं धातूपसर्गयोः शास्त्रे धातुरेव तु तादृश इति तादृश एव विशिष्ट एव तु धातुः क्रियावाचीत्यर्थः क्रिया-
विशेषाः संघातैः प्रक्रम्यन्ते तथा विधाः कार्योक्तं मंतरंगत्वमेव धातूपसर्गयोः साधनेपीति संबंधतयाभ्य-
नैव सा क्रिये स्युक्तं हरेता तथा पि भाष्यं समतत्वादा मेव युक्तं धातूपसर्गकार्यस्योत्तरंगत्वत एवोपस्थितं
तर्ह्यतार्थक निमित्तकत्वात् साधनकार्यप्रत्ययनिमित्तं तु द्वित्वादिवहिरंगमिति भावः इह मेवाभिप्रेत्य
संप्रसारणाच्चेति सूत्रभाष्ये उक्तं मघत्राहुमत्राद्ये सत्रधातूपसर्गकार्यत्वेनांतरंगत्वाद्गुणेषु शब्देन पररूपक-

ऊ१

राम०

६०

६१

यंतर्कार्यमंतरंगः पूर्वमुपसर्गसहिधातुना योगो भवति धातोस्तदर्थो तर्ह्येवा बोधजनकत्वस्य तत्संबंधविना
भावात् अघशब्देन तु नाडोपगंधात्तर्ह्यक्रियाये सत्त्वादाधारस्य किमर्थं तत्त्वघशब्दः प्रयुज्यते आहु इव विशिष्टस्या-
पि अधातुत्वेनातन्वयोत् अघशब्दस्यापि समुदायेन योगो भवति आडो धोते कत्वेन विशिष्टस्य धातुत्वं तादिसुक्तं
नैतद्बोधयति पूर्वधातोः साधनकार्ययोगः सत उपसर्गसंज्ञकशब्दसंबंधस्ततो भिन्नपदवाच्यकारकसंबंध इति
एवं साधनत्वं निष्पाद्यत्वरूपमेव भासत इति भाष्यं समतं किंचोपसर्गाणां धोत कत्वमेव भाष्यं समतं अतएवोप-
पदमिति द्वितीये धातूपसर्गयोः समासमाशंक्य पूर्वधातुः साधनेन युज्यत इति एवं तिङि विशिष्टे नैव सामर्थ्यस्या-
तत्रातिङि तिनिषेधाच्च तिङे नैका र्थी भाव इति समाहितं पूर्वधातो रूपसर्गसंबंधे उपसर्गस्य वाचकत्वे च तत्र स-
मासो वाप्यितु मशक्य एव न च लकारमात्रोत्पत्त्यापि साधनसंबंधो जात एवेति तदा समासो ड्वीरः नूतनस्य कालस्य नि-
कमर्थवत्वं विभक्तीनामपि तादृशार्थकत्वस्यार्थवत्त्वेन वादिसत्रे च भाष्यं कै परयोः स्पष्टत्वादिति वाच्यं साध-
नस्य संख्यावैशिष्ट्यनियमेन संपर्याप्तता कांक्षानिवर्तकं तिङामुत्पत्त्येव तादाकांक्षानिहते तिङ्प्रयत्नेन तिङ्भावि-

६१

ल.मं.पा.
६९

३५

५९

नोपिग्रहणाच्चनवैवंपरमगार्पस्यापत्यमित्यर्थपरमगार्पणीराइत्यादौपरमसंस्मृत्वापिगार्पस्यकेवलस्याप्ययत्ने
नैकार्थोभावाद्गार्पशाद्देवकृत्तएवयकाराकारस्यनवदिरितिनेनविधिसंदेतस्येतिसूत्रेभाष्यस्येतदीत्या
त्रापिसमासोदुर्वीरितिउपरहितेनापिसामर्थ्यस्युववत्वादितिवाच्यं वस्यमागारीत्यातिङोक्तत्रादिद्योतकत्वेन
विशिष्यसाधनार्थत्वात्तस्यवक्तुमशकत्वात्तत्राप्युपसर्गाच्चित्तरंगस्तद्विशिष्यसाधनाकासत्वात्तद्योसापिक्
त्रादिर्वहिरंगःप्रविष्यतिष्ठतोत्यादौसमानकर्तृकादित्युक्तेःसनर्थसाधनेनैवप्रकृतेरपितदाकांक्षाशोतेःसनैकार्थी
भावात्तद्विशेषणत्वाच्चप्रकृत्यर्थस्यतनुत्तरं प्रादियोगइतिनसमासःइतीप्युपसर्गाणांवाच्यकत्वेनिरूप्यविशिष्याया
एवक्रियायाइषिकर्मत्वस्यप्रतियाघतयासायेसत्वेनासामर्थ्यात्तनुस्यनायत्नेःनैविशइत्यादिःपरत्वयोगादि
शोरित्यर्थःसंयवेत्यादेरपिसंयवेत्ययोगात्सवेरित्यादिक्रमेणार्थःगोसंहायइत्यादावपिसंघोसायविशिष्यादातोः
कर्मणिउपपदेबुद्धिस्थेःशोततःसमायोगेगतिरसमासेउपपदसमासेबोधःपचप्युपसर्गप्रक्रमसंवाचकोविशेषाणां
संभवाद्योतकोपिदेवतुक्तंरिक्तमयथाप्रतिष्ठतइत्यत्रगतिनिवृत्तिवाचकोधातुरूपसर्गगतिवाचकइतिपुनराजस्यतथा

य२

यपि
ने५

प्र३

राम०

६९

५९

पर्याज्यती५
क४

पितिष्ठतेधोतुत्वेनयत्नादिवदनेकार्थत्वादातोरेगतिरर्थःप्रशब्दस्तद्योतकएवोपसर्गत्वात्प्रपवतीत्यादिस्यप्रशब्द
वदित्यर्थकयास्यादिभिःकेवलैर्यच्चगमनादिनगम्यतेतत्रानुमानादिविधात्रदुर्माप्रारिरुचं तइतिवीरकया
कचित्संभाविनोभेदःकेवलैरतिदर्शिताःउपसर्गासंबंधेयजेतेप्रपरादिनेत्यनयावद्योतकत्वमेवोपसर्गाणां
सिद्धांतितेनदुर्माद्योतकधर्माःकचित्पचत्यादौयत्रतुभावेप्रत्ययसत्राप्यंतरंगत्वात्त्रिपुटोपात्रकत्रादिना
साधनोशेतिराकांक्षत्वेउपसर्गयोगइतिनत्रापिनसमासःअतएवतोरध्ययनइत्यादिसंगच्छेतत्रध्यागच्छ
तीत्यादावागच्छतीत्यस्मादेवागमनस्यावगत्यालोकिकेशहव्यवहारेलाघवानादात्स्यस्यार्थमेवाधियर्थेप्र
योगइतिसंभूयार्थबोधकत्वात्समुदायएवविशिष्यार्थबोधइतिउपसर्गस्यानर्थकत्वमर्थान्तराबोधकत्वा
दितिबोधःकचित्क्रियागतविशेषबोधकारिनिर्गुणानांवाचकत्वमपिअतएवनेत्यतोऽभावबोध
कस्येतिजिज्ञासावदेष्यतेऽभावशब्दइवविषयवैतादाइत्यादौपर्वतादवीगोत्याधर्माप्रतीतिस्तत्रवाचकत्वमेव
तिनिरुक्तेस्पष्टंघोसत्वेहिपंचमीनस्यात्रतस्याविशेषणानाचस्यात् अतएवस्त्रिपामितिसूत्रेस्त्रीत्वस्यप्राधा

य२

राम०
६९

ल.मं.घा०

६२

सु४

२

पपत्रिमाशंकघोतकतापक्षेणसमाहितं। अतएवहेतुमतिचेतिस्त्रेभाष्येघोतकतायहेहेतुमतीत्यस्यप्रकृत्यर्थविशेषणत्वं
 मुक्तंस्त्रियामितिस्त्रेच। स्त्रियाःप्रकृतिविशेषणत्वादित्यनेनूत्तीशं। यस्यप्रकृत्यर्थविशेषणत्वादित्यस्यकनघोतकता
 पक्षवक्तुःतदुक्तंहरिणा। नियाताघोतकाःकेचित्पथगर्थाभिधायिनः। आगमाइवकेपिसुःसंभारार्थस्यवाचकाइतिकेचि
 दिसुभयान्वयेकेचित्पथगर्थाभिधायिनोवाचकाःकेचिदनर्थकारवृत्त्याहागमाइवेतितदर्थः। याविशाख्येपिना
 माख्यातमुयसर्गोनिपातसत्त्वायाहुः। यदजातानिशाखाःतन्नामयेनाभिदधतिसत्त्वंतदाख्यातयेनभावस
 धातुःउयसर्गोविशतिरित्येवाचकाःसहेतराभ्यांक्रियावाचकमाख्यातमुयसर्गोविशेषकतसत्त्वाभिधा
 यकेनामनिपाताःपादपरणाइति। सधातुरित्यत्रतृतीयायमथमाइतरेनिपाताइतराभ्यानामाख्याता
 भ्यांसहवाचकाइत्यर्थः। उपसर्गोविशेषकदित्यनेनूत्तीशंघोतकत्वंदर्शयति। पादपरणाःपादपरणाअपि
 इत्यर्थेइतित्वाख्यं। पालजातीयकेनोऽसंतस्वार्थिकाःननुतेमहतेःप्रकारवदन्तित्वेघोतकाःअस्ययंविनापि
 योहरिःसहरःसिहोमारावकइत्यादौप्रकृतिमात्राजदर्थबोधनात्अतएवैवानित्यत्वेनोक्तमाकर्षतेनतत्रघो

६२

राम०

६२

त्यार्थस्यविशेष्यतास्त्वितिचोसत्वेविशेषणत्वापत्तिरित्यमुक्तमित्यपस्तंजासंतापवंधुनीतिचस्तुआश्रयरूपबंधुवा
 चकएवमादिशइत्यारभ्यसार्थिकत्वंतुप्राप्येतिवोध्यंएवंदेवतांतात्तदर्थेयदित्यादेरपितत्कृतवचनेमयडित्यत्र
 करेस्पष्टमिदंशरैरुत्तरेवोदीच्यानूदिरित्यनरसानि वेत्यादौतुघोतकता। अमथोत्तरसदशस्यकरणात्वेप्यस्योक्त
 रणात्वादुत्तरयदोत्तरतृतीयायानैरर्थैर्ममसाधुत्वंवस्यात्इवशब्दात्तृतीयाभावेवसादशस्यकरणात्वालोभेभ्यस्या
 तइवशब्दोत्तरंसर्वविभक्तिलुक्तसत्वेपिनताःसार्थिकाः। भाष्यकृतोपिपुष्पशायांअखियरीअनर्थकाविसन्ननस्त
 त्रैययंविभक्तीतिस्त्रेचघोतकत्वेवाचकत्वेत्वेवस्वरसः। अतएवनिर्मलिकमित्यादौयव्ययार्थप्राधान्यभाष्यो
 क्तंसेगच्छातेतएवसंकटमुद्धतइत्यादावुत्समादेरुहंतसंगतत्वरूपक्रियाविशिष्टसाधनवाचकतोक्ताभाष्योऽन
 नुशरैरुत्तरिवेसादौघोतकत्वेपिउत्तरमश्रीःशरैरित्यर्थेउत्तरयदोत्तरतृतीयापुनरपिउत्तरसदशस्योत्तराणांकरणा
 त्वाभावात्। उपमानोपमेययोःसमानविभक्तिकत्वमिति वचनाभावात्। यपिउत्तरसदशस्योत्तरयदार्थस्यक
 रणारूपशरैरभेदान्वयात्सामुलभातयापिमदशस्योक्तीत्याविशेषत्वानायतिरितिचेष्टायत्तैस्तथाहिद्वारी

५४

६३

न
धि

६३

ल.मं.पा.
६३

क

नांस्वसमभिव्याहते उपमानाद्योतकत्वमुपमानत्वेन प्रतीते सादृशधर्मवदुपमेयप्रतीतिं विना नुपयसो भयत्रापि साधा
रणाधर्मसंबंधवो धेतास्येशाहकत्वे च उपमानत्वं वसा धारणाधर्मवत्त्वेन धरितर परिच्छेदकत्वं तदुभयत्रया
परिच्छेदकत्वं चोपमेयत्वं इदमुपमानातीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमित्यत्र निरूपितं उपयत्रापि साधारणाधर्मो न्वय इति
लिंगभेदाद्युपमादुषणातिरूपणावसरे दशमशेषे काव्यप्रकाशादौ स्फुटम् एवंच वंद इव मुखमाह्लादक
मित्यादावाह्लादकोयमानभूतवंशमिन्नमाह्लादकं मुखमि त्यादिशेता बोधः एवं चोपमानस्योपमेयेन
समानविभक्तित्वेनाभेदानुयाता साधारणाधर्मसंबंधश्च विशेषणतया केचिद्यथाह ते केचिद्विशेष्यतया
यथा चंद्रवमुखमाह्लादयतीत्यादौ अत्र सुपमानचंद्रक कर्त्तृकाह्लादमिन्नो मुखकर्त्तृक आह्लाद इति बोधः ये
त्वन चंद्रसादृश्यप्रयोजको मुखकर्त्तृक आह्लाद इत्यर्थवदिति तेषां तयोः समानविभक्तिकत्वे तुल्यं वचनं नुताद
शानव्याकरणोपलभ्यते तत्र यद्यपि चंद्रमुखयोस्तत्वेन भेदस्तथापि विशेषणतया प्रतीत साधारणाधर्मनिमित्तो
भेदोपचारेणाभेदः अतएव भेदाभेदमधानोपमेतिह दाः चंद्रमुखयोः सादृश्यप्रतीतिर्यथैवेति बोधो इदमेव पु

तिरस्कारा

राम०
६३

शि२

न्य२

सत्या ५

ल ५

कैः घनश्याम इत्यादौ चिग्रहे समासे घनशहस्यतत्सदृशपरत्वे उपमानानि सामान्यवचनै रित्यनेनोपमानत्वेन वो
धर्कनि सामा धर्मवि शोपमेयवचनैः समानाधिकारोः समस्य तदस्य केन समासा नापत्तिः घनपदस्याप्युपमे
यपरत्वेनोपमानवाचकत्वाभावात् न च भूत एव गत्या तत्त्वं तद्विग्रहवाक्येषु कुरीत्या तत्त्वाभावात् घनेन तत्त्वं
सत्रतया त्वेपितस्य विग्रहत्वाभावात् प्रत्यातत्र ह त्रीतद्विग्रहवाक्ये चोपमानवाचकत्वसु ग्रहणोचित्यात् तस्य तद्वि
ग्रहत्वे मगवयत्वे सादौ पुंस्त्वानापत्तिः ह त्री विग्रहे च सामानाधिकारो एव तत्त्वज्ञेः एतेन एव वस्था श्रयेण शस्त्रा
उपमानवाचित्वमिति कैयटः परासः केवशास्त्रीयदप्रयोगे तु सर्वथोपमानवाचित्वं इरूपपादः एवं मृगपादः सादृश्यं
बंधेनान्वयेपितदनुपपत्तिः किंच श्यामशब्दस्योपमेयपरतया घने तदच्यभावेन तस्य साधारणाधर्मवैशिष्ट्ये
नेतरपरिच्छेदकत्वरूपोपमानत्वाभावः तदुक्तं भाष्ये यद्विशस्त्रीवश्यामादेव दत्तेति विग्रहस्तदाशस्त्रां श्यामेत्येतद
पेक्षेणातयदियथाशस्त्रीश्यामा तद्वदेव दत्तेति विग्रहस्तदादेव दत्तायां श्यामेत्येतदये स्यादिति कैयटेपिन च श
वस्यावृत्तिरसिपेनोभयगतश्यामत्वप्रतियादयेदिति एको हि श्यामाशह एकगतगुणस्यैव प्रतियादकः न हितस्य

न. मे. सा.
६४

शास्त्रं च यं विनोक्तमुपमानत्वमिति तद्भावः श्यामेत्यस्योपमेयपरत्वाभावे तस्मात् साधारणधर्मविशिष्टोपमेयपरत्वरूपसामान्यव
चनत्वाभावात्समासो न स्यात् अतएव भाष्ये शस्त्रीशब्दः शस्त्रमेव श्यामो शब्दे देवदत्तायामेवेति पक्षे सामानाधिकरण्या
भावात्समासपुवः शब्दो न प्राप्त इत्युक्ता एव तर्हि तस्यामेवोभयवर्तित इति युक्तमित्युक्तं तत्र तस्यामेव सत्योपमेया
यामेवेत्यर्थः उपमानशब्दोपि सादृश्यस्य नादभेदाध्यवसायात् तत्र तित्त्वः तत्र सादृश्यनिर्वाहार्थात् एव तत्रादिनोप
माने पितृसंबन्धो वाच्यः तदुक्तं कैयटे नयः सादेव दत्तायामेव शस्त्रीत्वमात्रेण सादृश्यात्तदा के गुरामाश्रित्य तयोः सादृश्य
मित्याशंस्य सादृश्यमुत्वीत्यादौ च देहे के गुरासत्वे पितृत्वस्य वशात्पि यदर्थमिति त्वमनिर्दिष्टोपि गुरोर्दृष्टव्यवहारद्वय
मानि मित्रं तदोपमेये श्रुतः संनिधानात्कथं मुपमानं न स्यातीति अतएव तदुत्तरं शस्त्रीशब्देनाभिसंबन्धमानत्वात्
मासादृश्यसामान्यवचनत्वाभाव इत्याशं किं तं शस्त्रीशब्देनाप्यभिसंबन्धमान इति तदर्थः बहूनां यः सामान्यमा
ह स एव सामान्यवचन इत्याशयेन शंकोः ततः सिद्धांतिनोक्तं श्यामत्वस्योभयत्र शस्त्रादेव दत्तायामेव भावात्तदुभय
गतगुरावाचकत्वाच्च श्यामाशब्दस्य सामान्यवचनत्वं नाचक्ष्यं स एव सामान्यवचनो यो बहूनां सामान्यमाह द्वयोरपि

श्यं ५

दृष्ट्या ३

त्वा ४

राम ०
६४

म. ५

प्रपं २

यः सामान्यमाह सोपि सामान्यवचन इति अत्रोभयगतगुरावाचकत्वादित्यनेनोभयोः साधारणधर्मसंबन्धः शब्द इ
ति चितं अतएव सामान्येति नोक्तं सामान्यवचनैरिति चोक्तं तच्चोभयान्वयित्वेनोभयगतधर्मवाचकत्वबोध
नार्थं श्यामिशब्दस्य दिगतधर्मवाचकत्वेनैव सामान्यवाचकत्वबोधो एवं चोपमानश्यामधनाभिन्नः श्यामो दे
वदत्त इति बोध इति भाष्यस्वरसः काव्यप्रकाशस्वरसोप्येवमेव तत्र त्वेव मुक्तं यथेव वा शब्दात्तरात्तस्यैवोपमा
नप्रतीतिरिति पक्षपुपमानविशेषणानि तेन थापि शब्दशक्तिमहिम्ना प्रवृत्तसंबन्धं प्रतिपादयतीति
तित्तत्त्वादेव प्रतीति उपमानेन तुल्यमित्यादौ प्रतीति तुल्यतोपमेये साधर्म्यस्यार्थत्वात्तद्विषयस्य सादृश्य
यदनंतरमुपमात्रादित्यर्थः उपमानेन प्रतीतिश्च शब्दो नैव शब्दानामुपमानविशेषणार्थं प्रतीतिपादकत्वेनैव
तिनाह त्वेनोपादानात् उपमानविशेषणानीति बह्वीति तित्तुन युक्तं पुस्तपत्तेः उपमानवि
शेषणा एतदिति पाठस्तु प्रदीपादिविरुद्धस्य न्यत्र विस्तारः न चैव युक्तं व्याख्या इव प्रवृत्तत्वादेवोभ
वदुक्तरीत्या बोधे विशेषणस्य व्याख्यापि स विशेषणात्वेनासामर्थ्यात्समासो न स्यात् इति

ता

ह्ये

य ५
त्ये ५
त ५

लभंसा.
६५

त१

वाच्यं उपमानत्वेन बोधकस्य तस्य साधारणधर्मो नित्यसाये सत्वेनादोषात् साधारणधर्मवत्त्वेन परिच्छेदकत्वं हितत्वं च तत्त्वे
न ज्ञातस्यैव यद्यप्युपमेयत्वं तद्वत्त्वेन परिच्छेदकमेव तस्य च तत्त्वं विधेयमिति न तत्रिसमाये सतथापि प्रधानस्य सा
ये सत्वे भवत्येव समासः प्रधानेनेकविशेषणसंबंधसंभवात् देवदत्तबोधनीसंदरश्रुतिवत् अतएव सामान्यापयो
गइति वरिता र्थं अल्लवोपमेयस्यापिनित्यसाये सत्त्वं परंतु तत्त्वं न समासप्रयोजकं किंतु गमकत्वमेवेति समासवा
देवस्य तेन सप्तद्वयवृद्धशोदष्टमिति त्रयापि समासः स्यादिति तद्धारणाय सामान्यापयोगइति इदमेव तत्र गम
कत्वबोधकमिति बोध्यं एवं चेद्वारि योगे साधारणधर्मसंबंधरूपोपमावाच्यासादृश्यप्रतीतिरार्थो सदृशादिपदयो
गे सादृश्यप्रतीतिः शाही उपमात्वा र्थी सादृश्यं तु साधारणधर्मसंबंधप्रयोज्यं सदृशादिपदशब्दावच्छेदकतया सि
द्धं सदृशादृशेति संस्कारो बोधकत्वस्य सर्वसंमतत्वेन तत्कारणात्तावच्छेदकतया वसिष्ठमत्वं उमतिरिक्तः पदार्थः नृवा
तिरिक्तपदार्थत्वेनोत्तमकलादौ नृपदार्थसंख्याविरोधइति वाच्यं प्रमेयपदार्थं जौतमोक्तं तर्भावात् किंच पदार्थसंख्या
बंधनमुपलक्षणा मेव तदुक्तं जौतमेन संख्येकांता सिद्धिका इत्यनुपपत्तिभ्यामिति पदार्थगतसंख्यातियमस्या सिद्धिः

ताम०
६५

निर०

कारणस्य प्रमाणात्पानुपपत्तिः उपयत्नो न तन्नियमः साधनस्य साध्यातिरेकादिति तदर्थं तद्धारणात् आहुः किंचाकर्तृ
रिचकारकइति सूत्रे भाष्येन निवृत्तमन्यसदृशाधिकारोत्पत्त्यर्थगतिर्न न्युक्तमिव पुक्तं चान्यस्मिन् सदृशो कार्यविज्ञा
यते न चार्थो गम्यते तद्यथाऽब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशं पुस्तकमानयति नासौ लोषमानीयकृती भवति य
वमिहाप्यकर्तृरीति कर्तृप्रतिषेधादन्यस्मिन् कर्तृरिक्ते सदृशो कार्यविज्ञायते किंचान्यदकर्तृ सदृशो कारकमि
ति एवं च सत्त्वे कारकग्रहणं प्रत्याख्यातं कर्तृप्रतिषेधादित्यस्यारोपितकर्तृबोधादित्यर्थः अनेन हि भाष्येणाभेदेपि
सादृश्यमिति सूच्यते तथाऽन्यस्मिन् स्यैव यथापत्तिस्तथेव योगेपि भेदसादृश्येण न तु तद्व्येधोत्पत्तेवेति प्रतीयते
इव पुक्तं दाहारा मित्रे मतिरुक्ता वित्तधिकारे शाखादिभ्योपे सोम इत्यादितत्र सोमसदृशस्य द्विः प्रतीयते न तु
सोम एवः एतेन भेदनिमित्तं सादृश्यमित्याह अत्र मुख्यसदृशस्य मुख्यमित्यादावभेदेपि सादृश्यप्रतीतिश्च न
वाभेदे साधारणधर्मो भावात्कथं तस्योत्तमं प्रमितिर्वाच्यं अनेकहस्त्रिधर्मस्यैव साधारणधर्मत्वेन ब्राह्मण
एकस्याप्यनेकत्वात् अतएवाइति सूत्रे भाष्ये एकं कपिलो सदृशं अथ य एकं कशोदत्ता तया सर्वे ते सदृश

स

स्या
६

ल.मं.बा.
६६

दृष्टिणाः संपन्ना इति श्रोतेन स्मार्त्तेन वा व्यवहारेणैकस्याप्याहुस्तानेकत्वं संचितमत एव सत्तदशास्त्राभिधेनो भवतीत्यु-
क्तौ पठितत्रयोदशसामिधेनी मंत्राणां प्रथमोऽयमंत्रयोः स्त्रिराह त्यासु स दशत्वं मुने श्रोतसन्ने च त ए वै क ए वा कार-
इति पक्षे घटिक इत्यादावाहति कृतं द्यत्वेन नौ घ वष नि नि घ नु कौ भाष्ये एतेनायं व्यवहारेणो गारा इति परास्म-
र्यद्विचारितार्थेनात्राप्रहत्यापत्तेः उत्र संख्यया यवसंख्या बाधार्थं घटेनेत्यादौ सावेका च इति स्वरोनेनोक्तं मे-
वं चैकस्यैव वास्यस्यावसाभोजनदाने दशादिवात्यगाभोजनसंकल्पः सिध्यतीति बोध्यमेवं प्रकृते पि मुखवस्था-
नेकत्वेनेकस्यापि धर्मसमाधारणधर्मत्वं न चैकस्यैवानेकत्ववत्कालादिभेदेन भेदप्रकृत्यस्य मुखमिव मुखमि-
त्यादावप्येवास्त्विति वाच्यं तस्य भेदस्य शब्देनासंस्पृशति अत एवोपमानानीति सूत्रे भाष्ये परिचयदेवोपमानत-
देवोपमेयं क इहोपमायः गौरिव गौरिति उपमानोपमेयभावघोत केव शब्दप्रयोगे विप्रयोजनं कर्म करणरूपोपमानो-
पमेयभावस्यैकत्रासंभवात् इव स्यात्तीति भावात् न च द्वितीयसदृशव्यवच्छेदमतीति फलं गोसदृशो गौरित्यनेपित-
संभवात् त्रभेदेपि सादृशांगीकारेण तस्य बोधकत्वादबोधकं तस्य योगेन स्यात् एवं चो

स१

ति

स्य

राम०

६६

६२

पमालंकारस्यास्य सत्त्वोक्तिसंभवाभाव इत्याशयकमुक्त्वा तस्माद्यत्र किंचित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषस्त-
त्रोपमानोपमेये भवत इति सिद्धं तितं तत्रभिन्नगोव्यक्तोऽसद्वोधनार्थ आरोपितमेवं तो स दोधना यो वा तत्रेव शब्दप्र-
योग इत्याशं कवैपटेनोक्तं तस्य भेदस्य शब्देनासंस्पृशत्सामान्यमुखेन द्रव्यावसायादिति भाव इति तत्रेयती मया दौ भेदे स-
इत्यादिशब्दप्रयोगेणोक्तोऽयमागम्यस्योपमानोपमेयभावस्य प्रतीतेरभेदे तस्य योगे तु त्रने च पुः सर्वथा तदप्रती-
ते तत्र भेदसमानो धिकरणसादृश्यमुपमायां जकमिति बोध्यं अत्र पुक्षे घन इव शब्द इत्यादेः संभवेनोपमालं-
कारस्य सत्त्वोक्तिसंभवः गौरिव गौरित्यादौ तूपमानत्वाद्यप्रतीत्या न च मालंकार एवेति बोध्यं तस्मादभेदे-
पिसाधारणधर्मसंबंधस्य योज्यसादृश्यं वावश्यं लोकार्यं काव्यप्रकाशकतापि भेदे साधर्म्यमुपमेति वदताः भेदे सा-
धारणधर्मसंबंधस्यांगीकारात् तत्र साधारणधर्मसामान्यरूपता प्रतीतिः प्रत्येकरूपेण शब्दो विरोधरूपता प्रतीतिस्तत्रो-
पमानत्वारिप्रतीतिरिति सिद्धं तार्थे भाष्ये एतेन रासरावणयोर्पुद्गरामरावणयो रिवेत्यादौ कल्पभेदेन भिन्नयोर्पुद्ग-
रोरूपमेवेति परास्मैतस्य भेद

राम ५

न

ल. मे. वा.
६७ जो

स्वमित्यादावप्याख्या रिवागोरित्यादौ शाब्दी उपमाया अप्रतीतिरार्थः न च यः उपमासंबन्धाभाव एवानुचयः अन
चपालंकारेण कस्यैवोपमानोपमेयत्वमिति व्यवहारस्तत्सादृश्यात् अतएवो काल इति सूत्रे भाष्ये जितेव सामर्थ्यादुक्ता
रसादौ जितेव न सिद्धे कालग्रहणे प्रयमागौ ते वोकारेण कालं विशेषयितुमिति हिमात्रादेर्ना न ह्रस्वसंज्ञे सुक्ते
भेद एव सादृश्यमिति वदेतां मनेन कारणा ह्रस्वसंज्ञादुर्लभा स्यात् भेदाभावादित्यलं सादृश्यस्यातिरिक्तत्वादेवानेनायं स
दृश इत्युक्ते केन धर्मैरानयोः सादृश्यमित्येव जिज्ञासा न तु को धर्मो न योः सादृश्यमिति अतएव न मया पृथ्वी सदृशो
धर्मतः सादृश्यमित्याद्यां जस्यैवोपपद्यते तच्च व्यंजकधर्मभेदाश्रयभेदाच्चिरूपकभेदाच्च भिन्ने अतएवोभयोस्त
भयं वर्जते सादृश्यमल्लभेदाध्यवसायेनोपमानस्योपमेयेऽभेदानुपपत्तिरिति सिद्धं तपक्षे एव मपि सादृश्यमिति सि
त्तं गुणो न निर्दिष्ट इति शंका संनिधानाद्धा मत्वमेव गुण इति समाधानं च भाष्ये संगच्छते साधारणधर्मसंबन्धस्यै
व सादृश्यस्य तदसंगतिः स्पष्टं वस्तुतः प्रतीयमानं सादृश्यं किं धर्ममल्लभं किति शंका उपात्तधर्ममल्लभकमेवेत्यु

५५३

राम०
६७

ख. ७३

व
संबन्ध

ति ३

रु २

त्रमिति न दोष इत्यलं मातेवहितकारिणी मित्यादौ त्विवस्य सादृश्यवाचकता इव शब्दार्थसादृश्ये च मात्र रच
य इति प्रातिपदिकार्थप्रथमैव न च षष्ठा यत्रिः प्रतियोगि विशिष्ट सादृश्यवत्तदर्थत्वेन तदेकदेशे प्रतियोगिनिमातु
रभेदेनानुचयः प्राप्तेरिति कश्चित् असाधुवेदं क्रियाचये एव प्रथमायाः साधुत्वात् अतएव तिङ्. समानाधिकरणे प्र
थमा अभिहिते प्रथमेति वार्तिकं प्रथमायाः कारकविभक्तिरूपं भाष्यं च संगच्छते इत्यनेन तत्रे गमकसत्वे घातक
ताऽन्यथा वाचकत्वेति द्वयकल्पना गौरवात् न च तस्य वाचकत्वे इवास्तीत्याद्यपि सादृश्यमस्तीत्यादिवत्यादिति वा
च्ये तथा शिष्ययोगाभावेनोपमानादिपक्षे संज्ञानेनैव प्रयोगे जेषां साधुत्वांगीकारात् घरोनास्तीत्यादाव
भावस्य विशेषतया बोधान्नजोवाचकत्वं नानुयाजेष्वित्यादौ सत्प्रमाः साधुत्वाद्यं घातकत्वमपि आरोपिता
नुयाजेषु यजति चित्तरथः भेदे प्रतियोगित्वेनानुचयेनानुयाजमिनेष्वित्यर्थे सत्प्रमं नुययति आरोपविषयत्वेन
न ननु घाते अतएव घट इत्यादौ न जन्मस्य सत्प्रमं यदा र्थमाधानं संगच्छते अभावस्य तु प्रतियोगीतिरूपितविशे
षतयैव भानस्य सर्वसिद्धत्वात् ननु ययतिः स्पष्टं व अतस्वासादित्यादौ सर्वनामकार्थे अन्यथा गोरात्वात् न स्यात्

३

ल.मे.पा.
६८

इतरविशेषणत्वेनोपस्थितिर्विषयस्तस्यैवगोरात्वात्तयानज्जसमभिव्याहृतघटादियदानामोरोपितप्रवृत्तिमिति
न बोधकत्वेनात्यग्राहकः यथा सिंहो मारावक इत्यादौ मारावकादियदानां मिहारादियदप्यारोपितसिंहत्ववद्वाधत्वे
अनुसाराकमेतासवप्यत्यत्वादिनोदराभावमारोप्यनज्जसमभिव्याहारेणोपितोदरबुध्यात्तन्मात्वा दौवि
श्रमः अदिजइत्यादौ च तदेवमलकमारोपितप्रवृत्तिमिति मिजकत्वमिति भेदे वि. आंतिः अधर्मइत्यादौ च
विरोधिनि आरोपितत्वस्य नज्जवाच्यत्वे तत्तस्य ब्राह्मणादिपदशब्देनारोपितब्राह्मण्यवतिसंबंधोदुह
पुयादः तत्र प्रसिद्धार्थपरित्यागोपसिद्धार्थपरिग्रहइत्युभयं चोक्तकक्ष्यमिति नज्जत्रेभाष्ये स्पष्टं इदमेव त
जोषातकत्वं नाभेतावतैव तत्रैकाधीभावव्यवहारः विशिष्टानुपपत्त्याद्योत्यार्थं तर्भावेण शक्ताववच्छेदकत्वा
दिशिष्टस्यार्थवत्वं समासविधायकशास्त्रबलादत्रैवमेव कल्पेनो विप्रजयतीत्यादौ तु नैव मुडादिव्यवस्था
यमन्यथा तत्र कल्पनात् लो कस्य न तत्रापि विशिष्टशक्तौ बोधः अवयवशक्तिबोधनद्वारा विशिष्टस्य विशि
ष्टेशक्तिबोधकमेव व्याकरणा मिति दिक् असंदेहइत्यादौ आरोपितः संदेहइति बोधः भेदसंबंधेनारोपितत्वज्ञाता

ता ३

राम०
६८

५

इतरसंज्ञाभावप्रतीतिः असमसेत्तमावोनजर्यः सदिधा संज्ञाभावो भेदश्च तत्र तादात्म्येतरसंबंधाभावआघः ता
दात्म्याभावोत्पत्तात्पमतिरिक्तं तद्वत्साधारणधर्मरूपं चेतन्यत्वं समनियताभावस्य लेकस्यानेकपतियोगिक
त्वचरनयोर्धोदिपुनियोगिकत्वमपि तत्रावस्थितं तार्थक्रियान्वयेव असमस्तनज्योत्पत्ताभावविशेष्यकबोधे
तिङ् समभिव्याहृतधातुज्जोपस्थिते हेतुत्वात् अतएवाहं नास्मि यदोनास्तीत्यादौ पुरुषव्यवस्थाघटो न स्तो
घटो न संतीत्यादौ च चन नियमश्चोपपद्यतेः पुष्पादादिसिद्धिः सामानाधिकरण्यात् तदभावोस्तीत्याद्यन्वये
च समनस्यात् आख्यातार्थसंख्यान्वयित्वस्य तु न सामानाधिकरण्यादर्थत्वं किंचतिबादि विधिनाद्येकयो
मित्यस्यैकवाक्यतयैकत्वेति विन्यादिवाक्येकस्यैकत्वे इत्याद्याकांक्षायां प्रत्यासत्या तिबाधार्थान्वयिन इत्यस्यैव
लोभेनाभावप्रतियोगिन्यनन्वयात् घटसत्ताभावबोधिसमनैयत्यादेवनियमेन घटभावबोधोपीति न
तद्विषयसंदेहादि संवत्समनियतभावयोरपि एकज्ञाने नियमेनापरज्ञानबोधं अतएव घटज्ञाने
तत्सत्तासंदेहादिन समनियतानामेकमेव न च प्रतीतिभेदे जाग्रदवकथनस्य न कश्चिदुपयोगः लाघ

घ

ल. मं. पा.
६६

वात्मदार्थ्यकणवधर्मभेदात्प्रतीतिभेदइत्यस्य वक्तुं शक्यत्वात् घटत्वाभावघटभेदयोरेव घटत्वघटभेदाभावयोरेव घटत्वसिद्धि
 समनैयत्वेभावयोरपितत्त्वमुचितमेव हेतोः समत्वोत्पत्तिवैचित्त्यनन्तरं एव वधर्मभेदकल्पनेन व्यवहारभेदोपपन्नो
 धर्मभेदस्य न्यायादिनमपि विलयाय तेः तदुपपत्तिरसादेरप्येकापत्तेस्तु तत्र भासमानता वच्छेदकस्य त्वदिनानस
 मनैयत्वं तदुपभासतइत्यादेरूपत्वादित्यायेति विशेषो भासतइत्येवार्थः क्रियापाः करकविशेषानालिङ्गिता
 भावस्य च प्रतिषेधो विरोधानालिङ्गितस्याभावात् तत्र नैवं वक्तुं शक्यमिति केचित् एतेनाधिकारानालिङ्गिता
 भावबुद्धेरभावादिह घटो नास्तीत्याहावेतदधिकारकाभावेप्रतियोगिघटकत्वेकासत्तेति बोधइत्यप्यस्तवस्य
 मातरीत्याप्रतियोग्याधिकारस्यैवाभावाधिकारत्वेन तस्य यथाधिकारकां साभावात्तत्र अधिकार
 कारकस्य क्रियान्वये क्रियान्वयिकत्वं कर्मान्वये वा साधुत्वेनासाधुताय तेष्वन्येताभावाय कर्तव्यमिति प्रतिषेधो
 तक्रियान्वयनियमाच्चरते न भूतत्वेन यदइत्यादौ तास्यैव शास्त्रादिभिर्भूतत्वाद्दोषराघभावः कदाचिच्च घट
 दौ भूतत्वं लक्षितत्वाद्यभावः मतीयते न च घटो नास्तीत्यादिनो बोधानुपपत्तिस्तथा हि पदार्थानां क्रमेणान्वये

घ २
अ १

राम ०
६६

व ४

न घटसत्ता रूपोर्थः प्रथमं बुद्धे न जातिच त्रपितमशक्यः सतो निषेधायोगात् असत्त्वसत्त्वादेव तिरुति सिद्ध्या न ज्ञेयै
 यर्थं तदुक्तं सतो च न निषेधोस्ति सो सत्त्वचनं विधत्ते जगत्तने न न्यायेन न ज्ञेयः प्रलयंगत इति न च घटोस्ति यदा भा
 या घटविषयास्ति बुद्धिर्ज्ञाता सा न जातिवत्येतदिति वा को बुद्धेः शब्दा वाच्यत्वेन न जात निषेधायोगात् एतेन न
 स्या बुद्धेर्मिथ्यात्वेन ज्ञेयत्वं तदस्य तत्त्वघटाभावाद्यनगतिप्रसंगाच्च करणसत्त्वेपि नासिद्धये गेह इति सतो
 घटस्य गेहसंसर्गप्रतिषेध इत्युक्तं सतः सत्त्वेन बुद्धस्य एवं च घटकर्तृकसत्ताभावादिपितु मशक्य इति विशेष
 रणी भूतगेहसंसर्गभावप्रतीतिरिति तदर्थः न चावयवीभावस्य नित्यत्वात् भूतत्वेन घटइति वा कंडुलभमिति
 वाच्यं अथाभावशब्देन ज्ञेयघटकतया सत्त्वात् हीतावयवत्वेन न जावयवीभावात् अतएव पूर्वपदार्थप्रधानो
 न ज्ञतत्पक्ष इति पक्षे तत्पुरुषो रणावयवीभावस्य बाधप्राप्त्याऽवयवीभावासिद्धिरुपपद्यतां भाव्येनोपपन्नं अतए
 वतत्र पक्षे भव्यो हे मतइत्यादौ लिङ्गसंख्यायोगेन स्यात् पूर्वपदार्थस्यावयवार्थत्वेनासत्त्वभूतत्वादित्याशंका
 दशक्तिस्वभावेन परित्यक्तमत्राप्युपपत्तेः कमित्यादावेकवचनासिद्धिमनसि निधा यो ज्ञपदा यमिधानत्वे सिद्धि

स्ति ४
व ५

ल. मे. पा.

७०

नि ३

३६

तितं असंहितमिति तु संधानरूपसंहितापर्ययापि भावसाधनं कांततपुंसकसंहितशब्देन न ज्ञतपुरुषे बोध्यं सत्रवा
निकप्रामाण्यादुभयलिङ्गः संहिताशब्दः अतएव जात्यवहातया वा ताविति प्रातिशार्या व्याख्याने संहितवदिति त
स्याप्युक्तमित्यमत्र प्रयचितमित्याह सत्त्वेन विधित्तस्य निषेधाभावे पितत्वेन संभावितस्य निषेधसंभवा
च्च तज्जसमभिव्याहार एव वतस्य तत्त्वप्रयोजकः कणादसूत्रे तु समनिपत्ताभावानामेवं बोधयितुं तयोक्तिः गो
हसंसर्गस्यापि प्रतिषेधस्तथा जडतिरिक्कयपि व्यांगं धो न जले इत्यादौ प्रतीतेरेकविशेषकत्वानुभवस्तत्र
वासनाकल्पित इति रिक्कने सेतो घंतमादित्यमित्यादौ ब्रह्मचारिणो ब्रह्ममिस्यनुष्ठेयवाचित्वतशोपक्रमा
दभावस्याननुष्ठेयत्वादी सतेन जसमभिव्याहारही सणाभावसंकल्पबोधकतेति बोध्यं यत्त्रयपुस्तसस
त्राभावस्याननुष्ठेयत्वादुतशब्दे पक्रमावृत्तिरिति याः सांख्यतः मासौ चानी सणासंकल्पे लक्षणे तितकई सणा मा ३
मित्रसंकल्पे तास्योभावात्तथा शिष्टाचारभावाच्च ने सिध्यामीती सणाभावसंकल्पमेव सर्वेश्वराणाञ्च किंच
यत्र तज्जसमभिव्याहारि यदर्थस्यामेदेनान्वये आकांक्षोक्ता तत्रैव न जसमभिव्याहारे भेदप्रतीतिनीत्यत्र न च मक

स्या ३

मा ३

राम ०
७०

तेन या अतएव न पचति ति यतीत्यादौ न भेदबोधः अतएव त्रिडे तसमभिव्याहृतन जोत्संताभार्य कत्वमेव अयमेव
प्रसज्यप्रतिषेध इत्युच्यते प्रसज्यविधायविहितस्य प्रतिषेध इति तदर्थः न जसूत्रे भाष्ये तु प्रसज्यक्रियागुणोत्ततः यस्या
निवृत्तिं करोतीत्युक्तेन गुणाभावबोधे पिससज्यप्रतिषेध इति लभ्यते नास्माकमेकं प्रियमितुदाहरणं अत्र हि एकं प्रि
यप्रतिषेधे बहु प्रियप्रतीतिर्न संदेह इत्यादौ च संदेहाभावप्रतीतिः संदेहस्यागुणात्वात् सर्वत्र क्रियाप्रतिषेधे हि गुणा
परोपादानं भाष्येनार्थकं स्यात्प्रसज्य प्रतिषेधो सौ क्रियया सह मत्र न जित्यत्र क्रियाग्रहणगुणा स्या य्युपलक्षणमिति
बहवः अतो घटः परोनेत्यादौ न च भेदो न जयति सत्रप्रतियोगिता संबंधेन यदस्यान्यः न च गदे स्याच्चैरित्यादा
विवक्षस्यापत्तिः एवं तर्हि पर्यदयदप्रतियोगिकपरंतस्य भेदः भेदान्वयः भेदस्याश्रयतया घटे च यः अत्र भेदान्वय
व्युत्पत्तिस्तु निपातातिरिक्तविषयायदा भेदवान्न जयति भेदवतिलक्षणो तितु न पुक्तं निपातानामनेकार्थत्वेन लक्षो
णानि वसरत्केवलमेदस्य काय्यबोधाच्च तितन न ब्राह्मणोरेतैरुपडुतमित्यादौ भेदाश्रयभेदप्रतियोगिनोः समा
नविभक्तित्वस्य दुत्पया दत्वात् समासवाक्योक्त्या र्थत्वोचित्या च तस्मादत्रापि आरोपितपदाभिन्नो घट इ

न.मं.शो.
७१ उ

निबोधः न ज्ञोत क एव वंच समान विभक्ति क त्वं सिद्धं घट भेद बोध स्वार्थः न तस्मिन् निपतत्वात् घटत्वात् घटत्वाभाव बोधो पितत्रा
र्थः यद्यपि भेदो निरूपयितुं मशकः तथा हि घटः पटा द्विज इति भेदज्ञानं भिन्नत्वेन गृहीत धर्मि प्रतियोगिज्ञान एव केन तत्र
स भेदो यमेव वेदात्मा श्रयः भेदो तत्रैव तदपि भिन्नयोरेव धर्मि प्रतियोगिज्ञानो जीतव्यं स वेत्तुं भेद एव तदा न्यो न्या श्रयः ततो
यो भेदो न्यश्चेच्चक्र कायतिः भेद एव परस्वीकारेन वस्या अतिमभेदा सिद्ध्या मले भेद भेदययं तमसिद्धे मले स्यात् अत एव
भेदस्यासत्तामान्यशब्देन के पटादौ व्यवहारः असत्त्वमुक्तरीत्या मान्यत्वे केवलान् च पितत्रा यथाप्यविचारितरमणीयुर्नैव मायि
केन भेदेन व्यवहाराद्वावहारिकस्यैव सत्त्वेनाज्ञेः घटा घटस्य घटादि पदवाच्यत्वं तत्र अन्यथा घटत्वाश्रयत्वेनाप्यघटः
घट इति त्वेन भेदं घटत्वमित्यन्यो न्याश्रयात्तदर्थं मात्रस्याविचारितरमणीयस्यातिवैचनीयस्यैव व्यवहारमप्योजकत्वादत
एवोक्तं श्रीहर्षासमस्तलोकशास्त्रे कमत्समाश्रित्य ततोऽकातवा ~~सुगतिस्तर्कवस्तुध्याव्यवहारयोः~~ उय
पादयितुं तैस्तेभ्यै रशंकनीययोः अतिवैकल्यात्वाद्वा दयादसेवागतिस्तयोः यथासतो जनिर्नैव मसतो पिजति
न च जन्म तमेव जनस्य निर्वच्यत्वसमर्थकमिति तस्याभेदसत्यपरत्नको भेदमप्यपरोपरः भेदसत्यपरत्नको

ना ५
सा ५

ताम०
७१

यो ५

स्वसत्त्वेदविरोधतः एकविज्ञान निगमान्नेहनातेति च श्रुतेः तल एव मटस्य दर्शनमित्यादौ सर्ववाक्यं सावधारणमि
ति। न्यायेन घटभित्तस्यैव दर्शनमित्यर्थो तत्र घटस्य दर्शनाभावोपि आर्थः प्रतीयते अघटदर्शनमित्युक्ते तु न तदि
न दर्शने पितदर्शनाभावाभावेन तयोः समनैपत्याभावात् रकारांतर्भावेणाह तौ तु नमानं एतच्च तस्य भावो न जोगात्पुति
षेध इत्यादिस् त्रैधाकरे स्पष्टं न ज्ञोत भेदो विशेषणं भेदप्रतियोगी घट इत्यर्थ इति तु न युनापत्तेः अत एव तत्र पर
यमधानत्वेन ज्ञेयं तु स्य द्राष्टारो मात्राण्यनयनं प्राप्नोतीत्याशं कान्तजः प्रयोगाच्च जय वि शिषस्यानपतम विधायी सु
त्कोकः पुनरसौ न ज्ञेयं विशिष इति प्रश्नो निवृत्त पदार्थक इति भाषे उक्तं निवृत्तः पदार्थो मु रव्यं द्राष्टारोप्यस्मिन्
सत्रियादिरर्थः सादृशादिना ध्यायेति द्राष्टारो न ज्ञोत ततदवस्थ इत्यर्थ इति के पटः अहं निवृत्तेति भावे कति
वृत्तमभावः पदार्थोपपत्तिरता न्यायार्थ इति तद्भावेति स्पष्टं भाष्यविदां किंच प्रतियोग्यभावोत्पत्त्यपोगसैमावि
तितां त्रिकोक्तैर्न न्यायभेदस्य विशेषणान्न युक्ता यत्र प्रतियोगिज्ञानः प्रकारता तत्रैव तदभावस्यापि सायत्र तस्य वि
शेष्यता तत्र तदभावस्यापि सैति तदर्थः बाधबुद्धिप्रतिबंधकतापि यथा नुभवकलेति न तदनुरोधेन अख्यनुभवमि
द्वे बोधान्यथाभाव उचितो नैव न्यायेन प्रतियोग्यधिकारता

व ३
मा ५

उ

अ

नमो. घा.
७२ जेवी

मेवाभावाधिकरणमिति बोधमिति दिक् यत् नानाया जेचित्या दोष्युदास एव न प्रसज्य प्रतिषेधः शास्त्रीयविहितप्रतिषेधः
 दुर्लभिकल्पः समुदायतेश्वनयादित्रियायाः कारका का सत्वेन विनिगमना विरहात्सकलकारकविशिष्टाभा
 वनाप्रतियोगिभूतामुदिश्याभावस्य विधिस्तत्राव्यः एव बोधेऽप्यप्रतियोगिनः प्रसिध्यं प्राप्तिमायेतताप्रतिषे
 धसंप्राप्तिश्च चिदागतेयथानकलं जमस्येदिति तत्र हि गोणकलं जमस्येदिति साधनत्वावगत्या प्रसक्त्याः
 कलं जमस्येदिति साधनत्वावगत्या प्रसक्त्याः कलं जमस्येदिति साधनत्वावगत्या प्रसक्त्याः
 त्यततो निवृत्तिः प्रकृतवयेयजामहशास्त्रतएव सा सावप्रमात्तयोपजीव्येति च तस्यात्र संतवाधयोगादिकल्प
 एव प्राप्नोति विकल्पे च प्रथमं ब्रीह्यनुष्ठानेयवशास्त्रस्याप्रामाण्यत्वीकारात्ताप्रतीतप्रामाण्यपरित्यागावेदेवि
 पर्यसिद्ध्या प्रमितिजनकत्वासंभवात्ततः प्रयोगांतरेयवोपादानेयवशास्त्रस्य स्वकृताप्रामाण्यपरित्यागा
 त्मकंपरित्यक्तप्रामाण्योपादानं ब्रीहिशस्त्रे स्वीकृतप्रामाण्यपरित्यागात्तयोऽप्रतीताप्रामाण्यत्वीकारः पुन
 र्त्ततीयप्रयोगे ब्रीह्युपादाने ब्रीहिशस्त्रस्य स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागात्तात्पर्येण प्रामाण्यकार इति चत्वारो दो

स्वी१

राम०
७२

ध५

न५

सायथा कथं हि देहोरोपेणाद्यो वा दोषा इति तत्र निषेधशास्त्रानालोचने सामान्यशास्त्रालोचनमात्रेण प्रमात्म
 कप्रसिद्ध्याऽभावबोधसंभवेन विकल्पाप्राप्तेः ननु निषेधशास्त्रस्येव प्रथमालोचने विशेषदर्शितसत्वेन सामान्यशास्त्र
 तोभ्रमातुपपत्त्या तदप्रतियोगिनोऽप्रसिद्धौ तदुद्देशकप्रमानुपपत्तिरिति चेन्न निषेधशास्त्रस्य प्रथमालोचनं
 नाम तद्वत्तत्ता नमुजतदर्थज्ञानं नाधः तावन्मात्रेण विशेषदर्शना संभवात्ततोऽप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तदसं
 भवात् किंच निषेधस्य प्रथमालोचने वा बुद्धेः सत्वेन विधिवाक्यतः प्रमादुरूपयादेति विकल्पापत्तुत्वं संभवः
 यदा तदशेषविषये आहार्यभ्रमात्मिका प्रतियोगिप्रसिद्धिरस्त एवमेव हि नांतरिक्षे जुहोति हृदवन्दिनी सीत्या
 दो प्रतियोगिप्रसिद्धिः सर्वस्य पाषा प्रतियोगिज्ञास्याभावो हेतुत्वे पितृत्वे रराताव एककोटावनाहार्यत्वनिवे
 शमानाभावात्संभवे धिक्युदायज्ञाने संवधितावच्छेदकप्रकारकज्ञानकारणा नैव विशेषणतावच्छेदकप्रका
 रकज्ञानकारणतैव वा प्रतियोगिज्ञानकारणतैव हेतुत्वात्तावच्छेदकप्रकारकज्ञानकारणतैव वा प्रतियोगिज्ञानकारणतैव हेतुत्वात्तावच्छेदकप्रका
 रकज्ञानकारणतैव वा प्रतियोगिज्ञानकारणतैव हेतुत्वात्तावच्छेदकप्रकारकज्ञानकारणतैव वा प्रतियोगिज्ञानकारणतैव हेतुत्वात्तावच्छेदकप्रका

७४

लभेया०
७३

ववोचोवन्हावित्यादित्थं धिकरणकारकस्य कर्तृकर्मद्वारा क्रिया न्ययनियमादयुक्तं प्रसक्तं निषिध्यते इत्यस्य प्रसंजनार्हमि
त्यर्थः यदि निषेधो न स्यात् स्यादेव सामान्येन प्रसक्तिरिति बोध्यं किंच विध्युपमात्वेनोपजीव्यादपि तस्माच्चिधेधोवत्नवान्
शतदेवाभिप्रेत्य निषेधाश्च वलीयांस इति भाष्यकृतः किंचोपजीव्याविरोधो विकल्पवादिनोपि न्याहियागत्वावच्छे
देन येन जामहकर्मिकभावना रूपवाकार्य निषेधस्योपजीव्यसत्त्वयत्रानुयातेतदकारणतदंशो विरोधो वच्छेदका
वच्छेदेन प्रतीतिरपामातापं च न्याजवाकेत्वेकवाकता नोभेन ययुदास इति तत्त्व अतएव द्वेदेव विभाषा
जमीत्यादीनां चारितार्थमतएव मुडनपुंसकस्येतादौ भाष्ये ययुदास प्रसज्य प्रतिषेधयोः फला विशेष उक्त
संगच्छते एतदेव सकलमभिसंधायोक्तं न चेति सूत्रे भाष्ये न वेत्यखंडनियाता यस्य निषेधस्य विभाषा संज्ञि
त्येयद्यप्यप्राप्तविभाषा विषये निषेधक इति विधेरचारितार्थेन विकल्पः सिध्यति तथापि प्राप्तविभाषा
योक्तव्यमप्यो विधिरिति प्रतिषेध एव स्यान्न विकल्प इति ननु तत्र छात्रेऽसाधुत्वे विकल्प एकमेव श
हस्यसाधुत्वेन धर्मजनकता असाधुत्वेन त्वधर्मजनकतेति विरुद्धे मापद्येतेति न तद्विकल्प इति तवेति सूत्रे भाष्ये

स्य ५ -

राम ८
७३

॥

स
धो

सिद्धांतितं। एवं चातिरात्रेशो दुर्गो गृह्णातीति ग्रहस्य वाको न तस्य धर्मजनकता बोध्यते नात्रि
रात्रेशो दुर्गो गृह्णातीत्यनेन निषेधेन तस्या धर्मजनकतेति विरुद्धस्वीकारः कथमिति चेत्। स
त्यं उभयत्रापि संकल्प्य लक्षणया संकल्प्य द्यस्यापि धर्मत्वबोधनात्। तयोर्न्यतरस्य चेच्छ
यापरिग्रहः। एवं सर्वत्र स्मार्त्तवैदिकविकल्पस्थले बोध्यम्। अतएव वैकल्यिकेष्टादितो वधा
रणमित्युद्घोष इति। तत्र प्रतिषेधे द्वयी गतिः। प्रतिषेधं दृष्ट्वा यज्ज्ञादुसर्गस्य तद्विषयत्वाभा
वज्ञाने प्रामो एयय इत्येका। एवमुसर्गापवादस्थलेपि तदुक्तं। इति एका। अत्रास्तराणां श्रु
तिर्दधिप्रक्रांता माहुरं विना। माहुरस्तक्रसंबंधात् तत्राचष्टेयथार्थता। दधिब्राह्मणो भ्य इत्या
दौ माहुरवर्जमेव दधिदानमुपक्रांतमुत्तरकालंतक्रं माहुरायेत्येतस्य यथार्थत्वं गमयती
ति भिन्नवाक्यतायामप्राप्त्यनुमानं बाध इति पुंजराजः। उसर्गस्यापवादनियमनिषे
धानामेकता कथं तस्य परा। तदुक्तं मनेकाख्यातयोगेपि वाक्यं न्याय्यापवादयोः एकमे
वेष्ट्यते कैश्चित् भिन्नरूपमिव स्थितं। नियमप्रतिषेधश्च विधिप्रोषस्तथासति। न्या
य्य उसर्गः

लभे
७

श्रीगणेशायनमः श्रीगणेशायनमः
श्रीगणेशायनमः

अत्रशोधपत्रंदष्टव्यं

४

क

धो३

आपाततोभिन्नवावौत्वाभासेपि सर्वस्याप्युत्तरागस्यविशेषविधितियमनिषेधविध्याकांक्षानियमेतत्तत्त्वाभेदावैकवाक्यता
नियोजितदलाभेतुत्वाद्येवपर्ववसानमेकवाक्यताचेत्युक्तमाहारायतक्रमतस्तदतिरिक्तेनोदधीत्येवत्युक्तं वास्यताभा
वायकनजः क्रियाभावबोधकत्वेन कौनचमात्सर्येनलोमोनायुभामतिः भवति कृतपुराणनाभक्तानोपुष्टोत्तमइत्यादि
वनेकनजोवैपय्यमनचयश्चेतिवाच्यं प्रत्येकं तद्वनाभावस्य समुदितानां च भन्नाभावस्य बोधनायानेकनजो भवे
तीति बहुवचनस्य च सत्वात् तत्र प्रत्येकं भवतीत्यध्याहारः भवतीत्यत्र चैतेनैतस्य स्यानुकर्षः एतेन न तं विहिंस्यो न भ
वीनलसीनेधनाधिपः दातुमर्हति विभवं विस्माराधनेन यइति व्याख्या तं समुदितानां वलवत्त्वेपि दानयोग्यत्वाभा
वप्रतिपादनापवद्वचनं समुदितानां वैमल्येनादातत्वेपि प्रत्येकं दातृत्वाभावबोधफलकं न जनेकत्वमित्यदे
षात् मैत्रस्यैवं तत्रैव स्यादो आरोपितचैत्रस्वामिकत्ववदिदं मैत्रसंबन्धीति बोधः यत्त्रस्वत्वानुस्ययः
चैत्रस्वत्ववस्तिमिति बोधइति तत्र यन्निरूपितेयपि विधेवायाविभक्तिस्तदर्थस्य तेव
तत्रैवान्वयौचित्येन विभक्त्यर्थस्य प्रतियोगितया न भयेन न्वयात् अन्यथा एकत्वाभाववन्तोपाककेतो

४५

३

ल. मं. पा.
७४

र वितर्पेन पचति चैत्रा वितर्पसा पत्रिः एकोन द्वा विति वत किंच चैत्रस्य त्यादेः संबंधोतरा कां साया विशेषा कां साया वाति
यमतः सत्वेत त संबंध विना न जयस्य प्रतिया ग्या कां साया संबंधो वक्तु मशकः साकां सा निवृत्तु तमेवा न्याकां
हा पररा सौ चित्ता त एव च कृति व्यापार सामान्य वाति ड. थ इति वित्य मेव न पचतीत्या दित्त सदे भाव बोधाना प
त्रेः प्रथमांता र्थ निवृत्त्य नियमत सदा कां से स्पव ह त्यादे रेव त व प्रत्य यार्थत्वा तः अन्व पिता व छेद का व छि
न्न प्रतियोगिक त्वेवा भावे व्युत्पत्ति बल लभ्य नी ल घट वत्स त्र घटो ना स्तीत्य व्यवहारात् पीत घटी ना स्तीति
व्यवहाराच्च धु नितं चेदं विरामो वसान मित्यत्र भाव्ये अत एव चा यो स रूप ना स्तीति प्रतीत्या सामान्या
भाव सिद्धिः विशेषा भाव कूट सत तो बोधा संभवात् अन्व पिता व छेद क शा हेतु न जयार्थ च पि विशेषता
मुच्यते य पा पीत घट इत्यत्र पीत रूप प्रतियोगिता व छेद के च तत्रापि घटत्वमेव वि शिष्ट बोध विशेषा ह
त्रिधर्मस्यैव प्रतियोगित्वा व व छेद कत्वा तद व छिन्ना प्रतियोगिता च पी जेत्या दि विशेषता वला पीते
घट्यक्ति निषेधे वि शिष्ट व प्रधाना ना संत मति रिक्तं स वे याति रिक्तत्वे तु वै शि धिकाणा पदार्थ विभागा

राम०
७४

चंगम१

नाना पत्रिः अत एवामि युक्तै रन्व पिता व छेद के सुक्ते न तु प्रतियोगिता व छेद के ति प पा घट पदादीनां
घटत्वादि नाशक्ता व पिप्रकार तादि ना का सां विदेव व्यक्तीनां बोधस्तथा प्रकृते विशेषता वला त एवमा
धारता व छेद का व छेदे ना भावा च यः घटे पीत घटत्वा भाव इत्य व्यवहारात् एव नी ल घटो न घट इत्यपि नत्रा
रोपित ~~नाना पत्रिः~~ घटत्वस्य तत्राभावात् अत न शब्द धर्म शब्दे इव विरोधार्थ को न जेत न भाव पदार्थ
एव संस विषय इत्यन्यत्र विस्तारः अभावपदे व विरोधार्थ के एव सं भाव विरोधीत्यर्थः एवं वा भावस्य भा
व प्रतियोगिक त्वमेवा भावा भाव इत्यादि व्यवहारो बर्वा सामान्या लो क एव घटा भावो ना स्तीत्या दी तत्क
त्रैक सत्राया एवा भाव प्रतियोगित्वं एव मेव ना महत्त्व दस्त त्रा स्ते इत्यादावपि बोधो येन ना माये नां विष्णु
ः एचिवी पति रिता हेतु न जद यस्य प्रकृता र्थ गत दार्थ घात क कत्वे तडु क्तं विन जम्भा मिति सूत्रे भाव्ये
प्रतिषेधो प्रकृत मयतः न न सह सहे वेति यदा विष्णुः एचिवी पति न भवतीत्य च यः मप्रा मि को र्वे

न.मं.षा.
७५

शतं समीरुकोपादित्यहो का कुसहकारेणानजामयतादिगतं निश्चितं चोत्पत्तेर्देवाभिलप्यते मय्यामिवेति शशाश्रुंता
स्तीत्याहो बौद्धमनियोगिप्रसिद्धिः सत्त्वात्र दोषः वहित्वेन घटीनास्तीत्यारवप्रसिद्धमनियोगिकायात्राप्यभाववुद्धेः शोद
डादिभिः स्तीकाण्डः अत्रेदोषोऽप्रतियोगारोपोऽभावज्ञानेन घवहारि वहेतुः प्रतियोग्यतालिङ्गिताभाववुद्धेः
वा तस्यैव सुमेह भेदतदस्य ताभाचयो ववहाराभावाच्च न च ननेत्यत्र तदनालिङ्गिताभावबोधोभाष्ये स्तीकते इति
वाच्यं तादृशभाष्याप्रसिद्धिः न जस्तत्रेन न एवं प्रियमिति भाष्ये प्रयुक्ते तस्य च नोत्पत्तिकमेकं प्रियं न स थः केप
देनोक्त इति प्रतियोग्यालिङ्गिते वतत्राभाववुद्धिः तथा बोधे वेति सत्रे भाष्ये ननेति द्वित्वे उदाहृतं दयिन न ज्ञा
गतीत्येकदेश इति केपटे नुव्याख्या तं एव मन्येदपि भाष्ये यदि दृश्यते तदा तदप्येव मेव व्याख्येयमिति सवि
तं किंच विप्रतीतं न जस्तत्रेन सुक्ते सदेहः स्यात्कस्यपराधो निवर्तत इति येन नित्यं प्रतियोग्याकाक्षे च दर्शि
ता एतदेवाभिप्रेत्य न जस्तत्रे भाष्ये उक्ते ब्राह्मण दृष्टगुणस्य गौरत्वादेर्दर्शनादुद्योपदेष्टा द्वात्रास्यतो एवं ब्राह्म
णोपमित्यध्यवस्यति ततः पश्चादुपलभते नापि ब्राह्मणस्य तोऽब्राह्मणोपमिति प्रयुक्ते आतश्च दृष्टगुणादर्श

भा ३

गम०

७५

ति २

ना वा तदुद्योपदेशाद्वा ब्राह्मणत्वाध्यवसायपूर्वमेवायं न ब्राह्मण इति ज्ञानेन स्वयं कालवर्णमायतो आसी नंदस्य ध्य
ति २ वस्यति ब्राह्मणोपमि यथा स्थितं संस्तुतं तस्य निजितं भतीति दर्शोपाभावात्तदभावज्ञानेन तत्रेति ब्राह्मण ब्राह्मण इ
ह योऽप्येव पितृप्रयोगाभाव इत्यर्थः केन न प्रतियोग्यारोपस्य च यतिरेकाभ्यां स्पष्टमेवाभावज्ञाने कारणतो क्ता एतदे
वाभिप्रेत्यारोपितं जतत्वायामेव शुक्ते नेदं जतमिति प्रतीतिरिति लीलावत्प्रपाये उक्ते अतएव प्रतियोग्यधिकारणा
भ्यामभावा निरूप्यत इति ह्यः अधिकारणपदे न संनिधानात् प्रतियोग्यारोपाधिकारणमेव तदेव वा भावाधिकारणं
आरोपस्यैव शब्दप्रयोगकारणत्वाद्वा दुरपितद्वारोपविषयस्यैव प्रतीतिरारोपितत्वं न ज्ञेयं इति युक्तं अत्र ब्रा
ह्मणो नास्तीत्यादावपि एतदेवाधिकारणिका आरोपिता ब्राह्मणकहेकासत्तेत्येव बोधः आर्यस्तु तदभाववो
धः अतएव तत्र तस्य देशतरसत्ताप्रतीतिः अतएव न न एकं प्रियमित्यादौ स्वसंबन्धे कप्रियमिति चर्चने क
प्रियमतीतिरिति भाष्ये उक्ते एवं वयत्र तादात्म्यारोपस्तवारोपितत्वं नामार्थगतं यत्र संसर्गारोपस्तत्र
क्रियागुणगतं तदिति व्यवस्था इदमेव युक्तं मन्यथान कलं जं मस्येदित्यादानुपपत्तिः परिकल्पं जमस

आ ५

स ३

स ३

३२

व १

न. मे. षा. ७६

रणाभावः प्रेरणाविषय इति बोधस्तदाप्रत्ययानां प्रकृत्यर्थानि तत्त्वार्थबोधकत्वं तत्त्वार्थविभंगः तस्मादपि तत्कलं जभसरां प्रेरणा विषय इति बोधः अतिवसाधनत्वं बुध्यत इति विधिवादिदृष्टपि ध्यते अतएव तत्सादृश्यभावाच्चतदन्यत्वं तत्त्वार्थानां अपाशस्य विरोधश्च न जयतिः यदप्रकीर्तिता इत्यभिप्रेतं वा कोसादृश्याद्यर्थिकार्थेषु अभावभेदयोर्गणानामिति सिद्धिः यन्नु प्रमाणागुणसूकारणत्वा नुरोधेन प्रतियोग्यारोपस्याभावमाया हेतुत्वमिति तत्र प्रमाणागुणजन्यत्वे मानाभावात् न च सुगतिपित्तदोषाभावोऽप्येवैतत्प्रमाणात्सत्त्वेन तदुक्तमेकवसां जनाभावे च प्रमाणात्सत्त्वेनेत्यचयवतिरेकाभ्यां तत्र प्रमाणात्तत्र दोषस्य प्रतिबंधकताया एव कल्पनात् सत्यांसा मप्राकार्यविरोधित्वमेव प्रतिबंधकत्वं आरोप्ये गुणोत्वाभावाच्च प्रत्यक्षे निरुद्धे द्वियसंनिधौ देः शब्देऽप्योक्तं शब्दज्ञानस्य गुणस्य सत्त्वाच्च यन्नु अघट इत्यादौ समासेष्वप्यप्यथावभावात् घटभिन्न इत्येव बोधः अवेष्टा हेमंतो नर्थः स्त्रीत्यादौ हेमंतादिगतलिङ्गानुनलोका अप्यत्वालिङ्गस्य असदस्यादौ सर्वनामकार्ये तु एतत्तदोः सुलोको कोरनत्तमास इति ज्ञापकेन यद्वयपदार्थप्राधान्ये युत्तरयदार्थप्राधान्यप्रयुक्तकार्यसाधनत्वात् अतएवात्वं ना

ताम. ७६

घ ३

भवसीत्यादौ पुरुषव्यवस्था अनेकमन्यपदार्थे इत्येव वचनं तु विशेष्यभूतसु वित्तस्यैकवचनात् तत्वात्तमेव तेनेकयेत्यत्र पियोषयेति विशेष्यानुरोधादेकवचनं मत एव पतं त्यनेके इत्यादौ बहुवचनं नमपि न जोद्योतकत्वेन मित्रो पितृष्वदायार्थ इति न पुक्तं दोसाथीस्य विशेषणात्ताया एव भाष्यसंमतत्वात् इति तत्र ताभ्यां भिन्नोत्पत्त्यर्थकः तौ स इति प्रयोगो हि वचनानां पत्रैकवचनाय तेषु किंच विशेष्यानुरोधादेकमित्यादावेकवचनेऽवस्था हेमंत इत्यादावप्येकवचनाय त्रिःसगता न्यसंख्यासत्त्वे विषयगतसंख्यावचनं भवतीत्यनुशासनाभावाच्च पतं त्यनेके इत्यादौ साधेव एकेनैवानेकशब्देन सकलार्थमतीतेरनेकानेकशब्दप्रयोगाग्राह्यानेकोऽप्योगजोऽस्य इत्यथा देकशेषेण बहुवचनमित्यया सं किंच विशेष्यबोधकरादिपदानां यद्यपि भक्तिरेकस्यैवानेकपदस्या ह्यस्यान्यपदस्यैकशेषानुपयोगः तेषां बहुभिर्देशेपि समुदिते एकस्यैवानेकपदप्रयोग एव एतदेवाभिप्रेत्य भाष्ये इदं सत्त्वं पिभ्य उत्तरयदार्थप्राधान्ये संगृहीतं किंमनेकमित्यत्रैकवचनं आरोपितैकत्ववदो धातुवहनां संप्रत्यय इति उक्तं अनेकलिङ्गोतिभाष्योदात्तेने विशेष्यादर्शनाच्च अनेके जना आगता इत्यस्य साधारणा

च २
प्र २

नयसंभवात्

ल. मं. पा.
७०

७३

धृतापनेष्वः अनजमासेइत्यनेनोत्तरपदार्थमाधानस्यैवज्ञापितुमुचितत्वाच्चेतिदिक्कचिदस्तीत्यादौनक्काप्यस्तीत्य
र्थः पूर्वजसमभिव्याहृतकचिदादियदां तर्गतचिरित्यस्याप्यर्थात्तत्रतएव नडिः संवृत्तौतिस्त्रेमाप्येनक्कचिदडिः
लोयेनलुप्यतइत्यस्यसर्वत्रनुमतेवलुप्यतइतिप्रतिनिर्देशः कृतः क्वचिन्नेसादौत्वनिर्धारितविशेषाव कस्मिं
श्चिदेवाभावः प्रत्याप्यतेः स्वजनकाविद्विजहौजलाविल्लामितत्रापिकापिनविजहौवितिप्रतीतौसर्वानेविजहुरि
तिप्रतीत्यादुषत्वंजलक्रीडावर्गानेकस्याश्चिदेकस्याएवतथावर्गानेकवितास्योत्तरः एवशब्दोवधारणोऽवेद्यानि
योगइतिवार्तिकेनियोगोवधारणमिति कैयटधुक्तेः अस्मादेवासंभवाद्यपितदर्थः अवधारणंज्ञानविशेषः स
चैवकारघोत्तएवसमभिव्याहृतविशेषणं तच्चयार्थेवधनुर्धरइत्यादौविशेष्यसंगतेत्वातिरिक्ताहन्त्रित्वेन
गहीतसमभिव्याहृतपदार्थप्रकारकज्ञानरूपणार्थविशेषणंअवधारणविशेष्यः पायोधनुर्धरइतिबोधसा
धारण्येनधनुर्धरज्ञानवतंप्रतिज्ञानमनिरासायैवंप्रयोगात्तदन्वोनधनुर्धरइतितुफलतिकदाचित्स्पष्टत्वायै
तत्प्रयोगोपिप्राप्तत्वंतुस्वत्वमखेनैवतुल्येनान्येनकेनचिदिति। आख्यातृत्वालधुस्यशब्देनप्रतिपादनेयोनरत्नाभा

चिन्ने ३

राम०
७६

वस्मालंकारिकैरुक्तत्वात्। सवर्णमेवास्मैभुंक्तेइत्यादौशब्दार्थकस्यधरएवप्रसिद्धइत्यादावप्यर्थकस्यैवभोस्य
सइत्यादावसंभवायैवतस्यसत्वेनतदर्थकत्ववाहनयेतदुक्तेषु। शब्देषांउत्तरत्वमेवेत्यादौत्वातिरिक्तरूपानाश्रयत्वे
न गहीतसमभिव्याहृतप्रकारकज्ञानरूपमवधारणं। शब्देनेकरूपवत्त्वज्ञानवतंप्रत्ययंप्रयोगः एवमग्रेषु
मपावः पांडुरएवेत्यादौविशेषणसंगतेत्वातिरिक्तरूपानाश्रयसमभिव्याहृतपदार्थविशेष्यकज्ञानरूपं तत्र
वधारणप्रकारपांडुराभिन्नः शब्दइतिबोधः क्रियासंगतैवैत्रोहसत्येवेत्यादौत्वातिरिक्तबुद्धिस्यक्रियानाश्रयसम
भिव्याहृतपदार्थप्रकारकज्ञानरूपं तत्र नरोदित्तीतिप्रतिनिर्देशात्। नीलं सरोजंभवत्येवेत्यादौनीलभवनाद्य
भावानधिकरणसमभिव्याहृतप्रकारकज्ञानरूपं तत्र नभवतीतिनेतिप्रसिद्धिनिर्देशात्। ज्ञानमर्थं गृहीतं सवे
त्यादावच्छेदकावच्छेदेनार्थग्रहणाद्यभावानधिकरणज्ञानादिप्रकारकज्ञानरूपं न गृह्यतीतिनेतिप्रतिनिर्देशा
त्ज्ञानकर्तृकमर्थकमर्थकमवधारणविषयो ग्रहणमितिबोधः शीतएवस्यशीतलेइत्यादौशीतास्यशीतधनधि
करणसमभिव्याहृतपदार्थप्रकारकज्ञानरूपं नान्यः स्पर्शजलेइतिप्रतिनिर्देशात्तत्रैवैत्रोवापेदश्यते। तादौ

ल.मं.सा.

७८

५५

चतु

नैत्रान्याकर्त्तृकसकलकारकेविशिष्टदर्शनादि क्रियाविशेष्यकबोधरूपतत्त्वघटत्वं यथिवीहतेवेत्यादौ यथिव्यावृत्ति
 घटत्वप्रकारकज्ञानरूपं नान्यवृत्तीति निर्देशात् अवधारणाविषय यथिवीहतिस्त्ववृत्तघटत्वमित्यादिप्रकारेणाबोधः
 अतोस्वभावाभ्यामुपेयादेवेत्यादौ स्वभावानाश्रयकारकप्रकारकज्ञानरूपतत्त्वनायेयादिति नेतिप्रतिनिर्देशात् एवं च
 अनुकाधिकारणकं स्वभावाभ्यामिदं कर्मवधारणाविषययोगमनं प्रेरणाविषय इति बोधः तेन तत्त्वमस्य वायाभावरूपे
 यसाधनत्वलाभः इष्टस्य प्रत्यवायाभावरूपत्वं तु अतुत्वातातुयोभायोमिति धौ नो गच्छति चोरायां भ्रूणाहत्या
 पापं सादिवचनैकवाक्यतया बोधं तेन अतुत्वालाधिकारणकस्वभावाभ्यामनाभावस्य प्रत्यवायसाधनत्वं ल
 भ्यते सकलसाधारणमवधारणत्वमसंबन्धोपाधिसंज्ञैव रूपेणाशक्तिर्विधश्चेति बोधः पंचयं च न रावभस्या इ
 त्यादाववधारणाविषयबुद्धिस्पृहतिपंचत्वसंख्यावृत्तिपंचयदस्य लक्षणाश्रवधारणाचात्र स्वातिरिक्तसंख्या
 धिकारणासंबन्धिसमभिध्यादतमकारकज्ञानरूपतेनाभ्यास इति फलति एवकारस्य तदर्थं लक्षणाया
 वाक्यलतुप्रापकप्रमाराणोचितस्य तदतिरिक्तविषयाभावकस्य नमित्तोपसिद्धिः पत्तेवकारणान्ययोगव्यव

५५

रा.मं.
७८

स्य

छेदः यथिव्यामेव गधइत्यादौ यथिव्यामित्यस्यैव कारणमित्येवं चोच्यते यथिव्यावृत्तिः यथिवीहतिर्ग
 धइत्यादिक्रमेण बोधः विभक्त्यर्थरहितस्यापि यथिवीहत्यादौ नचोच्यते त्रिवैचित्र्यकल्पनस्याप्यत्वात् तादृशेयं विभक्तेः साधुत्वमात्राधिकार्याः शास्त्रेणानुचर्यानाञ्च विभक्ति
 विना तत्रेणोच्चारणासंभवाच्च यथिवीहतिस्त्वस्य मानोत्तरोणालाभाच्च अतएवकारसमभिध्यादतनवि
 धेयतायां तात्पर्यं किं तायां मयनिवृत्तावेवेति तां त्रिकाः एव चैकारसमभिध्यादरेव्यार्थेवपरिसंख्यासाधोपा
 त्तातिरिक्तसमभिध्यादतपराधोभावप्रत्ययहृषायायाय एव धनुर्धरइत्यादौ नानो धनुर्धरइति सचनेवकारण
 रितवासायः किं तायेवोक्तरीतेः शास्त्रीतुल्यमुखेत्वं मुखेनेवेत्यादौ पंचयं च न रावभस्या इत्यादावप्युक्तरीत्या
 वपरिसंख्या अतएव युष्माधुययदइत्यादौ नियमाथोपमार्गो युष्मादिमध्यमवयुष्माधेवमध्यमइति
 वेति भाष्ये उक्तं तेन हि नियमशास्त्राणामवकाराभावेपितदर्थं निमित्तोपसिद्धिः पत्तेवकारणान्ययोगव्यव
 दयं वातिरिक्तलक्षणाभस्य परस्य भस्य

चु२

ल. मे. वा.
७८

शो ५

त्वाभावति तेन पंचातिरिक्ता भवत्यत्वाभाववन्त इति बोध इति तेन यद्वयलक्षणं पे स योक्त प्रकारस्यैव न्याय्यत्वात् किं चेत्
शास्त्रात् प्राप्तस्य शास्त्रीय नियमो विकल्पवात्तापसामान्य विरोधन्यायेन विधेस्तद्विषयत्वाभावकल्पनमित्यतिशय
व किं मासेव्यं पुंसां सविधमनवधं घुसरित इत्याद्ये परि सं व्योदाहरणमिति प्रकाशयित्वा संगतेश्च त्वदीत्यादि
घुसरित्सु विधातिरिक्तमनासेवमिति बोधेन तस्याः शास्त्रत्वात् अतएव शास्त्रपरिसंख्यायां किं भवतां सुहृत्तमत्रय
चो नरत्नमित्युदाहृतं भाष्यकारोपि यस्मात्तस्मात् किं शास्त्रादयं शास्त्रं तं भवत्येव देशः कार्यउतो न्यतरोपदेशः अ
न्यतरोपदेशे न कृतं स्यात्ततश्च यामस्य नियमो नाभस्य प्रतिषेधो गम्यते यंच पंचनखाम् स्यादित्युक्ते गम्यतएव
तदतो न्ये भवत्यिति अभस्य प्रतिषेधेन भवत्यनियमः तद्यथाऽभस्यो ग्राम्यकुक्कुट इत्युक्ते गम्यतएव तद्वाराणां
भवत्यिति एवमिहापि गौरित्युपदिष्टे गम्यतएव तद्गवाद्यादयो यशश्चादिति गौर्दिषु चोपदिष्टेषु गम्यतएव
त गौरित्येव शब्द इतीति तत्र सुशब्दोपदेशः साधुत्वबोधनद्वारा गम्यो गविध्वर्थः अयं शब्दोपदेशः सन्निवेद्या यः
अत्र गम्यत इत्युक्त्या तस्य तज्जन्तुशब्दो धाविषयत्वं स्पष्टं मे वी के किं च लक्षणं वादिमते दृष्टं तदा ह्येति कपो म ह दृष्टं

गम०
७८

८

२३

५४

सं नियमेनेत्यस्य चोपदेशेनेत्येवार्थः संदर्भवत्त्वात् न्यतरोपदेशात् अथ तोलाभावापेन मुख्य उपदेश
इति नियमपदमणो गः इदं शास्त्रं तद्विहितं फलक उपदेश एव नियमपदे नोच्यत इति प्रामाण्यं काः यः शुद्धमास्य भव
नं शब्दात् तस्यैव शास्त्राभिधानीमाह तत्रे इत्यत्र लिंगादुद्भूतं शब्दात् यामपि प्राप्तस्य मंत्रस्याप्येव विधिद्वारा परि
संख्यातुं कृतं तत्र वार्तिके अथैव विधिरेवायमन्तो मंत्रश्च निश्चितः परिसंख्यापुलेनोक्तेति आलेकारिका अपि
परिसंख्याप्रकरणे प्रमाणांतरेणा प्राप्तस्यैव वस्तुतः पुनः शब्देन प्रतिपादने प्रयोजनान्तरमावात्स्वतुल्यान्यथा
वच्छेदंगमयतीति भागवतेपि लोकेयवायामिषधं सेवानित्यास्तु जंतोर्न हितत्र चोदना व्यवस्थिते मतेषु वि
वाहयज्ञसुराग्रहसु निवृत्तिरिति नित्यारागतः प्राप्तेः जंतोः प्राप्तिमात्रस्य अतस्तत्र चोदनाविधिर्नोस्ति
न चैवं क्रतोभाषो मयेयात्तदुत्तरीयं स यत्ततो त्राम तपो सुराग्रहान् गृह्णीतीत्येतेषां वैयर्थ्यं भाष्ये विवादि
तां तत्राह व्यवस्थितिरिति तेषु पुनः प्रापणमित्यर्थः रागतो नित्यप्राप्तत्वा न्नैते नियमविधयः पाक्षिका हि प्रा

स्ते

यातो जायताया अन्य निवृत्तेः सामर्थ्यादिरिक एव न मुक्ताः नुवादे दोषश्चेति अनुपराभां ह्यनरतिस्त्रे मायेयि
 प्रतिविध्यते तत्र परस्मैपदं स्वरित इति कर्तृभिः प्रायेः क्रियाकलोऽप्यात्मनेपदं भवतीत्युक्तं तेन हि विधेरेव प्रतिषेधः

ल. मे. सा.
 ८०

स्योतिषमो भवति किंतु प्राप्तस्याप्यर्थस्य पुनः प्रापनं मनर्थकं मिमं सर्वविधिद्वारा न निवृत्तिं फलंति तदाहा मुनिवृत्ति
 रिति भाष्येऽपि नियमपदेनाभ्यनुज्ञां कर्तुं स्नातोतु यो भार्यामिति दोषश्च वरान्तं मुनसि कामे मत्पुत्रिणां प्रादिनां २
 नुपगमे बोधोऽवंच कर्तौ भार्यामित्यस्य कर्तौ वेवतत्र भार्यामेव तत्र तामप्येयादेवेत्यर्थं त्रयेतास्यं अतएव ग
 हस्य स्नानं तावन्नुपगमो ब्रह्मचर्यमुक्तं अविवाहितागमने कर्तौ भार्यागमनाभावे प्रायाश्च त्रयोक्ते स्मृतिपुत्र
 त्रचान्नत्र प्रामोपरिसंख्येति गीयते इत्यस्य शाही आधीवेत्यर्थः इजारेः समुद्र इति सूत्रे केपरोप्याह नियमे प्रोस
 वाधः सिद्धस्य पुनरुपादानात् अनुवादे दोषश्चेति यस्य हल इति सूत्रेऽपि नियमे श्रुता यः शाहपरिसंख्यात्
 त्वमुक्तं त्वमुक्ते नैव तुल्यं तायेन केनचित् किं भवतां सुदृढमत्र पशो नृत्नामित्यादिष्वेव पुष्पादिमध्यमवयु
 ष्वेव मध्ये मृदुति भाष्येणैव कारममभिव्याहारसमभिव्याहारयोस्तुल्यार्थत्वेनैव सूचितमित्याह प
 रद्वयेऽपि सार्थहाते पार्थक्येनाप्राप्तबाधरूपदोषत्रयं तु यथाश्रुते प्रतीयमाने सार्थेतास्यभावा राम०
 प्रार्थफलमिति स्य ह्येवोक्तं एवकारोऽपि स्वस्त्वे स्फुटं तदर्थं धोतक एव ननु तस्य मभिव्याहारेऽपि शाह्वो धेत ८०
 ज्ञानं तस्य मभिव्याहारेण मनसा बुध्यमानत्वं मयि धोतकं एवकारात् स मभिव्याहारेऽप्यनुवादवलादेव तदर्थं सामः ८

स्थार

८३

नात्यर्थं तस्मात्तार्थेतास्यं गीकारेणात्पत्यतः पार्थक्येनाप्राप्तबाधश्चेति स्य पादं ननु व्रीहीन
 वहंतीत्यादौ यत्प्राप्तस्य नियमे वहनने नैव व्रीहीनं स्फुर्यन्ति न खविदलनादिनेति प्रतीतेस्तत्रापि त्रैदोष्यं प्रा
 त्समिति परिसंख्या तस्मात्तुल्यवयवहारा नुपयति रिति चेन्न पक्षे स्वरसतस्य तस्याप्राप्तात्कर्म बाधस्यैव
 बाधकत्वेन परिसंख्यायां तु नित्यप्राप्तस्य क्लृप्तबाधस्यैव बाधकत्वेन मिति ततः परिसंख्यायां गुह्यत्वात् तत्
 त्प्राप्तिकस्यैव च प्राप्तिबोधनेनाप्येव विधेरपि नियमस्य तुल्यत्वं अस्मिन्नास्ति नियमस्तत्रा
 त्मनेपदविधायके मध्यमादि विधायके च प्रकृत्युपपुन नियमस्यः तद्विषये हि मत्पुत्रा नोपासिकी प्राप्तिः
 अतएव पुष्पादीति सूत्रे उपपद नियमं प्रकृत्यस्यैव देशयजेतेति वत्यासि कां प्राप्ते नियम इति केयः नच
 तत्सूत्रे भाष्योक्तप्रत्ययनियमानुपयतिः प्रत्ययनियमस्य परिसंख्यात्वेन गुह्यत्वादिति वाच्यं एतदन
 पेक्षेतरत्वात् न मिति न वेत्तावन्मात्रेणाप्राप्तबाधसत्वेन द्वयोः समतामाश्रित्य भाष्ये विचारसत्वेनादोषा

ल.मं.पा.
८३

तय

यामकलाभावाच्च अत्र एकाव्ययकाशकताप्रयोगेनेनलक्षणसंबंधाभावादित्युक्तं अर्थनिर्देशवैयर्थ्यस्यावसंयास्य
नुशासनादिवैयर्थ्यापेक्षाविविधजौलसंज्ञानौ विद्यते अर्थनिर्देशस्यान्यार्थसाधुत्वबोधनफलकत्वेनलक्षणयाः
न्यायेनशब्दमात्रस्यासाधुत्वाच्च किंचपुष्पाधुपपदइतिस्त्रोक्तस्यअप्यनुभवसिद्धसामानाधिकरणस्यत्वम
तेनुपययन्नितिइयाभिन्नत्वेहितिइत्यानाधिकरणंतिइयसंख्यान्वापेक्षान्वक्तृत्वादेर्योगिकसामानाधि
करणशब्दावाच्यत्वात्पचतीत्येतावन्मात्रोक्तावपिकर्तृयैकत्वसंशयानुसृत्यातत्रलक्षणवश्य
कत्वेनलक्षितेनसामानाधिकरणमितिप्रशङ्गेरेवोचितत्वात् अत्रयाविशिष्टशब्देच्छेदःकृतिमा
त्रबोधसर्वेय्यभावाच्च किंचैकःपचतीतिवदनेकःपचतीत्यस्यापिसत्वेनपचतीत्येतन्मात्रोक्तंनतसंश
यस्येवत्वात्किंचपुष्पादस्मद्वेषरूपकर्तृकर्मणोस्तिइयसंख्यान्वापिनोयगिएवप्रथमादीनांनतन्मते
साधुत्वेनतत्रसंख्याचयेनैवतत्तदेहानुसृतेः अत्रएवपचतीत्येतावन्मात्रोक्तोक्तःकीदृशइतिप्रश्नोदेव
दत्रोद्यतस्यामदित्युत्तरंस्वरसतःसंगच्छतेकिंचपचअजर्घःअचकादिसादौप्रत्ययस्यलोपेयत्नकालसंख्या

८.पु.५

ताम०
८३

धो

नां धातुवाच्यत्वावश्यकत्वेनतत्रप्रत्ययशक्तिकल्पनेगौरवंप्रत्ययद्वौसत्वेनपत्रस्यविशेषणतापत्तिः किंचतयाभि
धानानभिधानव्यवस्थानुपपत्तिःसंख्यानभिधानेइत्यर्थेचैत्रःपक्षेसादौतृतीयापत्तिःनचकृतमपिसंख्यावाच्याः
अनुशासनाभावेपिस्वभावात्तद्वचकत्वांगीकारेकर्तृरिहृदित्वादेवैयर्थ्यंस्वभावेनैवतद्वचकत्वस्यापिसंभ
वात् अर्थबोधकानुशासनानांनियमार्थत्वेनतस्यासाधुतायनेश्वर्ययशक्तिग्राहकतायाःकचित्प्रकृतिशक्ति
ग्राहकतायाश्चव्याकरणमात्रेणसत्त्वाच्चशक्तियहं व्याकरणायमानेसादिग्राह्योक्तशक्तिग्राहकेष्वत्रकस्या
पिसंभवाभावाच्चेतिपक्षिदितेतरसंख्याकर्तृधनतरानभिधानेइत्यर्थेगौरवंतुर्जयत्वंचतद्विन्नभिन्न
त्वस्यैवान्तरत्वरूपत्वात् किंचति धातुयस्थितस्यध्वेकयोरित्यस्यकिलकारण्यस्यैकत्वादावित्यर्थउत
तिडुयात्रभावनाचपिगतैकत्वादावितिचोचसिद्धनइष्टं अत्रैतदिधेयतिङातदेयानांवेतदाकेउदेश्यत्वा
नुपपत्तिःअस्मदादीं सौव्याकरणास्पतदर्थशक्तिग्राहकत्वात्तन्ननुतिङ्वाच्यकारकवाचिनीतिस्वदीया
नां व्याख्यानेपिकथंनस्योदेश्यकोटोनिवेशःसर्वेकवाक्यतयातिवादिसूत्रस्यविधायकत्वमिति सिद्धंतेमा

३.४

अत्र

प्र५
ध५

न.म.बा.
८४

निय

न

नांतरेणात्माभावेन च इत्येवमस्मात्तीलकणिलस्यतेन कारवाचकारकवाविनीत्यर्थ इति तदोष इति वाच्यं परमं
 पचसितकलपचसीत्योषसिध्यापत्तेः अतैहिलकलपशब्दस्य तद्वाचकत्वेऽपि युक्तं च स्य तत्त्वाभावात्तु युक्तं
 स्मरितिविशिष्टरूपपरिग्रहादस्य च शब्दोत्तरत्वादिति केयरीके अतश्च युक्तं हीत्येतत्सौ आलस्यताया युक्तं
 तीत्येतदर्थकमिति वाच्यं अतित्वं भवेतीत्यादौ मध्यमापत्तेः स्पष्टं चेदं भाष्ये इति चेन्न युक्तं दिमाधन इत्येवं
 विद्यतीभाष्य एवमभाधानात्तु युक्तं दर्थेन यत्र लोतस्य सामानाधिकरण्यं तत्र मध्यम इति सूत्रार्थेन तत्रा
 भइति केयरी एवंचलवाच्यसाधनसमानाधिकरणायुक्तं दर्थेन प्रतिपादकशब्द उच्यते मध्यम इति
 सूत्रार्थः सामानाधिकरण्यं च तदर्थं प्रवृत्तिनिमित्तयोर्वाध्यं यत्तु युक्तं दिमाधन इति सूत्रार्थः सामानाधिकरण्यं इति
 व्याख्यायै क्रियाक्रियावतोश्चाभेदात्तुल्यभेदमग्रे संख्याकरणे स्फुटं भविष्यति अतएव केयरी
 तस्येत्युक्तं मत्तथा लस्येव वदेदित्याहुः न च व्याकरणं साधुत्वमात्रं तात्पर्यं कनार्थव्यवस्थापकमिति वाच्यं व्या
 करणे शास्त्रे आह कमितित्वद्वेतासंगतेः अर्थविशेषपुरस्कारेणैव साधुत्वस्य भाष्यसंमतत्वाच्च पदसम

राम०
८४

यत्तानां यथाकाराणामिति न्यायभाष्ये तेष्वतदुक्तं हीत्याभेदकसंबन्धोपाधिभेदनिमित्तं साधुत्वं तदभावेऽपि
 बोधोनेह निवार्यत इति किंचैवं कृतं तामपि कर्तृवाचकत्वा नापत्तिः न च मित्राय क्रीति विशेष्यसमानलिंगत्वद
 र्शनात्कृतिकर्तृवाच्य इति वाच्यं वेदाः प्रमाणं गोबोधनमित्यादौ सामानाधिकरण्ये भिन्नलिंगत्ववत्क
 चिद्वैयधिकरणेऽपि समानलिंगत्वस्य स्वीकारे बाधकाभावात् अतएव भाष्ये यत्ते लिंगमशिक्षं लोका
 अयत्वा लिंगस्येति केवलकृतौ प्रयोगरूपता जात इत्यादि रस्येव न च कृतिकृते वाच्यत्वे चैत्रे गतेत्या
 घापत्तिः आख्यातार्थकृतेः प्रथमांतयदोयस्याप्यद्वयकृत्ये कृतेः कृतसमानविभक्तिकनामा यै
 वा अयत्तया च यत्वाकारेणादोषात् अस्यात्तव चैत्रे यवतीत्यादौ रापत्तेः विपरीतं केवलकृतौ तिङेन प्र
 योगाभावेन तिङामपि तत्र शक्तसिद्धिः कृत्यनभिधानेनैव च तृतीया व्यवस्था भो क्ता रप्यतीत्यादौ कृतक
 तैरिलसराणां कृतस्मादभेदान् च यानुभव एव कृत्युक्तं तैरिशक्तौ प्रमाणं वाच्यं चैत्रे यवतीत्यादौ भेदात् न च
 यादाख्यातप्रत्ययस्यापि धर्मिवाचकत्वसिद्धिः किंच कर्माख्याते तव कृते राख्यातार्थत्वाभावेन तृतीयां तासमभि

च २

ल.मं.सा.
८५

आहते किं क्रियते इति प्रश्ने यच्च तदनुत्तरानाप त्रेः कृत्वा तत्रैव कृतेरप्याख्यातार्थत्वेन कृत्वा
धानेनाभिधानाप त्रौ कर्तृरिति तृतीया नाप त्रेः करणयोरिति सूत्रे कर्त्तृसंख्येयोरिव कृतेरप्युपस्थितत्वात् किं
करोतीत्यादौ कालान्च यत्पर्थत्वर्थगीकारेण यवतीत्यादौ चाख्यातार्थत्वेन च येन कार्यकारणभावद्वयाप
त्तिः समस्तु सर्वत्र धात्वर्थे एवाच्य इति न दोषः किंच कृत्वा कालान्च येषां कशालायां काष्ठचलनाद्यनुकूलैपत्ते
नष्टे यद्यपि मानमोहनयश्च तदेव दत्तं यवतीत्यादौ त्रैः समस्तु पाकवस्तु निष्पत्तिविशेषानु कूलस्य या
कशालावस्थानरूपव्यापारस्य धात्वर्थस्य विधमानत्वात् न दोषः अपि च याचक इत्यादेः यवतीत्यादिविव
रणादाख्यातस्यार्थिकत्वे कर्त्तृत्वमावश्यकं विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेपि चित्रगुरित्यादि चित्राणां
वोयस्येत्यादिविवरणा वदोषः वस्तुतः समान एव विशेष्यविशेषणभावो ह्यर्थे यदृशके वाके
इत्येनिरूपयिष्याम इति हि एतेन यत्नातिरिक्तः फलानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः यत्न आख्या

कर्त्तृ २

६२

राम ०
८५

ह
व्यापार
सात् ४

तार्थः सच लिख्ये वनात्प्रतीतिः धात्वर्थेकारकान्वयः काष्ठे पाक इति लिख्येवेति समन्वयसूत्रे वाच
स्य सुकृत् गुरुमतस्य पातपदपिकर्त्तृधिकरणे नु यमीमांसाकाः फलानुवच्छिन्नव्यापारानुकूलः कृत्वा हि राख्यातार्थः सच व्या
पारत्वेनैव सादिव्यापारस्य विशेष्यत्वानुरीधा त्रिड्वाच्यः रथो गच्छतीत्यादावाश्रयत्वेनैव तिङ् यव्यापारस्य स्यात्
सत्त्वमजस्येव तिङोक्तो व्यापारो न तस्माननुभवात् कालान्वयो धात्वर्थे व्यापारे अनभिहिते इत्यस्या बोधिते कर्त्तृरिति
वितर्कः बोधश्च शक्ता आसेयादालस्यया वा तत्र कृतिशक्ता तिङि भावनया सेयेणात्सराया वा विपरीतं न भा
वनायाः प्राधानेन प्रतीयमानतया प्रसय वाच्यत्वात् कृतेनेपि भावनया कर्त्तृरासेयेति डी वतस्याः प्राधान्यापत्तिः
तत्र कर्त्तृरेव प्राधान्यात् आसिमादिधर्मिणामाद्येव सामानाधिकरण्याः संख्यान्वयश्च तत्रैव नुशासनमपि
आसिमाद्येन नुशासनमेव कारकान्वयः प्रसया यद्वसा सात्पर्यया वा अन्यथा काष्ठे पाक इत्यात् तत्र तिङ्
तएना न तं वदेदिति निषेधस्य दर्शयणमास प्रकरणापठितस्य विनिगमनाविरहाच्छ्रुतत्वात् यन्नितो
भयपरस्य कृत्यत्वसिद्धिः कर्त्तृत्वत्वेन श्रुत्यापुरुषार्थत्वे प्रसंगात् प्रकरणादिकृत्यत्वर्थत्वं तस्य वशस्ये

ति ३

ल. सं. बा.
८६

सपादुर्वलसंमममेवप्राग्लिखितलाघवादितश्चनैय्याधिकोक्ताः कृतिर्वाच्येति नरपितृणादयामी सनुभवविरोधे
नाहोपस्यापुक्तत्वात् आसिप्रेशहोयस्थितसंख्यान्यायोगाच्च किंचलस्याया अपिबन्धेः प्राधान्यस्यतद्वमतेसत्वेनप्रा
धान्यानुगोचनशक्तिकल्पनाः युक्ता वाच्येन कर्त्रालक्षितभावनाया अपिप्राधान्योपपत्तेः अत्रप्राधान्येऽपिवा
च्यत्वापत्तावाक्यस्यधिकरणोच्छेदः परिच्छेदत्वेनैवकर्त्रेपीतित स्पृहाख्यानेविशेष्यत्वापत्तेः पठतिचे
त्रपचतिमैत्रइत्याहोस्पष्टपरिच्छेदतामतीतेः किंचलधोतोभावनायत्वेत्यद्वयत्वेनसर्वत्रधातोरेवतदय
त्वेपुक्तं पूर्वोत्तरमीमांसयोरपिदुश्चलीनाभावनासामान्यवाचकत्वोक्तेः किंचकमीत्यातेपच्यतइत्याहोयत्वेत्याप
नोचपाकः क्रियतेइत्यादिविवरणात्किं क्रियतइतिप्रश्नेपच्यतेइत्याधुनराष्ट्रकारकाचयानुरोधाच्चभावना
लहोणावश्यकत्वेनसर्वत्रभावनायाएवलक्षणमुचितं किंचैवंकृत्वपिर्कृतेर्वाच्यतानापत्तिः वैषम्यवीजाभावात्
आसित्यकर्तृव्यक्तेरिवप्राधान्योपपत्तेः लिगसंख्याघन्यपुक्तितुः तसंख्यान्येदवलक्षितेएवोपपत्तेः किंचकोशया
करणायोलैहोतिकायांचाख्यापकत्वेतयोः शक्तिग्राहकत्वोच्छेदः तयोर्लैहोतिकायांचाख्यानस्यादर्शनाच्चत्रत

ताम०
८६

एवतयदिपर्यायेषुगंगादिपदाचुत्वेवः कोशः शुक्लादिपदानां गणिचपिशक्तिरेवः विनापिबाधप्रतिसंधानं बोधा
त्किंचलतोशक्तस्यविशिष्टेकर्त्रेत्तत्तत्तायांतस्यविशेष्यत्वापत्तिः कृतोशक्तिराश्रयेत्तत्तत्तायांतत्रलक्ष्यस्य
शक्त्याविशेषतातेतिनृकापिद्वचरगंगादिपदशकस्यतत्त्वविशेषतायाएवदर्शनात्तत्त्वस्यसंतरकस्यने
गौरवोकिंचयथा लः कर्मणीत्यादिभिः शब्दादिविध्यैकवाक्यतयाधर्मिणिशक्तिर्बोधतेतथातिवादिविध्यैकवा
क्यतयापिपुक्तं वैषम्यवीजाभावात् नचलकर्मणिचेत्यस्यैकयोरित्यनेनैकवाक्यतयाकर्त्रादिगतैकत्वादिर
क्षित्यर्थेनविशेषतात्वात्कर्त्रादिर्नप्रत्ययार्थइतिशबरस्वाम्युक्तं पुक्तंतिवादिविधिनाहोकेयोरित्यस्यैकवा
क्यत्वेपितत्रकर्मणीत्यादेशभावेनतयावाक्यस्यपुक्तत्वात्तत्तत्कारणादिबुचतादिमंजाभावेनलविधिनेकवा
क्यतादुत्वेभातयेकवाक्यतायामपिसुखिवजिद्वयैकत्रीदीनांप्रत्ययार्थतासंख्यायास्तद्विशेषतात्वेचद्विशि
वसंख्यायाः प्रत्ययार्थत्वे आख्यातजबोधेतस्याविशेष्यतापत्तिः अपिचकर्मोप्येवमेवापजोतस्याप्यप्रत्यया
र्थभावनायाः कर्मव्यभिचारत्रदनाहोपेचयच्यतेतदुल्लङ्घ्याहो कर्मप्रतीतिर्नस्यात्तच्चसंख्यायाहोयः कर्मत्व

ल. मं. पा.
८७

शक्तिमत्त्वेन बोधार्थं शक्तिरावश्यकत्वात् आक्षेपोऽस्वाश्रयत्वेनैव। स्यादित्यहं लाघवात् कृतौ शक्तिरिति तत्करीत्याह घणीयं
किंचैवं दंडिपिंगा स्यादिपदानामपि संबंधे एव शक्तिः स्यात् लक्षितेन वें संबंधिना सामानाधिकरानं स्यादित्यहं लाघवात्
धिकरणोच्छेद इति समासे निरूपयिष्यमः किंचैवं तस्यैव सति रूपा नयेति सा वैश्वदेव्या मिह वाजिभ्यो वाजिन
मित्यत्र वाजेनात्रेनामिहास्येण संबन्धाद्वाजिनो विश्वदेवास्ता ननु वाजिने गुणो विधीयते तेनाभ्यस्य वैश्व
देवमेकमेव कमेति पूर्वपक्षे वैश्वदेव्या मिहैतत् त्रश्रोतः संबंधो वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्र वाकेन सत्यपि यदांत
एवेदं गोत्वाभिन्नार्थक्यदांतराये ह्येवमपि श्रोतत्वं यत्र तुभिन्नार्थक्यदांतराये सातत्र वाक्यप्रमाणा मेव
वैश्वदेव्या मिहैत्येतद्विहितयागानुवादेन न वाजिनैव विधानं श्रोतद्वयेण निराकां सत्त्वात् तस्मात्कमेति
रविधिर्वाजिभ्य इति वा एवैव देवताभिधानमिति गुणाधिकरणसिद्धांतस्य भंगः न च लक्षितद्वयमादाय श्रोत
त्वं वाजिनं न तथैति वाच्यं एवं हि नान तं वदेदिति निषेधस्यापि श्रुत्यापुरुषार्थताया एवमाप्याकर्तृवाच्य
त्वसाधनस्यैव यथापि तैः क्रतुधर्मत्वमिति दातामिध्याकर्तृधिकरणोच्छेदाच्च न वाक्यस्य अधिकरणत्वापेक्षयादिप

त्य २

घ

र

ताम ०
८७

६४

दानां संबंधे शक्तिरिति वाच्यं तत्र शक्तावप्यानेत्यादिरोधसत्त्वात् न च तदनुगमकसंबंधत्वेशक्तिरल्ल-दंडीत्यादिज
न्यबोधेति यत्तत्तदभावात् तत्र संबंधेन दंडविशिष्ट इत्येव बोधो नोतीति भ्रमश्च नीलत्वविशिष्ट नीलरूपव
तः प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात् तेषां गुणागतजाता देवशक्तिरिति मतौ पृथग्विः एकैव यजुन्यबोधेयस्य नित्यमन
प्रकारतया भातमनुगतत्वं तत्रैवाकृत्यधिकरणान्यायप्रवृत्तिरिति बोध्यं किंच प्रत्ययार्थस्य प्राधान्ये क्रियाप्र
धानमाख्यातमिति निरुक्तस्य क्रियाशब्दस्य प्रत्ययार्थपरत्वे आख्यातसामान्यलक्षणास्य भावाख्याते वाभिः चैत्रे
णमुपपत्तइत्यादी धातुविशेषताया त्वयाप्यंगीकारात् अनलभ्यस्य शास्त्रवलात्प्रत्ययार्थत्वस्याप्यंगीकारे कर्तृक
महोरपि शास्त्रवलात्तदाव्यतादवशि किंच नान्तं वदेहीत्यत्र तवापि प्रकरणो बस्याप्यार्थपेक्षया श्रुत्युपस्थित
भावेनालक्षितकर्तृः प्रथमोपस्थितत्वात् त्वमेव हि श्रुतेर्लवित्वे जीमममनुश्रुति
प्रकरणाभ्यामसंक्रतुपुरुषधर्मतां विरोधात् विरोध एव बलाबलविंता प्रवृत्तः अन्यथा जेतभ्यमा
नोनुब्रूयात्तमपि दक्षकृत इत्यत्र कृतावपि जेतमभातपुरुषसत्त्वाद विरुद्धाभ्यां वाक्यप्रकरणाभ्यां पुरुषसं

प ४

जं

न.मं.वा.
२२

६
अपराधि
तं४

क३

कारमुखेन कृत्यत्वमिदं तत्त्वदीय उच्यते तदुक्तं महैः स्मृतायमां सभस्यादिः पुरुषार्थमपि श्रितः प्रतिषेधः क्र
 तोरंगमिधः प्रकरणाश्रयादिति अनारम्भाधीतो नान्तं वदेदिति स्मार्त निषेधस्तत्राथान्तपरखविदितवेदि
 तव्याः परावरजाः केचिदेष योपदानस्तदान इति प्रयोक्तव्ये पराणास्तवो गा इति प्रयुज्यते याज्ञेकमेति पुनर्नायभा स्ते ३
 धेतैते पराणास्तवो गो नामवभ्रवुरिति पश्यशास्त्रभाष्यस्वरसात् एतन्नाद्या देवदर्श एगो मासमकरणापरितोभय
 विषेधकत्वं ते हे लयो हे लय इति विकुर्वतेः परावभ्रवुरिति क्रतुप्रकरणपठितभाष्यलिखित श्रुत्यतएव च
 तएव शिष्टा व्यवहारकाले स्वस्वदेशभाषया व्यवहरं तो न प्रत्यवायं मच्चते अतएव कत्रधिकरणात्वेन तव
 संमतेधिकरणो अकर्म क्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यात्ति पूर्वपक्षस्तत्रं क्रतुसंयुक्तं क्रतुप्रकरणा
 पठितमकर्म निषेधकं नान्तं वदेदिति वाक्यमनारम्भाधीतेन नान्तं वदेदिति वाक्येन संयोगात्समाप्ताका
 रत्वा न्नित्यानुवादः स्यात्तज्जने च तदभावो न तु क्रतोः किंचित् भवाभावयोर्वैरापमवैराप्यवा एव च यः स्वस्य प्रत्य
 वायमंगीकृत्य क्रतुमविगुणमिच्छति तेनान्तं न वज्यं स्यात् क्रतुप्रकरणस्य न तु तेन क्रतोर्वैरापमवैराप्यवा इत्य
 तएव च कृतावप्यनृतवदने स्मार्तमेव प्रायश्चित्तमिति तदर्थः तदुत्तरं विधिर्वा संयोगांतरादिति सिद्धांतस्तत्रं
 अत्र संयोगयदं संयुक्तं ते करणमनेनेति व्युत्पत्त्या प्रयोजनपरं स्मार्तमेव न हि नान्तवदनेन पुरुषस्य प्रत्यवायो ३

स्ते ३

य ५

दि

ताम०

२२

न

तो नानुवादः किंतु विधिरेवेत्यर्थ इति केचित् परे तु अथ ब्रह्मचारिणो ब्रतमित्युपक्रम्यते सेतो घंतमादित्यमिति व
 दस्यापि पाठात् स्मार्तं नान्तं वदेदिति संकल्पपरमिदं संयोगांतरात् क्रतुप्रकरणापाठान्नतोपक्रममाभावाद्वा
 नुवादफलाभावाच्चोक्तमयोजनसंभवाच्च प्रतिषेधविधायकमेवेत्यर्थ उच्यते न हि केवलमयोजनमात्रोपाया
 कार्यवस्थितिर्न हि प्रयोजनानुवर्तिमिति मारामिति न्यायः न्यायेन तु वाकार्यनिर्णीते प्रयोजनसिद्धिरित्य
 स्यात् न च तादृशोपक्रमानुपलंभ इति वाच्यं ब्रह्मचारिप्रकरणो ब्राह्मणाः कामशनीया आदे ब्रतमपी उपन ब्राह्म
 णो ब्रह्मचारी ततस्तद्व्रतमदर्शनियरस्य मधुमासं ज नो छिद्युक्तस्त्रीयाति हिंसने भास्करा लोकनाश्लो
 परिवाहादि व्रजयेदिति पात्रवत्कोक्तैः ब्रतमपी उपन मधीरिपरिहीरणा अश्लीलमसम्पगभाषणमि
 ति मितासराव्याख्यानैर्नाश्लो लपदेनासम्पान्तभाषणयोः संग्रह इति सूचितं भास्करा लोकउद्विज्ञादेरिति
 च मितासरा प्रुक्तं पुरुषं वदेति व आदिपदेन स्मृतं तरो क्र गंधमात्यादिवदनतस्यापि संग्रह इत्यनेन सेतो घेत
 मित्यादि विषये उपक्रमेण ते ब्रतवर्गि ब्रतपदपतः तदचपवलात्कर्म विशेषोत्थव्रतो घत इति मिश्रोक्तं च मर्क

प ५

भा ४

लो ३

ल. मे. घ.
८०

जमानसेवसस्यात्तेन प्राधान्याद्यजमानसंस्कार एवेति परास्तं यद्यपीदं यमपि दर्शयामास प्रवरणा एव यद्विहितं तथा
पितृदत्तकतुल्यसामान्यापेक्षमेव पूर्वोक्तमहाभाष्यात् भगवान् शबरस्वामी तु नान्तर्वदेदित्यस्य पुरुषधर्मत्वमुत्तरत्र
मेवाशंक्योत्तरमेव कर्तुराख्यातप्रत्ययार्थत्वं तिरासेन प्रोक्त्या समाहितवान् तथा भावाध्याधिकरणे भगवतो महपा
दाः प्रोक्तिर्वादेनैव प्राधान्यादिपुक्तिभिर्भावेनायाः प्रत्ययार्थत्वमुत्तरत्र मेवोक्तं वाचाः कर्मशब्दास्तेभ्यः
क्रियाप्रतीयेतैष त्वर्थो विधीयते इति हितत्र सत्रं कर्मशब्दाय जेदघातु दुयादित्यादयस्ते भावाः प्राधान्ये
न क्रियायाः क्रिया प्रधानमाख्यातं भाव प्रधानमाख्यातमित्युक्तेरतस्तेभ्यः क्रिया प्राधान्येन प्रतीयेत हि प्राधा
न्यादेवैषोर्थः क्रिया ह्यः सर्वत्र विधीयते न नामार्थः तस्याश्च शीघ्रनाशित्वाद्वा मयैवैस्वीकार्यमिति तदर्थः
न त्वनेन भावनायाः प्रत्ययार्थत्वं न धात्वर्थत्वमित्यर्थः स्पष्टं ननु मीमांसका नानुप्रोक्तिर्वादेनाप्युक्तेर्यमुख्यमि
दं तत्त्वमस्य इति सुविशेषो विभावयंतु तस्माद्भावना धातुवाच्ये वज्जुक्तं कारक इति सत्रे भाष्ये अधिप्रयत्नोदकासे
च नैधोपकर्षणा क्रियाः कुर्वेद्वरत्रोपचतीत्युच्यते तदा तत्राधिप्रयत्नादिपुपाचिवर्तते तज्जलना क्रियां कुर्वति

२५

ताम०

८०

काष्ठा निपदापचतीत्युच्यते तदा तत्रपचिवर्तते संभवनंधारणं च कुर्वतीत्यालीयदापचतीत्युच्यते तदा तत्रपचिव
र्तते इति संभवनं ग्रहणं धारणमात्रमात्रमिति स्थानमिति केयटः कर्तृकर्मस्यो धर्मी प्रत्ययार्थः स्पष्टं चेदंति इत्या
मेकं द्वयमिति विधीयते इत्यादिनागत्यर्थोऽतिस्त्रे भाष्ये कर्त्रीदिपदातां शक्तिपरत्वे पिशक्ति शक्तिमतोरेमे
दात्स एव प्रत्ययार्थः कर्त्रीदिविभक्त्या शक्तिमदभेदे मायत्राया संवशक्तेरुक्तिरिति सार्वधातुकेय गित्यत्र के
ययेकैः प्रत्ययार्थः प्रधानमित्युत्तरमस्यापि भाष्ये निरुक्तकाराद्यनुभवत्वेन त्याग इति तदर्थं कारकस्य धात्व
र्थमिति विशेषणानेति केचित् परंतु प्रत्ययार्थः प्रधानमिति यत्र प्रत्ययस्य वाचकता तद्विषयं कर्त्रीत्या
देस्तद्विषया दातो रित्यर्थे न तिङांतघातकत्वाद्विशेषणत्वमेव भावे इत्यस्य तथा च यस्यैव युक्तत्वात् तत्र
त एव कर्तृकमो रिति सत्रे भाष्ये भावकर्मणो रिति सत्रस्य भावकर्मवत्ता दातो रित्यर्थं कथनं कृतं तस्यैव
कर्मविषया दातो रित्यर्थं केयट आह तद्विषयत्वे च धातोः कर्मादिविशेष्य क्रिया वाच्यत्वेन क
र्मादीनां स्वप्रकृतिकप्रत्ययवाच्यत्वेन चातत्रातिषेधयत्नकारस्य ले आ घं क्रिया प्रधानमा

२५

कुर्वे

ल.मं.पा.

८३

८३

८४

८३

३

८३

विकारानुत्पत्त्यापत्तिरित्याशयात् व्यतिरुक्तं तदुत्पादाच्चानेयमात्रेण द्योतनमन्यत्राप्यात्मनेपददर्शनात्तत्राण्यपरा
 सादोचनं यमात्रेण तद्योतनं गणयितुं योयनस्य दर्शनात् तत्र शब्दोक्तिस्त्वभावात् किंचिद्विकारासहितस्य तद्योतक
 त्वं किंचित्कलसावधानुक्तस्यापीति तत्र धातुपरिहारः वि ~~करणात्ताने~~ ~~रथे~~ अपवादस्तु तं वि
 नापि सावधानुक्तमात्रेणार्थोत्तनात् किंचित्साहाय्येनार्थप्रतीतेरर्थवत्त्वव्यवहारोपि ~~अत्र~~ ~~एव~~ ~~स्त्रिणा~~ मितिसूत्रे
 भाष्ये स्त्रीत्वस्य प्रत्ययार्थत्वं संप्रधानादिवचनाद्यनुपपत्तिमाशङ्क्य प्रधानस्यापि द्वयाभेदेन प्रतीत्या समा
 हितं न तत्तस्य प्रकृत्यर्थे प्रतीतिविशेषगात्वा श्रयेण द्योत्यत्वपक्षे च विशेषगातोक्ता एवमुपामद्योतकत्वे पंचकं पि ५
 च प्रतीतिपरिकारः एतन्मूलकमेव सत्वप्रधानातिनामानीति तत्र हि नामपदेन सुबुद्धिर्न तु परमेव स्फुरीभ
 विद्यति स्त्रीप्रत्ययात् तस्य तेन नामत्वं शास्त्रप्रक्रियाद्योततोप्यर्थबोधो ज्ञानप्रत्ययार्थत्वं संप्रधानाद्यनुपपत्ति
 राशक्तिना तेन प्रत्ययार्थः प्रधानमिति व्युत्पत्तिरजादौ व्यभिचरितेति परात् तत्र एव सत्त्वं तन्मिधानप्रत्ययार्थ
 वचनमाशङ्क्य मर्थस्यात्यप्रमाणात्वादित्येवोक्तं न तु व्यभिचरितत्वादित्युक्तमिति वदेति तत्र कर्तृत्वशक्ताश्रय

८३

पि ५

राम०

८३

८३
मा ४

ख्या ५

स्य व्यापारे न च योऽप्यत्र परस्मैपदशब्दमादिस्त्वमेवेत्येतत्समभिव्याहृतयकृतडादिरूपतापर्ययाहकवशाच्च
 कमेत्वशक्तिमतश्च परस्मैपदशब्दोऽयं कश्चिन्नादिसमभिव्याहारश्च ननु कारके विशेष्यकबोधश्च कुतो न स्वीक्रि
 यत इति चेत् न तस्मात् तत्रात्मण कुलमिति क्रियाप्रधानमिति रूढौ न पुंसक इति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् तत्रैतन्ना
 मा ~~तयो~~ ~~स्त~~ ~~सं~~ ~~सत्व~~ ~~प्रधाना~~ ~~निर्ना~~ ~~निभाव~~ ~~प्रधान~~ ~~मा~~ ~~ख्या~~ ~~ते~~ ~~मिति~~ ~~ति~~ ~~रू~~ ~~विशे~~ ~~धा~~ ~~त~~ ~~त्र~~ ~~स्वा~~ ~~ख्या~~ ~~ते~~ ~~श~~ ~~ह~~ ~~त~~ ~~न~~ ~~नियम~~
 तौ जनकाकां सविभजंते पाचक इत्यादि वेकदेशार्थस्य तदाकां सत्वेपि विभजंता यस्य तदाकां सत्त्वं आख्या
 तमाख्याते तस्यादौ तथैव प्रतीतेः चत्वारिपदजातानि नामाख्यातो यस्य सग्नियाता इत्युक्तं च भावकालं पकमा ५
 कारकसंख्याश्चत्वारिधा आख्यातस्य तत्र भावप्रधानमिति तद्व्याख्या च निष्कोशं विरित्या घृष्टा हरणा विव
 रयितुं साख्यातेषु वेति समर्थसूत्रस्य वा त्रिकैह साख्यातपदप्रयोग उपकारादिति बोध्यं भवतीति संबुध्यते तस्य ति ३ न स्य
 वसं सत्त्वं तत्त्वसंज्ञाया यसा बोधो ~~एत~~ ~~न~~ ~~आ~~ ~~ख्या~~ ~~त~~ ~~प~~ ~~द~~ ~~न~~ ~~धा~~ ~~तुः~~ ~~आ~~ ~~ख्या~~ ~~य~~ ~~ते~~ ~~स~~ ~~र्व~~ ~~प्र~~ ~~धा~~ ~~नी~~ ~~भ~~ ~~नो~~ ~~यो~~ ~~ने~~ ~~ने~~ ~~न~~ ~~ि~~ ~~व्यु~~ ~~त्प~~ ~~त्ते~~ ~~स~~ ~~या~~
 सः शिश्ये इति तिङ्तेति व्यासे श्रुतमिति भूतधातावव्यासे श्रुत्या वाचकत्वमात्रे वक्तव्ये प्राधान्यनिवेश

ल. मं. वा.
८३

सर्वार्थत्वाच्चरते देवाभिप्रेत्यनिपातवाचोक्तप्रतिशाख्येतदाख्यातं येन भावं सधातुरित्यत्र तृतीया र्थे प्रथमे तित्त्वा
व्येवाख्यातं तत्र एव प्रशसाया रूपवितिसूत्रे भाष्ये पचति रूपं पचतो रूपं पित्यादेरसिद्धिमाशंक्य क्रियाप्रधानमाख्या
तं द्वयप्रधानं नामयतः क्रियां पचति इति वाच्यं किं देवदत्तः करोति पचतीति द्वयं पचः कृताचक्षे कतरो देवदत्तोपः
यावक इतीत्युक्तं नामान्वाख्यातजानीत्यत्र त्वाख्यातपदं तदवयवधातुपरं सर्वनामधातुजमाहं ह्येव्याक
रतोशकटस्य च त्रिकमित्युगादय इति सूत्रे भाष्योक्तेः नाम्नसिद्धे तज्जसत्वाभावाच्च भाष्ये कृतस्य तत्त्वक
निकसुबंतेनेत्यर्थः नामपदेन च सुबंतमेव उक्तयुक्तेः प्रकृतिप्रत्ययो विभक्तिरित्येतावन्नामसत्ताद्वयं लि
गं संख्येति नामार्थे तेषु द्वयप्रधानमिति निरुक्तं भाष्योक्तेः नमत्याख्यातार्थे प्रतिविशेषणं भवतीति नाम
तिच निरुक्तं भाष्ये इदं वाच्यं पितृनामलसुतोऽयसर्गं निपाता इत्यत्र निपातपदमवयवमात्रोपलक्षणमि
तित्त्वावः तत्र द्वयस्य सत्तालिगसंख्यातिरूपितप्रधाने पितृस्य क्रियाकारकभावं संबंधं प्रति विशेषणत्वेन
कादेइसादेविभक्त्यर्थप्रधानत्वोक्तिर्न विरुद्धा क्रियाप्रधानमित्यत्र क्रियात्वे साध्यत्वरूपं तेन हि रगादिषु नाख्या

५५

ताम०
८३

तत्त्वज्ञानातिव्याप्तिः हि रगादीनां क्रियाप्रधानत्वं तु क्रियामात्रं विशेषणत्वत्वरूपं तत्र एव तदर्थेन कारका
चयः तदचययोग्यस्य साध्यत्वस्य तत्राभावात् तद्वत्कृतो हि रगाद्यर्थस्य सिद्धेत्वेनाभावात् तत्रागोरा क्रियात्वव
हात्वेन क्रियातत्त्वात् सा नुत्थापकता च छेदकत्वेनास्यकारकात्वाच्च येनियामकत्वेनेति तेषां त्रोटनं भुक्ता
ग्रामं गच्छतीत्यादीनां प्रकृत्यर्थकारकान्च येन स्यात् तत्त्वमिति द्वेदितयानामलसुतोऽसिद्धत्वापरपर्यायं सत्त्वं
स्य निवेशः अधितयं भुक्ता कर्तृपचति रूपमेधाया च यो मित्यादिनामसत्त्वं साख्यातमेव किं कर्तव्यमित्या
दि क्रियाप्रशने वक्तव्यमित्याद्युदाहरात् नियमतीज न्यतया क्रियाकां संपन्नं नाम भाष्ये तिङ्गचक्षे इत्युप
लसुतां कृताचक्षे इति च तद्विज्ञादेरपलक्षणां धातुर्थफलस्याप्युक्तं क्रियात्वमेतान्न कर्षीत्यादि एतत्तत्त्वं स
त्ताभिः चोक्तत्वात् क्रियासमभिवाहारे नियमाच्च निपातादुपसर्गस्य यथगुक्तिः एवं च क्रियाप्रधानमित्युक्तं
याथीये स्यात् प्रधानत्वं प्रधानं तदाख्यातमित्यर्थः न च धातुर्थे स्यात् क्रियाकृतिः प्रधानमिति तदर्थः भावरा
हेनापि कृतिरेवेति वाच्यं प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येव सिद्धेः भावाख्यातव्यासश्च न चेदमपि प्रथमतः मभिवाहारे एक

प५

वा३

व

५५

५३

ले. मे. पा.
८५

त

तद्दीक्षाधावनकर्मकं दर्शनमित्यर्थे भाष्ये हि संयममगोधावतीति वाक्यं न स्यात्। कर्मत्वस्य चात्राकां तावशात्संमर्गन्याभा
नमगस्य तु कर्मत्वेन न तत्रान्वयसंभवः। विभक्त्यर्थे मद्वाशेन कृत्यनामधात्वर्थयोर्भेदेनाच्चायायोगात्तमगाद्वितीया
यां तु प्रागुक्तवाक्यामिदं। अथ यमासामानाधिकरणेन तिङोबाधित्वाशत्राघायने च वासूरूपन्यायेन तु न तिङ्
लादेशे घृत्तदभावस्य भाष्ये स्पष्टत्वात् योधावतिरगं संयुक्ते सधाहारेणान्वयेपि भाष्यसंमतस्य परे कवाकत
यान्वयस्य भंगः। तेन विशिष्टवाक्यार्थस्य कर्मतया दर्शने च य एवं च न व्युत्पत्तिविरोधः व्युत्पत्तेर्नामार्थविष
यकत्वाद्विशिष्टबोधकस्याप्रातिपदिकत्वाच्च न द्वितीयापत्तिः। अत्रात्ममेतत्माहात्म्यं तथा चोत्पत्त्यु
भा इति वदित्यया संज्ञा। तेन विशिष्टघटस्य दर्शनकर्मत्वे प्रतिपिपादयिषितेन त्वं घटं जानामीत्यादौ द्विती
यात्तापत्तेः न च तवापि मगीयधानस्य विशिष्टस्य दर्शनकर्मत्वे विशेषणस्य मगस्यापि कर्मत्वात्प्रातिपदि
कत्वाच्च तद्वाचका द्वितीयापत्तिरिति वाच्यं। मगस्य धावनविशेषणत्वेन तस्य युक्तस्योत्तरंगसंस्कारस्य मय
मारूपस्यातिवृत्तेः तव तु तस्य धावनविशेष्यत्वाद्दर्शनासाक्षाद्विशेषणत्वात्प्रधानकार्यस्योत्तरंगादपि वलवत्रायाह

८२

सम०
८५

त

८१

रा. तथा चो२

तुमतिचेति सूत्रभाष्यसंमतत्वेन द्वितीयादुवाच्यं तत्र यः शुभा इति त्वार्थमित्यलं किंच वैत्रः पचतीत्यादौ कृतिप्र
कारकः अथ मांताप्यविशेष्यको बोध इति न युक्तं एकविशेषणवैशिष्ट्येनोपस्थिते विशेष्ये तत्सजातीयसंबंध
स्याव्युत्पत्तेः अतएव राजपुरुषोभायायाश्चेति न घटोद्वयमित्यर्थे घटोद्वयत्वस्येति चेत्तेति समर्थं सूत्रभाष्ये
स्पष्टं किंच तव यच्चति त्रजतीत्यस्य साधुतापत्तिः स्वस्य व्युत्पत्त्यनुसारेण बोधस्य दुर्वारत्वे पितृत्रसाधुत्वस्यापाघ
त्वात् साधुत्वं तत्तदर्थमित्यप्यामि युक्तं वैपाकारासंभवे चैव नान्यत्रेति भेदभेदकसंबंधे सादेनास्य मेव
हरिणोक्तं विभक्तं ताः परमिति गोतमसूत्रेणार्थवार्तिककारोप्याहृदयी विभक्तिः स्वादयस्तिवादयश्च तत्र
त्वाघंतेनामतिवाधंतमाख्यातं अभिधेयस्य क्रियोत्तरयोगाद्विशिष्टमारूपः शब्दो नाम न्ययात्प्रागुक्तिः क्रि
याकारकसमुदायः कर्मकसंख्या विशिष्टः क्रियाकालयोगाभिधापि क्रियाप्रधानमाख्यातं यथा पचतीति अत्र वा
वत्तमिति मियाः क्रियोत्तरं क्रियाविशेष्यसंबंधाद्विशिष्टमारूपः पर्यवसितार्थः शब्दो नाम यस्य मिया
धेयं नियमेन क्रियाविशेषमाकां सति तत्रापि क्रियापदेनास्ति तत्राप्यलीत्यस्य वा उदाहरणं

य१

ल. मं. घा.
८६

पा. ५

ब्राह्मण इति शतः पुरुष इत्यादौ राजा इत्यादेरपि पुरुषादिद्वारा तदाकां सत्त्वं बोध्यं नदभिधेयस्य ज्ञेयादौ तदाकां सत्त्वं
त्रयनामाप्यहं क्रियेत्यादिक्रियायां तदाकारकं तदाश्रयः सव्यक्रिया तस्यैव पुनर्नामाप्यहं कारकं कर्मोद-
शक्तिः संख्याग्रहणं लिङ्गस्याप्युपलक्षणं त्रयमवयवातिरिक्तनामाप्यहं तिवोध्यं एवं च सर्वत्र नामपदेनावयवाति-
रिक्तमेव एवं च नामायां द्विषु त्रिषु अवयवातिरिक्तत्वविशेषाद्वानमिति प्रत्याप्य एवं च आत्मा तत्त्वसंज्ञायां
हक्रिया कालेति क्रियायः कालयोगः पौर्वोपेयक्रमः कालयोगेन तत्त्वभावात् तत्त्वतः तदादिनामव्यवच्छेदः न
चिदं भुक्ते सादावतिव्याप्तमतः क्रियाप्रधानमिति तत्त्वात्तदौ हि क्रियां तरेणाप्यवस्यंती क्रियागम्यते पच-
तीत्यादौ न सर्वत्र तथा च विदुः तत्त्ववद्वापि यथापवति भवतीति एवं च यदा व्याक्रिया क्वचित् क्रियां तरेणाकां-
सात्त्वयमेव प्रधानं तदा आत्मा तत्त्वमित्यलितं एतत्तत्त्वैकत्रैव मित्यस्य नाम तत्त्वसंज्ञायां तत्त्वभावात् क्रियां तरेणा-
कां सत्त्वात् आत्मा तत्त्वमेवाप्यति एवं च तिरूपमित्यादेरपि त्रयक्रियाप्रधानमिति निरुक्तसमानाकारशब्देन
निरुक्तभाष्योक्तरीत्या प्रत्ययाय कालकारकसंख्यायेत्याधात्वर्थप्राधान्यस्य चिंतयं च मेत्यायभाष्येपि क्रियाका-

घ ५

राम ०
८६

लूयोगमिधाय्यात्वा तं धात्वर्थमात्रं च कालमिधातुविशिष्टमिति तत्र कालेनाभिधानेन कारकैराविशिष्टं धात्व-
र्थमात्रमात्वा तार्थ इति तदर्थः तस्यैव व्याख्यानं क्रियाप्रधानमिति वार्तिककृतं तत्रैव सत्रे प्रवृत्तं तत्रैव सत्रे प्रवृत्तं तत्रैव सत्रे प्रवृत्तं
वार्तिककार आह विशेषणविशेष्यभावस्यैकविषयत्वाच्च दिगोशब्दः शब्दस्यैकमभिधेयं भवितुं ततो विशेष-
णविशेष्यभावापत्तौ यो गोशब्द इति च त्रिशब्दयोः सामानाधिकरण्यापत्तौ नान्यथेति अनेन च स्पष्टमेव
कारकस्य प्रत्ययाय तौ कालविशेषणता चोक्ता एवैव कतिवाप्यप्रथमां तद्विशेष्यके बोध इत्याद्यवयव्यं मुख्यत्वाच्च
वादि तर्ककशरणा नोक्तं कल्पना विलसितमिति स्पष्टमेव पदसमयपरिपालनाय व्याकरणां प्रवृत्तमिति वदता-
को वात्स्यायनेन स्पष्टमेव व्याकरणबोध्योपेयसमयविषय इत्युक्तं एवं चार्वाचीननैयायिकमीमांसकानां व्याक-
रणां कालातिरिक्तैर्यपचतीत्यादिप्रयुज्जानानां पात्रे कर्मणि प्रत्यया योजनं वैराग्यं वदुर्वरितं तदतिरिक्तैर्येतेषामसा-
धुत्वात् न च तिरुत्तमेतदनुशासनं तस्मादात्मनो न निष्कारणः षडेजोर्वोध्यो ज्ञेयश्चेति श्रुतेर्मूलत्वात्
यातिनीयं महाशास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणं सर्वपकारकं ग्राह्यं तत्त्वज्ञानं किंच तेनित्यशशतेयपुराणां च सा-

स्यति ३
वृत्ति ३

ल.मं.घा
८८

उपमानुनकस्यते संवधिनां गुणभजातां अधारोपुत्ते सा नलोत्कृष्टत्वाभावाच्च नोपमानत्वमित्याह न्वनेषु वसमा
नं विधीयते क्रियावेवाश्रये सती तत्र तत्र समाप्यते येनैव हेतुना हसः पततो त्वभिधीयते आतो तस्य समानत्वात् उपमा
र्थो न विद्यते इति समानार्थं साधारणधर्मवत्तयेनैव हेतुना पसादिना हंस इवातिः पती सत्रनुसाधनया रूपमा
नोपमेयभाव इति हेतुलारजः पचति कस्य देवदत्त इत्यादि व्याख्याता यदेवदत्तस्य विशेषणं तेति बोध्यं न च व
पचति भवतीत्यादौ समानवाक्येति इह पुत्राभेन तद्वा हेतुस्येति इति इति सत्रेऽति इह गृहणा स्यावश्यकत्वेन
तत्पसात्वात् न पुरभाष्यविरोध इति चेन्न लौकिकैकवाक्यत्वमपि एक इति वाक्यमिति परिभाषितस्यासत्त्वादिति
भाष्याशयात् लौकिकवाक्यत्वं सुप्तिङं तच्च यो वाक्यं क्रियावाकारकाचिते तममेरोक्तं अत्र वाशब्दश्च दृश्यं बोध्युति
शेषः कारकाचिते तत्रिपाबोधकसुप्तिङं तच्च यदस्यार्थः सुप्तिङं च सुप्तिङं सुप्तिङं विशिष्टं सुप्तिङं तयोरेकं शतशब्द
नममासः तेन संबन्धेन सुप्तिङं तच्च यमुप्तिङं तच्च यानोत्रपाणो मपिलाभः तत्र सुबन्धेन यश्च त्रेण शयितव्यमिति इति
चपः पचति भवतीत्यादि अंतश्चैत्रः पचतीति क्रियावेत्यनेन निरर्थकपदसमुदायव्याहृतिः सुप्तिङं तच्च यपदेन कव

ना २
यमुप
(मा २)

पृ ३

५३

५३

तम
८८

ल

लस्य पचतीत्यादि व्याहृतिः तस्यापि कर्त्रादिविशिष्टा क्रियाबोधकत्वात् एतदेवैकोदेश्यकैकविधेयत्वगममे
कवाक्यत्वज्ञानं तदुक्तं हीनासाकां चावयवभेदे यानां कस्य शब्दकं क्रियाप्रधानं गुणवेदे कार्यवाक्यमुच्यते इ
ति वाक्यमिति स्यैकवाक्यमित्यर्थः अर्थमादेकवाक्यमाकां संवेदिभागे स्यादिति त्रैमिनिस्त्रातु गुणावदिस्य
स्य साक्षात्तरं यावायद्विशेषणं तद्वदिस्यार्थः पत्वपरे क्रियावेति लक्षणात् त्रमर्थविधवाक्यत्वबोधकमिति
तत्र वदोशह संज्ञाया मितिकु निवेधेनार्थवाक्यशहाप्रयोगादिति समर्थसत्रस्य भाष्यप्रदीयोद्योते विस
रः संख्यात आख्याता यो अयं विशेषणं लः कर्मणि तिपुं ह्येकयो रित्येवामेकवाक्यतया एकत्वादि विशि
ष्टकत्रीहो तद्विधानादिति केचित्तापो तु लः कर्मणी त्यादेवी कौकवाक्यतालकारः कर्मिहो भवति ते वा वस्य
ने एकत्वाहोति वादय इत्येव रूपानुहित त्रितीयं कर्मणी त्याघस्तियस्य संख्या विशेषणं स्यात् आह नोचनमा
ने तस्मात्संख्याया धातुर्थे चपः कस्यैकत्वाहो वित्याकां ज्ञायामुपस्थितं कस्यैव च यो चितं मरुत्स्य
गतं केत्वाहो वित्येवार्थः एवं वसुप्तिङ् सुप्तिङं तच्च यामेकरूपता भवति कर्मणी त्यादेरपि विधेयं प्रतिगुणात्वात्

तम

त्या

अस्मिन्पत्रे शोधयन्नादि बलादि

हातत्वाप्यमितिकथ्यते इति निर्वर्त्य स्वस्वत्वाभावेन क्रियाहो विरोधो विकार्ये विकारूप एव सः आद्यं च करोति
अतः स्वस्वत्वं कुं उल्लेखोति कांश्च भस्म करोति अनुमानाद्यप्युक्तं सुखं करोतीत्यादौ सुखस्वरूपलाभो मुखप्रसादानु
मेयः एतद्वाहेन प्राप्य यद्यारविष्यतीति यद्यपि विषयसिद्धिर्दृष्टे विषयत्वात्वात् नोक्तं तत्तत्प्राप्य विरोधो दृश्यते
आपित्तसर्वत्र तत्त्वमिति भावः अत्र वस्तुनोदृश्यत्वाभावात् आलोकोदर्शनयोग्यदेशावस्थितिर्दर्शनका
रणा बोध्यमिति दिक् ननु कोसौ कालो यस्य वत्तमानादिभेदेन त्रैविध्यमिति चेदुच्यते प्रकृतेः परित्यागस्या
तिभंगस्य विभोः सत्तासधारयाः कालत्वात् तस्यैव च सत्तास्य वयविशेषैर्न वयं पलघटीम् हन्तीहो
रात्रादि द्विपराधीन व्यवहारत्वे च क्रमिकानेके सत्तावयवकावोदाहाराः सत्ताः सत्ता प्रवाहावि
ष्टेरूपाः तत्तत्तानीययंत्रादियदि चिन्नं किंचित् सत्ता समूहपरिच्छिन्ना स्यादिक्रियाचे निमेषादिपरा
ध्वयं तत्तदेतानुमापिका सत्ता नोत्पत्तीदियतया ननु मेयत्वेन वास्मदादीन् हराधुपाधित्वात् स भवात्
अतो दिपद्वृत्तिस्तत्र सत्ता समूहपरिच्छिन्नस्य क्रियापारिच्छिन्नत्वमहदीनां सत्त्वात् तत्तत्कालनियाम

श्रीगिभिः १०१ समा ४

वा ५

हिए

ताम्र
द्वि

कलेनपत्रपानीयपलानांकायादीनां च निरूपयितुं केविप्रमनात् पद्मशब्दजन्मात्रपरिणामएव हि तत्कालः अतः
एवसात्विकादि आकाशत्वेनैव तत्त्वेषु योगात् न कृतं भूतारिखवहारो साधारणहेतुत्वं सकलपरि
णामहेतुत्वं चिरसिप्रव्यवहारहेतुत्वं च लक्षणं तदुक्तं सारातक्रमयोः संप्रसादि
वेकजंज्ञानमिति पातं जलसूत्रभाष्ये इतरैतरव्याहृततया सर्ववस्तूनामशेषविशेषः साक्षात्क
रणरूपं सत्त्वपुरुषात्मतात्वातिरूपो द्विकजापमानं ज्ञानं सारातक्रमयोः संप्रसादयिभ वतिप्रति
होणं सर्ववस्तुपरिणामात् तत्र सत्त्वं नाम कालस्य तद्वारा रूपस्यापकषविधिभूतः यत्पितं शश्वतः
क्रमस्तत्त्ववाहा विच्छेदरूपः मुहूर्ताहोरात्रादयो बुद्धिसमाहारा एव साराकत्वादेव वस्तुतस्तन्नि व ३
लना संभवात् सारास्तवस्तैव प्रकृतेः शब्दतन्मात्रद्वारा परिणामविशेषः ज्ञानं तयै रूपक्रमस्य
सारा रूपप्रतियोग्यनुयोगिघटितत्वेन तत्त्ववस्तुत्वात् स एवात्मा कमास्थिरा न तु परार्थमात्रमिति

ल.मं.सा.
१००

बोद्धमताद्विशेषइत्यादिः स चाप्यमुक्तः कालो भावमात्रस्येतन्नि। स्थितिनामो हेतुः शरदादिरूपेणास्मादीनां पुष्पफल
प्रसवशक्तीः प्रतिवधातिवसेतादिरूपेणावता अनुजानातीति तं यहेतुं ता तस्य तत्र जन्महेतुतो का एवास्ति
तिरपिनियतकालात्तदधीनैव एवं हृदि सपनाशाघपितरधीनं घटीयंत्रसदशी भिर्वसेतादिप्रवृत्तिभिः
सकलाम्नीसतदवस्थारूपेण मजिह्वायोरिणामैः कलयतीति काल इत्युच्यते। सता नो क्रमिकत्वा
नस्य क्रमवत्ता क्रियाभेदोपाधिकी च तत्र सता समूहस्य वसेताधारव्याकिंचाक्रमवत्त्वविवर्तस्य वि
श्वस्य यदि दे क्रमेण भासनेन तत्कालाख्याविधारात्किंचेतमेव। एवमेवाधिक सता समूहो ये संचिरे
त्रयचित्तसता संतानोपाधिकं क्षियमिति चिरसि प्रववहारो यो जस्ये नोपपद्यते अतएव गमायती
हिरण्यगर्भहृतत्वेनागतस्य कालस्य रामं प्रतिवाकं तवाहं यत्संभवावेपुत्रः परपुरं जय माया सभा विनो
वीरकालः सर्वसमाहरइति पूर्वसंभवावे सता रूपवत्त्वसंभवावे करिष्यमाणा संसारस्यानुज्ञाप्रतिबंधाभ्यां स

नो
राम०
१००

धि स्थितिसंहारनिग्रहानुग्रहनिर्वहकः कालाख्यो जायायाः परिनाम इति तदर्थ इति हि कुप्यत्तं प्रसिद्धं पु
परिमाणा सर्वक्रियैव क्रियांतरपरिच्छेदहेतुत्वात्कालः कालत्वेनैव रूपेण तस्याः कालिकसंबंधावच्छिन्ना धारता
वत्त्वेनैतत्क्रियायां यदइति न प्रयोग इति तत्र क्रियायाश्चित्तसावस्थापित्वेन सता व्यवहारनायत्तैः न चोत्र
स्देशसंयोगाद्यवच्छिन्नक्रियासता इति वाच्यं विशिष्टक्रियाया विरोधविशेषता तत्संबंधरूपत्वेन या
तामपि स्थितेन सता व्यवहारासंभवात्तद्विशिष्टमतिरिक्तं हि परिभाषामात्रमतिरिक्तो न काल
इति किंचैकसता नेका सामुजरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियाणां जायमानत्वेन विनिगमनाविरहात्
वतीनां सतात्वापत्तौ युगपदेकसता व्यवहारापत्तिः सूर्यक्रिये परिमाणा तस्यापि क्रियांतरादौ ही
कारेनैव स्या यत्तेश्च न च वर्तमाने लटिति सूत्रभाष्ये तस्युः पर्वताः स्यास्यंति पर्वतास्तिष्ठंति पर्वताश्च
मास्ति एको हवेनारायणा आसीत् इत्युपपत्तये भूतभविष्यदत्र मानराज्ञायाः क्रियास्तास्तिष्ठतेरधि

घ३

या

ल. मं. घा.
१०१

करणा मित्युक्तं यद्यपि पर्वतादेः स्थिति सत्ता रूपा व्यापाराः सदृशवयवत्वाद्भवधारभेदादिति तत्र कालभेदाभावस्तथा
पिराजक्रियाविमृशसंज्ञानतयाऽवधत्तभेदाय याधिप्रयणादिविसदृशसंभाववयवक्रियाः याकाद
युः प्रसिद्धकालभेदादिसहविरतामिताभिः पर्वतादिस्थितिभिर्धत्ते राजक्रियाः पर्वतादिस्थितिभेदक
त्वेनाश्रीयंत इति तदाशयः तदसंगतिरिति वाच्यं तत्र क्रियापदस्य तत्परिच्छेदककालपरत्वेन तदीयका
लस्य पर्वतादिस्थितावात्मसत्तायां चातोपइत्याशयात् नित्यो विभक्त्युत्पत्तिः काल इति न युक्तं काल
साधिकरणत्वेनैव तत्र कार्यप्रतिकारणतयोपाध्यानालिंगितस्येदानीं घट्टादिव्यवहारोपयोग
धिकरणत्वासंभवेनापरिच्छिन्नसूर्यक्रियाउपाधित्वासंभवेन तत्परिच्छेदकांतरस्वीकारेन वस्याप
त्यादोषात् अद्वैतवादे तत्संभवाच्च अतएव कालाः परियाणितेति सत्त्वे भाष्येन मत्तानामुपचयाश्चापचया
श्चलसंज्ञेतं काले मित्याहुस्तस्यैव हि कयाचित् क्रियायुक्तस्याहरितिरात्रिरिति च भवति केयाक्रिया आदि

राम.
१०१

८

व

सगत्यातयैवाप्तकृतां जयामास इति संवत्सर इति च भवतीति अत्रोपचयादिहेतुत्वेन लक्षितस्योपाधिकभेदक
यनात्सममेधाविच्छिन्नसंज्ञाधाररूपत्वमुक्तं अतएव देवीपुराणो विभुर्नित्योऽस्मिन् कालो वस्यात्तत्पुनरेतु
जेत्युक्तं तत्र नित्यत्वमविच्छिन्नधाररूपत्वेन बोध्यं अस्मिन्त्वेन च सव्यं संज्ञाधाररूपतोक्ता संज्ञाधाररूपस्य सव्यं
पवेद्यः इदानीं यस्यामि जिष्णोमीत्यादिव्यवहारादित्यलं तत्र वर्तमानत्वं पारधापरिसमाप्तक्रियाधिकरणसम
यत्वं तदुक्तं भाष्ये न्याय्याल्लेषावर्तमानकालतारंभानयवर्गात् अवर्यं भुंजानो हसति जल्पति निमिषति
चेति नातरीयकत्वात्तासां न विच्छेदकत्वमिति इत्युपपत्तिः फलवसा क्रियासमस्य क्रिया
यदातासामपि तदनुकूलत्वेन भुज्यादिधात्वर्थत्वं चेति तद्भाव इति केयटः भूतत्वे विद्यमानध्वंसप्रतियोगि
गिसमयत्वं भविष्यत्वं वर्तमानप्रागभावप्रतियोगिसमयत्वं प्रागभावपदव्यवहार्यतायाः क्वचित्स्वीकारा
वश्यकत्वेन सनासीत्यसंगते भवन्तदाश्रयस्य तत्र कालस्य धात्वर्थव्यापारे न्यय इत्युक्तं कालघटितत्वं
संज्ञादेव भवेत्तदस्य न घटत इत्यादि विशेषणं अद्य भवत्वं च तत्समयदेशिवद्भावेन अद्यत्ववर्तमा

व ४

नः ५

क्रियाध्वंस
इति

अनघतनभिजे इति तदर्थः १

भुंक्ते ५

वि ५

क्रिया

न २

ल.मं.पा.
१०२

नत्वादिका लगतमिति लुङ् वत्तमाने लडिसमयो भाष्ये स्पष्टं एतेन वत्तमानधंसप्रतियोगित्वं भवितुं प्रारब्धपरिण
मात्पत्तवत्तमानत्वं नत्माने प्रागाभावप्रतियोगित्वं भविष्यत्वं सकलभावगतं कालस्य तु तत्र न्दा वाया धिकृत
त्वं वत्तमानाधवस्य यागहीने घटादिस्वरूपे स्वाधारे काले आरोप्यतत्र वत्तमानत्वभूतत्वं ग्रहः समर्थहेतु
सति धाते भावित्वेन यदुपपद्यते निश्चितं तत्प्रतिविंबस्य निमित्तादशहिये काले संभवो द्विचप्रतिविंबयो
कत्वा धवसायात् तदुत्तं भावित्वं काले आरोप्यतस्य भावित्वं सधवसायतदुपाधित्वा वे पुत्रवहिर्यते
तदुत्तं नित्ये विभुत्वं काल इति वैशेषिकमतोपपादने हरिणा तस्याभिन्नस्य कालस्य व्यहारे क्रियाक
ताः भेदा इमे त्रयः सिद्धयान्न लोकोतिवत्ते इति यास्ते तेषां कालमात्रधर्मत्वाच्च वत्तमाना क्रिये सा
दित्तकालहन्तिः क्रिये साधयंकं आदिकर्म दिष्ये प्रकृतः कटं देवदत्तः प्राका धीत्कटमित्यादि रवयवग
तातीतत्वस्य समुदाये आरोपे राप्रयोगोत एवा नेकदिनप्राप्यं प्राप्ते जिगमिषुः प्रथमे दिने किंचित् गत्वा हे
दमघातमिति तदि नेतत्कलावच्छिन्नो क्रियाया असमासावपि पत्तिं विदुर्न क्रियातीतत्वेन समुदाये तीतत्वं

भा
तम०
१०२

लं३

११

ष्टम३

मादापतथाप्रयोगइति स्पष्टं निवेदितस्त्रेभाष्ये एवं भूतानघततपरोक्षार्थकालिपपावेसादितो बोधेतत्र दिष
यमे देहानुदया नत्त्वादे विधानघत नत्वादे विषयत्वं साक्षात्करोमीत्येतादृशविषयताशालिज्ञानत्वं
ज्ञानति परोक्षं तद्विषयत्वं चार्थनियं नस्मिन्नत्वं च परोक्षत्वं तादृशी विषयता च ताना
करणा कलातेस्व दशमस्त्वमसीत्यादि शोच जपरोक्षत्वं तानसहकृतमनसा दशमो हससी
तिसाक्षात्कारो न तु ततः शब्दादे सः अतएव तत्वमसीत्यादि शास्त्राचार्यो पदेशशब्द म
सादिसंस्कृतं मन आत्मदेशने करणमिति गीताभाष्ये नक्तं ननु साध्यत्वेनाभिधीयमा
नो गुणभूता वयवः कृतिक व्यापाएणा मेकफलजनकत्वविषये कबुध्या विषयीकृतः
समूहः क्रिया तत्रावयवानां सेलानाभावेन समुदायोः प्रसक्त एव किंचपचैर्यथोदक
सचनारयो वयवास्तथा ते यामप्यवयवारिते पिसमूह रूपा एव यस्तु हाररूपा
वयवः सत् शुद्धो न धातुवाच्यः किंत्ववयवसमूहात्तनेव आश्रितकमरूपत्वात्

तदाच्यस्यैवचसहस्रं योक्रियानसहस्रविधेद्वियग्राह्यातेदुक्तं कृतासदसतातेया
मात्मानोनसहस्रं हिनांसहस्रविधेयैयानिसंबंधंचकुरादिभिरिति वस्तुतः दृष्टारूपाच्यवय
वाच्यप्रत्ययकारणवशात्पत्रनेहुरितिनैदिष्टस्यापिस्वागुण्यादिगतराजक्रियाभेदतत्कृतसंयोग
भेदानवगमेनवस्तुसोहस्रवस्तुसहस्रकालावधिप्रत्येसापिप्रत्यहेप्रतिबंधकत्वावशुपकत्वेनचि
हृणस्यापिन्वाअपिक्रियापाप्रत्यहेसंतवातवेत्तुतदेशसंयोगस्यैवपूर्वदेशसंयोगनाशा
सकत्वेनहृणस्याधिवमेवक्रियायामन्यतेतथासुतरोतदसभवतदुक्तंभाष्येक्रियावामे
यमतेतापरदद्यानशक्वापिहीभूतानिदरीयितुसोसावनुमानगम्येतिपरेणप्रधानेनप्रसा
तोत्तप्रत्यहेरासं तददद्यावयवरूपसमसहस्रपेराचमर्थः अततापरदष्टेतिप्रतीक
मुपादायनिष्ठेतिस्त्रैकेमटेनैवमेव व्याख्यानात्पिडीभूतेति अवयवानां हृणिकत्वेन
पिडीभावस्यैवाभावादिसाशयतस्मादुत्तरदेशसंयोगादिरूपफलानुमेयैवसर्वीक्रिया

चि४

राम
१०३

पुष्पमगोधावतीसादौदशेर्ज्ञानसामान्यपरताधावतेः फलमात्रपरतावाः अस्याः स्वयवस्पप्रत्यहे
त्वपितसुधात्ववाच्यतयाएतत्संयोगानुपपत्तिरेवतदुक्तंभूवादिसूत्रेयदात्वेकस्मिन्हृणोपच
तीतिप्रयोगस्तदापितत्रसहस्ररूपारोपणं शब्दशक्तिस्वभावाच्चनैकः हृणोवातुवाच्यइति
कैयटेनअतएववर्तमानेनैतदितिसूत्रेभाष्येनोस्तिवर्तमानेकालेनहृणभंगुरेषुपदापेषु
द्वितीयहृणोनाशासमवापिकारणाभावेनक्रियाभावात्तदाअपवर्तमानकालाप्रसिद्धे
तदप्रसिद्धोभूतमविष्यतारप्यसिद्धिः कदाचिद्वर्तमानस्यैवतदवस्थाप्रतीतेः यद्यपिप्रत्यभि
ज्ञानुपपत्तौजस्यनव्यवहारेवपसभावाच्चहृणभंगवातोऽयुक्तैरेवचनवर्ततेचक्रमिषुपास
तेनसंभेदेसहितेसागरामकुटस्यायनोकोनविचिच्छितासिपोत्थैवंप्रतिसोप्यनेधइतिभाष्ये
श्लोकेनहृणभंगवादनुक्तं प्रयोक्तुं क्रियाअयस्यचहृणद्वयमपिस्वैय्यभावात्पस्विन
तेचक्रमिषादिव्यवहारस्वपुष्पायमासायनीयलोकेहृणस्यापीकुटस्यस्वरूपस्यैव

लो३

अ

न४

प३

ल. सं. अ.

१०४

भा

नचेष्टाश्रयः कुर्यादयं स्थितौ हितकारिणा का क्रिमो नरहृत्तो भवेदपि न च नावदपि स्थेयमस्मी
 तितदर्थं इति वाच्यं अतस्तत्संसारानि सत्यं बोधने तत्तात्पर्यं यो त्वेवं संसारानि सत्यं कथं चिद
 पि पश्यति जानाति सोऽप्यनंधो ज्ञाती किं पुनः योगानुष्ठानेन सस्य गेवं प्रत्यक्षीकृतवान् स
 नीति किं वक्तव्यमिति वाक्येण तेषां बोधनात् न हि हेरातंगवादी अतंधे इति शिष्यसं
 मतं हेरातंगवादिना पातभासमानापीमादायो मं श्लोकः स्वमतसाधकत्वेनोक्त इति तदनु
 वाहो भाष्ये पिकृतः पूर्वपक्षे इति न दोषः तथापि वर्तमानकालोतासेव अनुपलब्धि प्रमा
 णानतदभावनिश्चयार्तदप्युक्तं श्लोके मीमांसको मत्प्रमानोपवासेधावि संमतः का कं स
 हानु एव इति किं तेयति तल्लक्षणं अनागतेन पतसि अति काले च का कतः यदि संप्रति पतसि स
 र्वो लोकः पतत्ययं हि मवानपि गच्छति अनागतमति कालं वर्तमानमिति त्रयं सर्वत्र च गतिर्ना
 स्ति गच्छतीति किमुच्यत इति मीमांसको विचारकः स्वयंचात्मानं तथा सत्यमानमेधावी

त्य

१०४

सि

लं. सं. १

वै. सं.

स्य

संमतश्च नेनास्मिन् कालमुक्तं पतितं यातुं स्यात् किं लक्षणं नास्तेवम इमर्थः कालत्रयेऽप्यनुपलब्धेः का कपर्याय
 का कतशब्दास्ति बोधने का कतेति तस्य प्रतिवर्तमानस्य कालावच्छिन्नत्वेनानुपलब्धाभाव
 निश्चयेऽपि सगोप्यवीर्य भूतावयवक्रियाया अयत्वेऽपि यदिततीत्यादिव्यवहारसदासं यं लोकः परिद
 षसंयोगविभागे हि मवानगच्छतीत्यप्यवधारयन्ति रचं कालत्रयेऽप्युक्तीत्यागत्यभावाद्गच्छतीत्या
 दिव्यवहारसंगतः सत्ताति चासंगतान्येवेति यत्तु सैर कंसमा धानमुक्तं क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुस्तदर्थ
 यद्विचेष्टितं तत्समीप्ययुंतीत गच्छतीत्यविचारयन्निति सगामंगतिरासंमेनसि निधायोत्तरदेशसंयोगा
 दिपर्यक्रियायाः स्थेयाभिप्रायेणोदं क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुः इष्टाविषयमुत्तरदेशसंयोगादिरूपं फलं तस्य
 विनानिनिमित्तमसंभवान्निमित्तं यदि चेष्टितं क्रियासमूहत्वेन तत्समीप्यवहिरविषयमानं बुद्ध्या विषयीकृत्य
 बुद्धिविषयेतत्र बुद्ध्या वर्तमानत्वं विषयीकृत्या विचारनतत्वरूपमविचारयने वा विचारितरमणीये
 नैव तेन गच्छतीत्यादिमयोगं कुयोदित्यर्थः तदुक्तं हरिणा क्रियाप्रबंधरूपं यद्बुद्ध्यात्मनि बुद्धिस्वरूपं

प३

प२

निगृह्यते संक्रांत विंध्यमेक वतामाहुर्वर्तमानतां बुद्ध्यात्मनि

ल. सं. पा.
१०६

विषयवत्तु तस्य विषयीयादेविकल्योदाहरणत्वं यातं जले हं यथा स गामस्य देवध्यासं कलिते योनिनां घ
टिकामुहूर्ती दिव्यवहारोत्साकं यत्र काया घनु मिते तच्च वहारपरं यस्याघटिका दिव्यवहारस्तद्वत् योगिनां क्रमे
णानुभवविषयाणामपि एकबुद्धौ संकलनाभवत्येव अनुभवयत्वं हि स्मरणं न तु क्रमो यत्नं युगपन्नम
र्यत इति किंचावयवस्य प्रत्यक्षत्वे प्रकृतः कष्टस्यादावेयवाती तत्त्वेन धामुदायातो तत्त्वमादाय का घुयया
दनवदवयवस्य सत्त्वेन समुदायप्रत्यक्षत्वादाय तच्चावर्तकतया यो हस्तस्य चरितार्थे भाष्यस्य
एव यत्तु सिद्धांतयो रसंगत्या यत्र सत्त्वात् यो हस्तस्य संगतमिति चेन्न तदनुकूलशक्तिमता व्यापाराविषया
नां साधनानां यो ते स्येह विवक्षितत्वात् भूतानघतनीया क्रियाविषयो हं साधनिका क्रिया तद्वत् तद्विदिस
पीतं तेन क्रियानधिष्ठाधनप्रत्यक्षेपि लिङ्गमवत्येव यदा क्रियाफलस्य प्रत्यक्षत्वेन क्रियाप्रत्यक्षवृद्धिस्त
त्या ते स्येतावत स्याः यो हं स्येव चेदं ह्यमपि भाष्ये एवं च व्यापारस्य व्यासंगादिना मनोसंधानेयं श्रुतिं व्याप
ता शान्तिनकार्येणानुमितौ बालिङ्गमवत्येव यथा बहुजगदपुरस्तात् समन्तां किलाहमित्यादौ मनसा

न्या १

गाम०
१०६

त २

तः क

रणापरिणामविशेषो मध्यमपरिमाणसंकोचविकासशालिं अत्र मना अभवंता श्रौघमिति श्रुतिमिदं
अतएव सदानज्ञानयोग्यघं कदाचिन्नयोग्यघं च वस्तुतो एव मनः लक्षणमनसो ज्ञानस्याभावोभा
वएव च वैधस्याननसोऽज्ञाने सानिधात्र च वत्ते अणुत्वमथ वैकं हो गुणो मनसः स्मृताविति च
रकेपतं जल्युक्तेः विकासस्तु योगवलेन योगिमनसएव अस्मदादीनां तु स्याविदलं वेपियोग्य
घभ्रमः शतयत्र भेदइव अन्यथाहरदेशस्यमपि ज्ञायेत किंच विकासनियतनियामकाभावः अद
ष्टविशेषादपि तस्य नियतो विकास इति केचित् अतः करणं च विभु अतएव तस्यानंतवासनाधार
ता सर्ववृत्तिनिरोधयोगिनां सर्ववस्तुज्ञानं च अन्यथा संनिकषाभावात् नृणस्त्वेत योगजधर्मस्य प्रत्यास
नित्वकल्पने गौरवात् तेन च तम आख्यप्रतिबंधनिहतौ संयोगादिप्रत्यासवेतेषां प्रतंसं भूतमाविनोरपि
जदीयसस्मावस्थासंनिकषां चेदमेवं भाविभूतं चेति ज्ञानं मय घट कपालकलापचसुः संयोगेना
यं घट आसीदित्यस्मदादिवत् न चान्तःकरणानां विभुत्वेऽदृष्टवासनादेः साधारणपत्यादौ च एवं ज्ञानेच्छा

ज्ञान

स ३

य

ल.मं.सा.
१०७

छाप्रयात्मनां नानात्वविभुत्वे स्वीकुर्वतामपि दोषः तद्वच्छेदेन तत्र दंतः करणादेरभावस्वीकारे विभुत्वभागा
इति वाच्यं सर्वस्य मायि कत्वेनानिर्वचनीयताया जल नीयत्रवदोषात्कृता र्थप्रतिपक्षमप्यनेषत्तद
न्यसाधारणत्वादिति योगसूत्रेण तथा बोधनात् कथमेकमनं न संवेत्सुपपद्यते यदिका कोलकति
शासमत्वमिह नेष्यते इत्यभि युक्तोक्तेः अविवेककृतबंधस्य विवेकादयं गमने वदतां मायावादे धर्मे
मानाच्च गौतमो पितृप्रविषया मिमानवदयं प्रमाणाप्रमेया मिमानः माया गंधर्वनगरमगतस्माव
द्वा हेत्वभावात् सिद्धिरित्याह प्रत्यक्षतिष्ठते विज्ञानवादीत्येव वाच्यमिति नावतारितेनाघसूत्रद्वय
नयथास्यै विषयानसंशयवा मिमानो भवति एवं प्रमाणाप्रमेयानिनसंति अथर्वतदभिमानः एवं
न विज्ञानधारारूपचित्तव्यतिरेकी गोविषयाः जायन्त्यया अपि निर्विषया दृष्टा माया गंधर्वनगरादिप्र
त्यया इति पूर्वपक्षं कृत्वा यद्यपि स्वाप्तादि विषयाणामसत्त्वं प्रति बोधादावनुपलभ्यते यापि ज्ञाप्र
दवस्थायासमीप एवो यत्नभमानविषयाणां यावद्व्यवहारमबाध्यमान जीतीयानां चित्तव्यतिरेकीण्य

च
स्व

राम०
१०७

लभ्यमानानां तत्वेन हेतुरिति भाव्यवार्त्तिके दौर्गत्यं सिद्धं तत्वेन व्याख्यातमेवं चानिर्वचनीयतावादस्य सूत्र
संमतत्वमथादुक्तं प्रायेतस्य प्रतिफलकत्वेन हेत्वभावात् सिद्धिरित्यनेन खड्गनासंभवाच्च तद्वादे चानिर्वच
नीयस्य व्यावहारिकसत्त्वांगीकारादोषः अग्रे च चित्तरिक्तवात्सम्यद्विषयसाधनोत्तरमेवं तत्त्वयवगोपि
वात्सविषयसत्त्वान्मुक्तस्यापि तद्विप्रसंग इति सूत्रेण पूर्वपक्षं कृत्वा चेष्टेदियार्थी प्र शरीरे सति तदिदि
यसंयुक्तस्यैव बाह्यविषयस्य ज्ञानोत्तरात्कारणत्वमप्यवगच्छधर्मा यो नो शोनस्य लसस्स सकलशरीराभा
वान्नतदुत्तरमिति तु त्रितं एवं च तुल्यन्यायाच्छरीराभाववत्तद्विधर्मसाध्यविषयाभावो युक्तप्रायस्तदु
क्तकृता र्थप्रतिपक्षमप्यनयमिति तदुत्तरं वायवर्गः कथमित्याशंक यस्माभ्यां तसंस्कारो यो गाह्यात्मविधु
यायैरित्युक्तं तस्यायवर्गसाधिगमायुमनियमाभ्यामधर्मनाशधर्मोपचयरूप आत्म संस्कारः कायः
तो योगो सा जलाल्ययोगशास्त्राच्चित्तं कायतासायादकैरध्यात्मविधुयायै संपः प्राणायासप्रत्याहारदि य
रूपो ध्यात्मविधिः प्रत्येतयः अनेन तदुक्तार्थं सर्वस्मिन्त्वस्याभ्यनुशासुचित्तयोगयदं वेदांता नामप्युपलक्षणां

तं

निर
वे
धर्म
मनियु

लंभे पा- १०८

स

तं च स्य

न चेतं नैव सिद्धे इदं शास्त्रं व्यर्थमत्र उक्तं तत्वाध्यवसायसं सता र्थजलवितं डे बीजप्ररोह संरक्षणा र्थं कंठकशास्त्रा
 वरणावदिति अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानमप्रहीणा दोषाणां तदर्थं धर्मानां नामुपाय एतदिति तद्व्याघातस्याभवस्थायां सो
 गातादिकृततर्कः प्राप्तस्य तन्मतविश्वासस्य नाशाय जलवितं डाभ्यो तन्मतसंबन्धनात्पर्यकमिदं शास्त्रं स्थूल
 सूक्ष्मशरीरतिरिक्तासाधनद्वारा ध्यात्मशास्त्रागमिदमिति तदाशयः गुर्वदिभिर्वादेन तत्त्वनिर्णया र्थं चेत्तदि
 तपितत्रोक्तं च नेनादौ तशास्त्रातिरिक्तसर्वशास्त्राणामेवं विधत्तं सच्चित्तं प्रमाणाय मेयेति सूत्रे न्यायभाष्य किं ५
 कृता संशयादीनामपि प्रमेयत्वात् यद्यग्रहणं व्यर्थमित्याशंक्यते सां यद्यग्रहणोऽप्यनिषिद्ध इव मध्यध्यात्म
 विद्यामात्रं स्यादित्युक्तं प्रमेयं हि मुख्यं ब्रह्मैवेति तस्यैव ह्यग्रहणं स्यादिति तन्मात्रत्वापत्तिरिति तदाशयः च नेना न्या
 पतिषदेव मुख्यध्यात्मविधेति सच्चित्तमत एवास्मिन् प्रदीयः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणां विघ्नोद्देशो प्रकीर्ति
 तेति प्रयोजनं भाष्य एवोक्तं विघ्नोद्देशो आनीहि कीर्तनीवार्ता दंडनीति श्रुतु र्धिके सत्रज्यातदिदेतत्त्वज्ञानेति त
 मेयसाधिगमश्च यथाविधौ वेतितव्यमिति च भाष्यकारः वतु चंचल्यवहारिकविद्यानामध्यात्मविद्यातु नव्याव
 धा

किं ५

न्या

त्य

राम १०८

त्या दि

न घननेष्य न

हुरिकीति नो मोक्षात् तस्मान्मुखं तत्त्वज्ञानमध्यात्मविघ्नो निषिद्धं कमेवानुत्तुतुपाय इति स्पष्टमेवोक्तमित्यस्य विस्त
 रः अत्र घतनत्वं चातीतरात्रेऽप्युद्देशनागमिन्याः एवोद्देशेन च हि तो दिवसो घतनसमिन्नत्वमिति इतिः अतीतरा
 त्रैरस्यामेनागमिरात्रेण घयामेन च सहितो दिवसो घतन इति लुङ् सूत्रे कैयटः एवमनघतने भविष्यति लुङ्
 भविष्यत्सामान्ये लुङि स्यादिति तदनुशासनादितो बोध्यं तत्रानघतने भूतेपियदा भूतत्वमात्रविवक्षा तदा
 लुङाघेवं तेन त्वोपासीदित्या भूतत्वमात्रविवक्षा यालुङियश्चात्तत्त्वः पदेनानघतनत्वमतीतिरिति न दोष
 एवमघतनमविष्यति भविष्यत्सामान्यविवक्षया लुङाघेपि श्वः पस्याम इति यथा एवमियं नुक्ता गताये
 वं पादौ निदधातीत्यादावघतनत्वा रोयेणालुङ्गदाराये फलं त्वति विलंबगमनप्रत्यापनं नुवृष्टे देवे देव न
 श्वेदः संपन्नाः शालय इति प्रयुजते संपत्स्यते इति वप्रयुक्ते मेवं वोचः संपन्ना इति ब्रहीतिलोकोच इति त
 दनुपपन्नमिति चेन्न अप शांतिबीजसंयोगे निष्यदेह त्रिस्वीकारेणातडुपपत्तेः पक्षा फल निष्यत्तिरे
 व निष्यदेरर्थः अप शांतिबीजसंयोगो एव कार्यानिष्यति रूपमध्यत इति तस्यातीतत्वाभूतता यदा तत्र का स्थ

नं

स्थ

ल.मं.सा.
१०८

रतामेघोत्पत्तिगतमतीतत्वं ब्रह्मोत्पत्तिगतमतीतत्वं शालिसंपुत्रौ चारोप्यभूते कः एतेन मेघोत्पत्त्युत्तरकालेपि तथापि
योगः समर्थितः आरोप्यफलं तु कारणांतराये साभावप्रतिपादनद्वारावस्थभावित्वप्रतिर्यथाकोष्ठगतेषु पिशा ॥
लिषु भुज्यं यमवहननादीति प्रतीत्येते एव मेघपि स्थूलरूपेणाभिव्यक्तिः प्रतीत्येति न तदेव भुजिक्रियेति
क्षिप्रवचने लडित्यत्र भाष्ये तथा ग्रामांतरं जिगमिषवः स्थानविशेषे कूपसत्तानि श्रुयवंतो भाविनितत्वाभे ॥
कूपो भविष्यति अतीते भूदिति प्रयुज्यते तत्र तत्त्वाभगतमतीतत्वादिकूपसत्ताया आरोप्यतत्र कालप्र
त्ययो बुद्धिर्विषयत्वमात्रविवक्षायां कूपोत्तीतिवत्तमानमस्य इति लुङ् भविष्यति गम्यादयो न घटने लुङ्
क्षिप्रवचने लडित्यादौ भाष्ये स्पष्टं एवं च व्याप्तेने किरणावलीमुदयन इत्यादिभूतत्वा न घटनत्वयोर
सात्त्वाना आरोपेणोपपन्नं आरोप्यफलं तु ग्रंथेति सुकरत्वशीघ्रनिष्पाद्यत्वादिसत्यं यनेतत्फलं तु
ध्येतव्यं तामयं विवेकादिफलकममुं ग्रंथं ज्ञातुं सोत्त्वानामाह्लादः यो ह त्वारोपो ज्ञेयत्वं कएव सस्म
कालेन करिष्यामि यत्र करणकाले स्वयमपि सात्त्विकं तु मशकमिसेवं बोधनात् अनायासेन ग्रंथकरणस्य

घ

एवं २
गम०
१०८

तो २

पिबं गं स्येपि माप्येतस्योषिके व इतरं ग्रंथेभ्योत्रं ग्रंथेन कर्तव्यं स्युस्मिन् च तिरेकोपि वंगं भविष्यतः प्रयोगकाले
वास्तवमेव यत्तत्त्वमिति न तदंशे आरोपाये सत्यपि वदंति ननु भावि कृतमासीदित्येवमप्यनुपपन्नं तत्त्वमभिव्यक्त
योर्विरोधात् न च धातुसंबन्धे इत्यनेन भाविशब्दप्रधानभूतात्वात्तानुरोधेन भूते प्रत्ययः एवंत्वासीद्वा विशेषद्वयो
ः पर्यायतया युग्यतया योगानापत्तिः किंच भावि नो भूतकालताया प्रतिपिपादपि पितामानाचयं स्येत किंतु य
दिहं कर्तव्यं वस्तुतया सीदेवेत्येव प्रतीयेतेति चेन्न यत्कृत्यमियं तं काले भावित्वेन व्यवस्यंते तदासीदित्यर्था
त्तत्त्वं ज्योतिषो मया जप्य पुत्रो जनितेत्यतोपि ज्योतिषो मया जीज्येवं व्यवहरिष्यमाणो जनितेति बोधः एवं
च तादृशवाच्यार्थवाक्ये कदेशप्रयोगो यत्र त एव तस्य सत्त्वस्य विधायकत्वं भाष्ये प्रत्याख्यातं तत्र संप्रत्यया इ
ति प्रत्याख्यातं गोमानासीदित्यत्र पिणो मद्रूपस्यातीतत्वेन तत्सत्ताया अतीतत्वाभूते प्रत्ययस्तेनार्थद्वयम
तीतत्वप्रतीतिः वसनवतरं तददृशं सादौ द न कालिकं वा सावतारयोर्वर्तमानत्वं बुद्धिस्थीकृत्य प्रत्ययः
तत्फलं च दर्शयितुं तत्समकालत्वप्रत्ययः शतस्य ले क्रिययोः समानकालत्वप्रतीतिरित्यत्र विस्तारः ननु लि

क्या

श २

ग
रु

ल. सं. सा.
१११

नमते ते तमुपग्रहं अथ तः परस्मैपदान उपग्रह इति तस्य परवैचार्यसंज्ञां विभजते क्वचित्साधनमेवासौ क्वचित्
 सविशेषतां साधनं तत्र कर्मादिवक्तवाक्यं विशेषतां कर्मादीत्यादिना कर्त्ताभावश्च भावोपिति उ. नुवाचः।
 क्रियाया एकपदवाच्यसाधनानां वेशमावेदय न भवति साधनं व्यक्तवाच्यममुं सारगो इति व्यक्तवाक्यं सावि
 शिष्यकत्वं तामावेदय दुपग्रहः क्वचि क्रियाविशेष उपग्रह इत्याह धात्वर्थस्तद्विशेषश्चाप्युक्तः क्वचिदुप
 ग्रहः धात्वर्थो गंधनादि स्याद्यतीहारो विशेषतां तद्विशेषस्तद्विशेषतां गंधनावक्षेपतादयः संतोपि नात्म
 नेपदमते मिवक्ता इति उपग्रहः यद्योक्तु ते इति व्यतीहारस्त क्रियाविशेषतां मात्मनेपदव्यग्र उपग्र
 हः व्यतिलुनत इत्यादौ क्वचित् विषयभेदेन क्रियाविशेष उपग्रह इत्याह क्रियाविषयभेदेन जीविकादिषु
 भिद्यते त्नादेशैः सक्रियाभेदो वाक्येषु पदगमते विषयविशेषेण धात्वर्थः क्रियाभिद्यते सच भेदो त्ना
 देशैरभिव्यज्यत इति शेषः यथापवे जीवने पायत्वेनानुष्ठीयमानो विक्रिसनुकृत्यापारेणात्र संस्कार
 स्तत्तां पाकस्तदर्थकत्वं परस्मैपदव्यग्र यथापवतियजतीति मधानं त्वत्र क्रियाफलं न कर्त्ता गामिभ

ताम०
१११

त. २
जि. ५
या. ५

त्यानां प्रतिमात्रार्थित्वात् यजमानादीनां तु पाकादिसामग्रीसंघटनरूपं प्रतिविधानं तदर्थः तदर्थकत्वं चात्मने
 पदव्याप्यं क्रियाफलं कर्त्ता गामि तद्विधातोरात्मनेपदमिति स्वरितजितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफलं इति सार्थः सक्रि
 याभेदः स्वपरीपजतेयजतीत्यादौ वाक्ये सादिपदे नापि गम्यते विभावोपयदेनेति तत्र पदद्वयमित्यर्थः हे त्ना राजः
 अतएवोक्तं स्वरितजित इत्यत्र भाष्ये स्वरितजित इति शक्यमकर्त्तृयासादिषु कस्मान्न भवति कर्त्तृभिप्राये क्रिया
 फलं इत्युच्यते सर्वेषां कर्त्तृभिप्रायं क्रियाफलमस्ति त्वेवं विज्ञास्यामः येषां कर्त्तृभिप्रायमकर्त्तृभिप्रायं च क्रि
 याफलमस्ति ते भ्रातृभ्योपदे भवतीति न वै सां कर्त्तृभिप्रायं वा कर्त्तृभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति तया जातीयकाः
 त्वत्त्व्याचार्येण स्वरितजितः पठिताये उभयवतः येषां कर्त्तृभिप्रायं वा कर्त्तृभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति तत्र
 नेन च भाष्येण कर्त्तृभिप्रायफलभावप्रयुक्तोपात्तादिषु यथाभावो लभ्यते अनुयात्यादिषु पि मेनाप्रयाति
 पित्र्यं तीर्थानि गच्छतीत्यादौ यथाभिप्रेतं जयधर्मादियत्फलमस्ति त्वेव भाष्ये च श्रवणात् कर्त्तृभिप्रायमेवा
 कर्त्तृभिप्रायमेव च क्रियाफलमस्तीत्यर्थः तद्वोभयाभिप्रेतमिति न तथैव अभिप्रायः तत्र यजेतेत्येव

भ. ३

ल.मं.पा.
११२

प्र
वा५

पारवचनत्वे कर्त्रभिप्रेततत्त्वाभावः यजमानस्य तदा कर्त्तृत्वाभावात् यजमानव्यापारवचनत्वे तद्वत् उभयवचनत्वे
स्वातिरासाविति वक्ष्यमाणवत्प्रयोगादिति तदाशयः ननु यच्चादीनां विक्रित्यादिवचनत्वात्कथं प्रतिविधानमर्थः किं
चतदर्थत्वाभावे कर्त्रभिप्रेतक्रिया फलप्रसिद्धिरत आह संविधानं यच्चादीनां क्वचिदर्थः प्रतीयते तन्निमित्तं यथा
न्यायि त्रिणाधि श्रयणादिकाः कः पुर्वेधानां यः यासौ तं दुलानां विक्रितेः अथेदाती तदभिसेधानपर्वकमध्ये
षण्णोपेधगं व्यापुक्तं यत्सर्वं यद्यर्थे इति हेतुमति चेति सूत्रभाष्योक्तेः संविधानमपि सामग्री संघटय वयं यथा घर्थः न
यथा विक्रित्यर्थस्यापि यच्चैरधि श्रयणादिः कर्त्तृव्यापारः देवदेवः पवतीति अत्र यथा देवदेवस्य कर्त्तृत्वाभावात् न वा ५
णि चतुर्नन हि संविधानमेव गिजर्थः अयितुतत्त्वं कर्त्तृप्रेरणाय त्रसति प्रयोजक इत्युच्यते संविधानं कुर्वन्पि
नयावत्प्रेरणयति न तावत्प्रयोजनक इत्युच्यते इति हेतुना राज्ञः मिहावासयतिकारी को गिरध्याययतीत्यादीव
पि प्रयोजकत्वात् यो बोध्यः तस्मीमासी नो यस्तस्मै यथा चरति सोऽपि वासादिप्रयोजक इति भाष्यात् तस्मै यथा
चरतामात्रेण तत्प्रयोजकत्वात् यो इति तदर्थः अतएवायं यजमानस्य संघटयति केवा मेरयिष्यत्या त्विना येति न
जातो मइति व्यवहारः स्वैरिति तदिति सूत्रादयमर्थः कथं लभ्यते तत्र कर्त्रभिप्रायतामत्र क्रिया भेदात् लक्ष्णं ताम०
५१ ११२

४२
त

गोतथा भूता क्रिया साहित कर्त्तृफलभाष्यतः कर्त्रभिप्रायक्रियाफलग्रहणो न संविधानक्रियानिर्दिश्यते न स
त्रेदं वावेति स जेदित्यत्र न सत्र दर्शनेन कालविशे निदेशवत् यत एवंप्रक्रियायाः कर्त्तृफलेन युज्यते न स
संविदधवाणादित फलसंगो धश्रुतेत श्रुकार्यभू फलसंबन्धेन कारणाभेदक्रियाविशेष उच्यते तदा च का
दातोरात्मनेपदमित्युक्तं भवति संविधानोपलक्षणं च क्रियाफलं किं तत्राप्यर्थस्य प्रसिद्धयर्थमारभ्यते पचादयः
तत्प्रधानं फलं तेषां नलाभादिप्रयोजनं न देवसूत्रे क्रियाफलशब्देन गृह्यते इति भावः तच्च याकस्य जनलोकोक्तो ५
वागतेयागस्य स्वर्गो वेदतः तदुक्तं भाष्ये साधीयो यत्र कर्त्तोरं क्रियाफलमभिप्रेति ५ तरेणा यजियजिय फलं वरि ५
वावपि फलं लभंते याजकाः पुनरंतरेणापि यजिं गालं लभंते भूतकाश्च वेत नमिति यत्र यस्यायां सत्यामि ५
त्यर्थः साधीयः क्रियाफलं स्वर्गादि पजिं यागसंविधानरूपं यज्यं एवं वपिमित्यपि ५ अंतरेणापि यजिं स्वसाध्यया
गव्यापारं विनापि न तां तस्मात् क्रियाप्रवृत्तावात्वात्ता के श्रित्त्वा र्थयत्थतो ५ अमती वासती वापि विंशे सितति ५
बंधनामर्बडमेव भूत्यर्थं प्रवर्तते न हि कश्चित्परोनुग्रहीतव्य इति प्रवर्तत इति भाष्योक्तेः सर्वस्य स्वार्थप्रवृत्ता

त३

भो ५

नो ५

कि ५

वि २

न.मं.षा.
११३

नि
त्य

स्वार्थता सर्वत्र मुख्यः परार्थता त्वसत्त्वे सती वेति तु लौकिकी वाचोपुक्तिः विवक्षितं विवक्षासा निवन्धनहेतुरस्याः परार्थता इत्यर्थः एवं च सत्यार्थता विवक्षीयामाभूत् तस्मिन्ने परमिति कर्त्रे मिश्रायेत्यनेन क्रियाफलविशेषितं सत्त्वाय स्वेतसत्त्वे क्रियाफलकेयले कर्त्रेभिप्रेतो देशाकं आत्मने परमित्यर्थः अत्र केचिदित्यनेनाह चिद्विधिता तदी जेतु यजेते अतिज इत्यादेरप्यापत्तिः पः स्वर्गादि फलाचीन्नेवे जेनेतरं व्यापारयति स्वयंच प्रतिविधानमारभते तत्रैव यजमानादौ कर्त्र्यात्मने परमिष्यते यस्तु भूतिरूपनिवेशमात्रफलः स्वामिचित्तानुवर्तनादेव कृतार्थता मन्त्रे तत्र नात्मने परं भूत्यादा वितीति हेतुः किंच स्वरितत्रितयहणमत्याख्यानस्योक्तभाष्यविरुद्धमिति तेनार्थद्वयवक्तृत्वे साभा विकंषां त्रास्तिते त्रविषया इति स्पष्टमुक्तं कस्तन्न विवक्षाया उपयोगः किंच फलस्य स्वर्गादेरवात्र ग्रहणमित्यर्थस्य भाष्यसंमतत्वेन क्रियाप्रवृत्तावित्यसंगतः किंच क्रियाप्रवृत्तेः सर्वत्र स्वाद्ये देशकत्वेन तत्र परार्थदेशकत्वविवक्षात्पेतमनु चिते वेति दिक् केचिन्ने प्रतिविधानार्थी दपितदर्थोक्तकमात्मने परं गिचासह विकल्पेनैव विधानमात्रं गिजर्थः सर्वे इमे स भूत्यर्थं प्रवर्तते इति न्यायेन स्वाद्ये प्रवर्तमानस्य प्रयोज्यत्वात् कल्पकत्वात् विधीतोच्यते प्रेषस्तुन गिजर्थः एवं च कविषयत्वात् तयोः पर्यायः यजते याजयतीति वदेति न तमाह केचोचित्कर्त्रेभिप्रायेण वास

राम०
११३

न३२

विकल्पते आत्मने परमनेषां तदर्थप्रकृतिर्यथा गिचासह गिजर्थप्रकृतिर्धर्तुर्यथा विकल्पते तद्वत् त्रयेषां स्वरितजिघृक्षिरेकधा तनाहेतुमतिवेत्तस्यापि संविधानरूपे व्यापारे वर्तमानादातोर्गिजित्यर्थः यजते श्रुते संविधानमेवाथेयचयतीत्यादावप्येवमित्ये न तत्र च ततो गिचिप्रेरणावाची तत्र योजको हेतुश्चेति सत्त्वात् तत्र एव तदा श्रयस्य कर्त्रे त्वमतस्य पाचयति देवत्रोपजदनेने सादिप्रयोगाः गतिबुद्धीति सत्त्वे चरिता धी एवं च भिन्नविषयत्वादिकल्पात् केरसंगताः किंच सामान्यविहितस्य गिचोधातुविशेषादिहितेनात्मने परेन बाध एवोचितः एतच्च केचोचिदित्यनेन सत्त्वितमिति हेतुः किंच तेषां गिजात्मने परयोर्विकल्पभ्रमबीजं दर्शयति कीर्णीषवपते धत्ते विनोति चिनुते पिच आसप्रयोगादश्रपते येषु तेषां भिधीयते आत्मानं कीर्णीषेति विनतां कडू राहतस्य वदा स्यादात्मनो मोचनाय पुत्रसंविधानं कुर्वित्यर्थे इति तेषां तद्भ्रमबीजं तत्र प्रत्युपकारं विना दास्यान्मदासंभवात् प्रत्युपकारस्य वस्वासाध्यत्वादर्थसामर्थ्यात् पुत्रसंविधानं गम्यते स तदर्थे इति सतेषां भ्रमः एवं के शशमश्रुवपते इत्यत्र वपनकर्तुः संविधानं कुरुते इत्यर्थे इति तेषां भ्रमबीजं तत्रापि स्वस्यासामर्थ्येन सामर्थ्यात् कुरुते इति

अ३

व

ल. मं. पा.
११४

तेषां भ्रमः एवमन्यत्राप्यस्य मितिहेलाराजः अथ सिद्धांतेशं कते यत्रोभोस्वामिदासौ तप्राभेते सह क्रियां युगयद
मभेदेन धातुसूत्रनवर्तते स्वाभिमाध्यं सभारघटनरूपं संविधानं दासमाध्यं तु विकृतिपर्यंतं साधनवित्तियोगरू
पंतत्रभिन्नताद्यापारस्य युगयदेकधातुवाच्यत्वात् सभवेन किं संविधानोपे समात्मने पदं किं वा संस्कारकाये सप
रस्मै यदमिति संशयः अनेकार्थत्वादात नो युगयदर्थं दयाभिधाने ये कत्र प्रयोगे विरुद्धादेशदयानुय
पत्ताम एव संशय इति हेलाराजः न च क्रियागतविशेषमविवक्षितं कृत्वा क्रियासात्रे साध्यसाधनभा
वमात्रविवक्षायामत्र य ~~रस्मै यदपुनर्मिति वाच्यं~~ तपोक्रियया स्वाभि नोभोजनस्य लाभेन
दासस्य श्रममात्रलोभेन एवैष स एव सिद्धेः किंचैवं रीत्या यजति यजमान इत्यस्या व्याप्तिः
न चेषा यतिः तदा कर्तृणा मिर्ना कर्तृणा मितश्च फलस्याभावेन स्वरितं जित उभयवन्त इति भाष्यस्यासं
गतेः अत्र स्वाभि यदार्थसामर्थ्यात् तत्र गते संविधानमवगतं दासपदार्थसामर्थ्याच्च तत्र क्रियायाः परार्थत्वम
वगतमिति नास्तीति व्यापार इति शेषत्वात् परस्मै पदमिति केचित् एवमपि पूर्वपक्षस्यैव सिद्धिरिति न

ख्या १

ताम०
११४

समाधत्ते संविधातुश्च
सांनिध्यादासेधमेतनुषत्तज्जैष्यत्रिणा वापि संवेधाद् त्रिशदाभिधेयता उन्नराधं सयथेसादिः दासधमेत्यत
न स्वाभि नारोपः उन्न मेति ह्यधर्माशेषाप्रतीतिरित्यलं विस्तरेण त्रिग्री नारधीतेत्यत्र यद्यस्या धानफल मा
हवनीयत्वाद्यप्रतिषेधतथापि यज्ञहोमादिमुखलाभरूपं कर्तृगतमप्यस्ति तदादायात्मनेयदेः आहवनीय
त्वादगधानसंस्कारातिरिक्तत्वे मानाभावेन तस्य च धातुर्थतया तदतिरिक्तस्यैव मडुक्तस्य तत्त्वोचित्यात्
स्यैवैवमेकः एवैयरीतिरिति सूत्रे भाष्येनैव न कर्त्रभिमतत्वं फलकर्त्रेयत्वं मेव न तु कर्त्रे समत्वे तत्त्वमि
ति पार्थसारथ्युक्तमयास्तं अथ वषट्वास्मिन्मुपनयीत तम ध्यापयति तिस्रः क्रियावाक्ये च पादिका विवरणा
धत्तं तादृशं ब्राह्मणमुपगतमुपनयनेन संस्कारात् संस्कृतं वा ध्यापयदिति तदर्थः नानाविधेति कर्त
यता कलायस्योपगमनविधेः श्रवणादुपगतमित्यस्य लाभः छांदोग्यश्रुतोज्जवालस्य मसिद्धमेव गुरुरूप
गमनेन तत्रोपनयनसंस्कारो नित्यस्तदभावे ब्राह्मणादोषश्रवणात् वाजसनेयिनामुपनयनेनैव स्व

स्तथा १

ल. मे. पा.
११५

त

य३

प२

आयो धेतव्य इत्याद्यधयनविधेस्तृतीया तस्यैवाधयनं तदपि नित्यं अत्रोत्रिणा अतनुवाका अत्रग्रयः शब्दसमर्थात् इति
तदभावे दोषप्रवणम् । तत्रपदधीतमस्ति तन्निगदेनैव शब्देन अन्याविवक्षुषे धोनजं जलतिक हि चिदिति नि
सार्थवादश्च वगो तसार्थकाध्ययनमेव नित्यं निरर्थका ध्यायनं तु निषिद्धं निरर्थवादेन निषेधो न्नयनात् त्रधी
तं शब्दः अविज्ञातमर्थतः निगदेन पाठमात्रेण अन्याविवेकारिणा तस्य यज्ञाद्यनुययोगित्वेन निष्ययो
जत्वमव्यते अतएव भाष्यकृतोक्तं अतर्थकं माधिशिष्यहीत्यर्थं व्याकरणा मिति निरर्थकाध्यय
नेपि किंचित्सलसत्वे दोषाभावे च सार्थकमध्यगीष्महीत्येव वदेत्स्यात्पुनर्यं भारती इति निरुक्तेभ्य
रपदेन यापभार इत्यत्र नित्यं पितृश्रुतिरपि पतं जस्युक्ता ब्राह्मणेन निष्कारणोधर्म
युक्तं वेदो ध्येयो ज्ञेति निष्कारणः दृष्टकारणानिरये सः अनेन विशिष्टस्य नित्यतोक्ता व्यासः म
त्रार्थज्ञो ज्ञेयं ज्ञत्वा तच्चैवाधयनं द्विजः स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकं तु विषयये इति अत्र जयजस्येति म
त्रसाध्यकर्ममात्रेण तद्वशात् किंच साध्यापदसर्वस्य माणाणां तेन प्रोक्तमिति सूत्रभाष्योक्तं रित्यावेदपद

तत्

हा

पुन

राम०
११५

२२

स३

११

स्वेव शब्दार्थो भयपत्तया स्वाध्यायो तव्य इत्यस्योभयार्थेन विधायकत्वं दोषप्रवणमपि
तद्विधिबोधिताध्ययनाभाव इति उभयो रपि नित्यत्वं बोधं निष्कारणोधर्म इति वा केनेय
श्चेति तत्र अध्ययनमात्रेणैव स्पष्टानां संभवात् तदज्ञानपर्यंतमध्ययनं कार्यमिति त्वर्थं विज्ञातमि
त्यत्रापि विशिष्टविज्ञानमेव विवक्षितं अतएव समानमीह नानां सनातनमधीषानां च केचि मा
दर्थ्यं युज्यंते परेनेति भाष्ये उक्तं मिति बोधं तत्रोपनयीते सत्राचार्यकरणाद्यो तेषां समानतोत्स
जनाचार्यकरणाज्ञानमिति विगणनव्ययेषु नियतं तेनात्मनेपदे नतु स्वरितजित इत्यनेन
उपनयनफलस्याध्ययनस्य कर्तृनिष्ठत्वाभावात् कर्तृनिष्ठफलकक्रियायाधात्वर्थत्वा
भावाच्च उपनयनफलं चाचार्याधीनो वेदमधीक्ष्य मेतत्सहकृताध्ययनविधेः संस्कृतस्या
ध्ययनमेव अंतरंगत्वात् आपस्तंबोपि उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितः संस्कार इति तगु
रोध्यापनं पचो संस्कारो नालाभवत् बहिरंगत्वाच्च किंच यत्किंचिदुपनयनेनैव तत्सिद्ध

मा

वतिदिदि
शकौ पुनेयांतेयनयनेऽप्रवृत्त्यायत्रे जातोपनयनस्यगुणैर्मतेगुर्वंतरे शोपनयनंविनाय्यध्यायन
दर्शनाच्चवाच्यंलसरावेतदेहितीयंजन्मतमसात्तत्राचार्यइतिश्रुतावुक्तंउपनीययः शिष्यदेवमध्यायय ३
द्विजः सकल्पसरहसंयतमाचार्यैवहततइतिस्मृतौचोक्तंनवाचार्यो धीनोवेदमधीषेततत्सहस्रताध्या
यनविधिनैवाध्यायनलाभेतिविधिव्यर्थः किंचहतिस्मृतौनैवाध्यायनेप्रवृत्त्युपप्रत्याऽप्यविधिव्यर्थेतिवाच्यं
स्वसंस्तुतेदेशेनाध्यायनस्यनित्यताबोधनार्थत्वात् अध्यायनस्यापिनित्यत्वाडुपनेतरिस्मृतौन्यगुणसदन
मुपेन्न अध्यायनस्यहृत्तिताश्रवणात्काम्यत्वमपीत्यत नवाध्यायनंविनाध्यायनासंभवेनाध्यायनविधि
नैवास्तेपादध्यायनलाभेसविधिव्यर्थेइतिवाच्यं अग्निहोत्रादीनामपिअध्यायनंविनाऽसंभवान्नविधि
नामपि विधास्येयकत्वेनश्रुत्यामपितत्राधिकारायत्रेःसमेवोभाष्यामप्यास्तेपात्तत्राध्यायनविधौत मे३
सतितदास्तेपात्तागवश्चुत्यातद्वेधनेऽधीतवेदत्रैववर्णिकानामेवाधिकारोनायस्येतिनियमसिद्धेःफल
त्वात् अनुमितिसामग्र्येहयाशास्त्रसामग्रावलवत्वस्यायनयेलिंगायहयाश्रतेवलवत्वस्यमीमांसकस

राम०
११६

लिं येसत्वेनशब्दोपस्थितलिंगानुमितार्थानुवादकत्वस्यवेदेऽन्याय्यत्वात्तयत्तध्यायनेनाध्यायनासेयेनित्यानित्यासंयोग
विरोधः अध्यायनस्यकाम्यत्वात्तत्राध्यायनस्यनित्यत्वादिति तत्र तस्यहसकताबीजानिरुक्तेः न्यायनव्येऽनित्यशब्दानुमि
ताकाशस्यनित्यत्ववत्तत्रानित्याध्यायनानुमित्ताध्यायनस्याकरणोद्देशश्चवरोननित्यत्वेपिबाधकाभावात् उक्तेरीत्याधा
यनस्यापिनित्यत्वाच्चस्तेनहस्यथतयोपनयनाध्यायनयोःप्राप्तातद्विधिवैयर्थ्यादिसुवर्षोत्राहोत्राउपगवे
त्तोधीयतेतिचोक्तंअस्यर्थइत्यपात्तं नपिधौपारः शब्दार्थइतिन्यायविरोधात् इतिद्राशक्रादेहंयनयनास
नायनेश्वर्यो नदेवतायाविग्रहवत्वेविग्रहस्यानित्यत्वेननित्यवेदशब्दाच्चलेनित्यानित्यसंयोगविरोधइति
परसंघटाकाशयोऽसंयोगस्य नित्यानित्ययोर्जन्यजनकभावस्यचप्रसिध्याऽस्यहसकताबीजाभा
वाच्चस्वर्गकामादेर्विग्रहवत्वेनानित्यतयास्वर्गकामादिपरवाच्यत्वानायनेश्वर्ये अतिसम्ययशोर्नित्यपापश
नायनेतिश्रुत्याविध्यतायनेश्वर्यवाहनित्यतात्तंभयत्रापिसमाजातिनित्यतापिसमानवज्योतिषोमेरा
जन्यवैश्वानरिनिमित्तेनविहितफलवत्तमसस्याप्यभिषवादि संस्काराः सुमंमनुनदोषः अभिषवादि संस्काराणां

१३
१२

ल. मं. वा
११७

निमित्तसंयोगाभावात्तिसवदात्तानां निमित्तसंयोगेन विहितफलवत्तमेनानित्येन संबंधायोगात् किंतु नित्यविहितमे
 मत्सर्वसंस्काराणां जन्मवैश्वकर्त्रेकेपि पागेयजमानवमसादेव सोमस्य निवृत्तिरस्य तत्संस्थित एवेति सानि स इति वाच्यं
 तावतापि वीजातिरुक्तेः केचन नित्यविधुत्तरने निमित्तकविधिप्रवृत्तिरिति स्पष्टं नोप विहा एव च यत्काले नित्यसो
 मविधानं तत्काले एव तद्विशेषात्तया स्वार्थविधानेन कृतार्थाः संस्कारविधयो न नैमिषिकेन संबंधं तेना
 हतिप्रसंगादत्रो नरे नित्या नित्यसंयोगविरोधस्य मत्स्य मृदाहरणस्य च वेदंशास्त्रदीपिकाया वितिदिक्लिङ्ग वि ५
 विधादयो योऽयं विधिनिमंत्रणा मंत्रणाधीर्षे मंत्रप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्गोद्भवेति शास्त्रात्तत्र विधिः प्र
 रणा यथा निरुद्धस्य मत्सादेः प्रधुणा स्वाभिलषिते मे रणा इयमेवाज्ञा प्रवृत्त प्रयोज्यस्य तदभिलषिता
 ज्ञातोपायप्रवर्तनोपदेशः यथा सर्गकामो यजेतेत्यादि यथा वानेन यथा पीहीत्यासवचः सोपि विधिर्वि
 निमंत्रणानियोगकरणाभावश्च केशादभोजनादौ स्वाभिलषिते प्रवर्तनेन त्रामंत्रणा स्वाभिलषिते कामचा
 रेण प्रवर्तनेन कामचारश्च प्रवर्तस्वैव एवैव कामचारानुज्ञाः महत्तस्य प्रयोज्यस्य निवृत्तिप्रतिबंधनतदि

वि ५

लाम०
११७

दि १
सू ३

ते प्रवर्तिकोक्तिरनुज्ञा आरध्वं कुर्वेति स्वेवं रूपात्तथा कुर्वेति हि तमित्युक्तिरप्यनुज्ञैव एतत्सर्वेपिल क्षणमा मंत्र
 णां अधीष्टः संस्कारपूर्वको व्यापारो यथा माणावक मध्यायेति एवैव भाष्येना आर्थना तु स्वाभिलषितवत्कृतानां रि
 प्रवर्तिकोक्तिः सर्वानुज्ञैव प्रवर्तना सामान्यविधयः तदतिरिक्तां शस्यमानां तरेलभत्वात्संज्ञे मंत्रार्थना ता नो न
 तुणां ग्रहणं प्रयोज्यमित्येति रूपिष्णामः प्रेषाति मंत्रेति सत्रेणामैवे पिलिङ्गादयः प्रेषो ज्ञातविषयप्रवर्तना
 तत्र प्रवर्तना प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः प्रवर्तक निष्कालिङ्गादिघटितशब्दप्रयोगरूपः प्रवर्तकत्वे च स्वातंत्र्ये स
 तिलिङ्गाद्युच्चारणितत्वे राजप्रेतियदाते लिङ्गाद्युच्चारणितत्वेपि प्रवर्तकत्वे व्यवहारवारणा यत्वाते असतीति
 यदातिप्रेरितो हं न कुर्वेति तुराजप्रेरित इति व्यवहारात्पि शुनप्रेरितराश्यापि स्वातंत्र्यमस्यैव वेदे प्रवर्तनालि
 ङ्गादि तत्वरूपं प्रवर्तकत्वं च शब्दनिष्ठमेव वक्ष्यमाणं च रूपोक्त्या च तत्राप्रतिबंधका भावविशिष्टया
 स्वविषये इष्टसाधनत्वाद्वा होयस्ततः प्रवृत्तिः पक्षि जीवन्मुक्ते स्म तरेपति तत्पार्थनया व्रत्तोपदेशे प्रवर्तने
 यसाधनता ज्ञातमयोजकमिति यमि चारा न तदा होय कत्वसंभवस्तथापि सर्वइमे स्वभूतये प्रवर्तते इति

ल ३

या

ल.मं.पा.
११८

हेतुमतिवेतिसूत्रभाष्योक्तद्वितीकप्रवृत्तौ तत्र योज्यत्वनिमित्तमेनाक्षेपः सुलभः आलोक्तयेत्युक्तं शत्रुप्रयुक्तादि
धर्मं हेति वा मान्न तदाक्षेपो नापि प्रवृत्तिः विषं भुक्त्वा चाप्यग्रे भुक्त्वा इत्यामोक्षादिना तद्वाराणां प्रतिबंधका
भावविशिष्येति तत्रानिष्टसाधनत्वनिश्चयप्रयुक्तद्वेषस्य प्रतिबंधकस्य सत्त्वान्न दोषः तद्धेतुह भोजनेत्येतामि
ष्टसाधनत्वबोधने एव तत्रात्यर्थात् कुद्वेनमेव विना बोक्ता न्न दंभुस्त्वपायसंभुं हेति वा मादो धो भवत्ये
व प्रवृत्तिस्तु न दोषविशिष्टोक्तत्वेन तदाक्षेपकत्वाभावात् दोषरहितस्यैवात्वात् आपत्तत्वं च भ्रमादि
दोषरहितस्य मतिरतत्र क्रियाया विषये स्विष्टप्रतिबंधानिष्ठेत्यनुभयानुकूलाय त्वाभावत्वमंतर एव च
नेषत्वे तस्यैव स्वानामपि दस्य नो मा गोपि देश आसत्वं भवत्येव आसत्त्वं वत्वेनोत्याना मनूगमः त
दाक्षेयश्च विज्ञा मान्नतः बहु वित्रय याया समाध्ये तु विशिष्टैव आक्षेप्येत्यादि शब्दोपस्थितभावि
याकेपाकत्वेन यही कृतोक्तहेतुना बोध्यः वासिग्रहश्च यागादिविषये उपदेशात् प्रथमो यदेष्टु सत्यो
गतस्तज्ञानेन योगे सत्वेन माने श्रुते मीनित्वा तत उक्तं हरिणा ज्ञानमस्मद्विशिष्टानां सर्वसर्वेदियं विदुः

स ५

प्रप ३

ताम०

११८

हु ३

वृ ३

च १

दा

रु ३

वृ ३

प्रवृत्तना
रु ३

अभ्यासान्तरादिविशेषेष्वतद्विदमिति अस्मद्विशिष्टा नो ईश्वरस्य योगसिद्धा नो यतं जल्लोदीनां च ईश्व
रसत्वे च तस्यैव मत्तयः प्रमाणं तत्र ते वा ज्ञानं सर्वसर्वे हियमाधो आशातः शब्दशब्दवृत्तिये च तोरुया लियं शेतीत्या
दि श्रुतेष्वप्याहं पयरी स का तीमभ्यासातिशयान्तरात्वातिशयप्रकाशमेव तयोगाभ्यासवद्योगिनां मीश्व
रस्य सत्तएवेति नांधयं परेति तदर्थः शब्दविना पिस्वीयमवृत्तिस्थले स्मृतया कशब्दादुपस्थितभावि याकेतत
ग्रहः यस्य जातस्य च व्यवहारविषयताम इष्टसाधनमित्याद्याकारस्तहः एडमकादेरपि ज्ञानांतरात्तु भूत
शब्दस्मरणं कल्प्यं वा त्वकस्या घननयानप्रवृत्तौ तज्ज्ञाननिर्वाहाय तवाय स्यावश्यकत्वात् अहं हरित्यादि
समभिवाह तनित्यनै मित्रिक विधोस्वप्नानुषेयत्वमपि प्रेरणाया बोध्यते तेन तदभावे प्रत्यवायमिद्विः विश्व
जिताय जेत्यादौ स्वर्गातिरिक्तस्य सर्वस्य भावात्प्रवृत्तिर्न मा स्वर्गीरूपे घसाधनत्वाक्षेपः प्रेरणा च वृत्तैक निष्
प्रवृत्तनुकूलो व्यापारस्तत्र लिङ्गादिममभिवाहारे व्यापारान्तरस्याननुभवा लिङ्गाघतशब्दरूप एव स इत्युक्तं त
द्विप्रेरणात्वं चाखडोपाधिः तेन प्रेरणा च तस्य लिङ्गवाच्यताः शब्दरूपत्वाच्च सा शाही भावेनेत्युच्यते शब्द

रु ३

वृ ५

या ३

प्र ३

ल. म. पा.
११८

३२

सा

ल. म. पा.
११८

न
५५

निधेति व्यवहारोपि चैरगात्वेन तस्यासद्वृत्तिरिति लोके पुनरपि व्यवहारोऽपि यथा
 घननपित्वाद्यायापदव्यवहारोपि सापेक्षात्वेन स विषयाचेति बोध्यं यत्विषयसाधनत्वमेव प्रवर्तनात्तज्ज्ञानस्य
 प्रवृत्तिहेतुत्वात् इदं च क्वचित्साक्षात्कर्तुं विषयपर्यायवत्त्वे रतायाहमध्याययामिन किंचित्प्रमेयमिति व्यवहार
 रत्ननमेसाक्षात्किंचिद्विषयमिति चेत्परः इच्छाविषयत्वोपलक्षिततत्रफलसाधनत्वेन ज्ञानं प्रवर्तकं तेन
 वचनरूपेणाविधेः शक्तिः बलवदतिष्ठाननुबन्धित्वज्ञानेन प्रवर्तकं। बहुतरुः खस्यापि कुतश्चिदल्पत्वेना
 ल्यस्यापि कुतश्चिदल्पत्वेनानुगतबलत्वेन स्पृष्टवत्त्वात्तमधुविविधसंयुक्तान्नभोजनोद्योगप्रवृत्तिस्तन
 तद्विषयकबलवदवस्थत्वात्तमेतामतिबन्धकत्वेनादोषात् युक्तं चेत्तत्सत्यपि बलवदतिष्ठानकत्वज्ञा
 नेतत्र देवाभावदशायासाक्षिककामुकसुरागांधस्य परदारगमनादोषप्रवृत्तेः देवे सत्यप्रवृत्तेः शुद्धचित्त
 तज्ज्ञानफले उक्तरेखा विरहेतज्ज्ञानदुःखे देवे देवविषयसाधनताज्ञानादुपाये देवे उपायेष्टाभावात्प्रवृत्तिः
 क्वचित्फलद्वेषवतया त्रैत्राज्यसुखे उक्तरेखा तैजिकाः तेन यत्र यत्र वापेक्षया तुल्यनिदुःखानि

सु

अन्यसुखे उक्तरेखा त्रैत्राज्यः

ध
न

यत्र वाक्रियाजन्तुवहसुखापेक्षयोक्तदुःखान्यत्यानितत्रापितज्ज्ञानसुखे उक्तरेखा त्रैत्राज्यः
 निकृष्टमेव बलवदवस्थत्वात्तज्ज्ञानोत्तिष्ठो मादो न प्रवर्तते न स प्रवर्तते एव यत्तद्वृत्तिरिति साध्या ज्ञानं प्रवर्तकं कृति
 त्वेव वृत्तिर्जीवनयो निपतत्वाह त्रैयत्नत्वव्याप्ये जातिविशेष इत्युक्तं कृत्यसाधो प्रवृत्त्यभावस्य तत्र इच्छा
 भावेन ह्यथा प्रमजनकतया देवा उपायने चिकीर्षया एव प्रवृत्तिप्रतिकारणत्वात् प्रवृत्तिवत्कारणमि
 त्यदोषाच्च यत्प्रवृत्तिरपि यत्किंचित्कृतिसाधो प्रवृत्त्यायत्यामदंशविशिष्टं प्रवर्तकं वाच्यं स्पष्टविधि
 त्तोऽसंभवेन यागो मत्कृति साध्या मत्कृति साध्या त्वविशेषधर्मानधिकारत्वात्वादित्यनुमानेन तदुक्तं
 वाच्यं एव यत्तत्त्वमत्वात्तस्य न विधिश्च कर्ता उपायेष्टापतिफलच्छायाः समवायसंबन्धेन कारणात्तयो
 त्तिप्रसंगभगेनेष्टसाधनताज्ञानस्य मदंशोर्भावे राकारात्वेन फलेनापि माने फलेष्टोपायतिज्ञासा
 यापज्ञानानामिष्टास्यैर्यायोगयुष्मागीकारात्फलेष्टाया मुपायेष्टा यत्प्रवृत्तिरिति स्पष्टं सति रितितत्त्वस
 र्वत्राजमेन फलेष्टोपायतिज्ञासादौ गयद्योपयादना संभवेन फलेष्टाया मुपायेष्टा यत्प्रवृत्तिरिति स्पष्टं

३

न.से.श.
१२०

प्रतिपुरुषविधेः गृह्या बोधकत्वेन तत्र तत्पुरुषेण साधनत्वस्य तत्र तत्पुरुषकृति साध्यत्व
स्य च बोधसंभवात् तानुमानावश्यकताय जेतैतिकत्रैथ केन तत्र तत्पुरुषे प्रतिमहमे न वा केन प्रत्याम स्यात् तत्र तत्पुरुषा
पकर्तरेव बोधनात् साधनत्वे चा त्वेडोपाधिः ज्योतिषो मेन स्वर्गिकामोय जेतैत्यादौ देवतो देशेन द्रव्य त्याग रूपस्य
यज्यर्थफलस्य तदर्थकत्वा दिरूपभावतां प्रतिकरणात् तस्यां चेष्ट साधनत्वान्नयः स्वभावता निष्पेक्षक
रणात् तस्य लिङोक्तावधिभावता निरूपितस्य भावनाभाव निर्वर्तकत्वरूपस्य त्याग निष्कर्णात् तस्या नूतनत्वा
नूतनसमानाधिकरणो ज्योतिषो मादिष दत्ततीयानुपपत्तिः ज्योतिषो मादिना मधेयमपि त्यागस्यैव त्या
गघटितदीर्घाया घटवसनीयात् कर्मकलायेतथा व्यवहारस्तु गोरास्य स्वर्गिकरणात् व्यवहारी
यितयैवेति बोध्यं न केन जंभस्येदित्यादाव निष्साधनत्वं विध्यर्थेन न जतात्ययग्राहक इति तत्र
कीर्षया इष्टसाधनत्वस्याप्यन्यथा सिद्धेः त्रमुकफलसाधनमिदं कृति साध्यं भवेति तीक्षाया एव चिकीर्षा
त्वात् एवं हि प्रवृत्तौ फलविषयता नियमस्य युपपत्तिः उपायेष्टया पितदम्यथा सिद्धे श्रवसा चामुकसाधनं

तम०
१२०

पाको जायतामित्याकारैव इच्छायाः स्वजनकज्ञान प्रकारप्रकारकत्व नियमात् नवदारे तादृगिहो नान्यथा
सिद्धिः यस्य दारिणो मानांतरे तातत्करणा तासि द्ययायाग परश्वो सदन्यथानुपपत्त्या च दारस्या एव देः कल्प
नेन द्विषयेतदभावे पित्र्य तत्र तदभावे मानाभावात् पित्र्यामपि चिकीर्षाया योरेष्टेव व्यापारे कृतेरपि निवेशा
त्कृतीयापि सोते सामपि व्यापारविषये इष्टसाधनत्वकृति साध्यत्वज्ञानोत्तरमेव सऽन्यथा सिद्धे एव विवेदं
ते इष्टसाधनत्वकृति साध्यं च नाप्यत्र दुःखं तस्मात्त्वं कुर्वितिसारितिकलोक व्यवहारसत्वेन तस्य विध्यर्थता
वक्तुमशक्यापौ न ह्यापत्तेः नवेदं यौ न ह्यं सर्वथैव साधनत्वबोधनाय तस्मादित्यस्या न च यापत्तेः अपि
चराज्ञाप्रवृत्तिता हमित्यादिव्यवहारात् प्रवृत्तेनायकवर्कपुरुष निष्ठासालिङ्ग शक्तेति सत्रभाष्यादि संसृते
न चेष्टसाधनत्वं तदो बोधात् त्रिष्टः तं यनस्य तत्रिष्टत्वेपि न तदिष्टसाधनत्वं नापि तच्छक्यत्वेन तव सं
सृते तज्ञानानुकूलन्यापारस्य मडुक्तातिरिक्तस्याभावाच्चा किंचेष्टसाधनताज्ञानादिवसाध्यैव कत्वा ज्ञाना
दपि प्रवृत्त्यनुभवेन विनिगमनाविरहे गोभयोः शक्यत्वे गौरव साधनत्वमिव योगक्षेमसाधारणं सा

नितर

ज.श.३

ल.मं.बा.
१२१

धत्वमप्यखंडमिति न तस्योपिकारणा तावच्छेदकगौरवैरुक्तं तिसाधत्वज्ञानादिचमत्कृतिसाधनकः पाकइति न
नादपि विकीर्णप्रवृत्तौ दर्शनात्तच्छक्तावपि विनिगमनाविरहइति हि कुलं जंभस्येदित्यादी आरोपितं कुलं जं
भस्येतां प्रेरणाविषयइति वाच्यं सद्भावप्रेरणाविषयइति त्वार्थः न तशाहः न चोदोक्तरीत्या न जयं वाच्यं
इत्यादिभक्त्यर्थान्वयाभावात् तेन च प्रतियोगित्यनिषेधसाधनत्वं बोध्यते यदर्थवित्तेन यदभावः प्रेरणाविषय
यतया बोध्यते तत्प्रतियोगीकृत्येष्टाधिकानिषेधसाधनमिति व्यासः न तदसौ प्रायश्चित्तविषयश्च तत्र न
थाकल्पने तात्पर्यग्राहकः तत्समन्वयादिति सूत्रेण कभाष्येपि न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ सद्भावतो ह
त्यर्थानुरागी न ज एव एव च न जैः स्वभावो यत्स संबन्धिनोऽभावबोधननिषेध्याभावबुद्धिश्च निषेध
वियोदोसी न कारणा मिति औदोसी न निवृत्तिः शस्त्रग्रहणादिरूपाया तद्वनो घमक्रिया तस्या उपलब्ध
मिति बुद्ध्या या शस्त्रस्थायनादिक्रिया तदुपलक्षितवधप्रवृत्त्यभावसामानाधिकरणाः क्रियाविशेषो नि
वृत्ततइत्यादि यदवाच्यो निवृत्तिः न च प्रवृत्त्यभाव एव निवृत्तिरस्तु विनिगमनाविरहात् तस्मादिदं पदार्थ

४३

राम०
१२१

इयं परस्परभावसमानाधिकरणमिति प्रामाणिकाः अनेन हि धात्वर्थभावे लिङ्प्रेरणाविषयतेति लभ्यते
यत्तु मिश्रे निषेधे निषेधसाधनता बुद्धिरेव निषेध्याभावबुद्धिरिति व्याख्याते तत्र अस्मात्सारस्यात् मम त्वनि
षेध्याभावस्य प्रेरणाविषयत्वेन बुद्धिनिषेध्याविषयोदासीनकारणमिति तदर्थः किंचानिषेधसाधनत्वमित्य
स्य ही षसाधनत्वाभावइत्यर्थस्तदा कुलं जंभस्येतां दोषाधः यद्यनिषेधजनकत्वमर्थस्तदा न जौ विध्य
यानुरागी विध्यर्थे कदेशानुरागी वाहस्यथानुरागी न जिति भाष्या संगतिः एतेन न त्समभिवाहारे प्रत्यवा
याभावस्येष्टसाधनत्वं विध्यर्थस्तद्भावो न जाबोध्यते ज्वरितो न भुंजीते त्यादौ दुःखवृद्ध्याभावस्येष्टसाधन
त्वं विध्यर्थः एवं निषेधकारणोप्यस्य वायदुःखवृद्धी इत्यपासं यो ब्राह्मणाय वगुरे त्रंशतेन या तया
दित्यादौ हेतुहेतुमतो लिङाय कर्त्रे को ब्राह्मणवधो घमस्तत्कर्मिका तादृशवधो घमजन्मायमद्वैतकर्त्रे
काशतया तनेति बोधेन साध्यं साधनत्वग्रहे प्रवृत्ते कत्वेन निवृत्तकत्वेनैव वा वेदस्य ममाणात्वा
तेन वधो घमनिवृत्तिपाल्यग्रहेतस्मान्नावगुरितवमिति विधिः कल्प्यते अतएव भगवान्पाणिनिर्वि

४५

नमो-
१२२

धितिमंत्राणामिति सूत्रे विधिपदार्थतद्विशेषनिमित्तत्वादिभिर्विहितवान्मिमंत्राणां नाम आह्वयिभोजनानुक्तलोवापा
रः प्रयोजकनिष्ठातिमंत्रयतइत्यादितस्तथाप्यतीतेः न चेष्टसाधनत्वं तत्रिष्टमित्युक्तेः उक्तं चेष्टसाधनत्वं तत्रिष्टमित्युक्तेः
रूपमनुसृतं चतुर्ष्वपि तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया नाप्यव्युत्पादनार्थं वा प्रयोज्यार्थं मयापि
वाविधादीनामुपादानं चतुर्णां मादितः कृतमिति न्यायेत्यस्य प्रागुक्तं न्यायेत्यर्थः न च स लोकव्युत्पत्त्येव
सिद्धिरतः प्रयोज्यार्थमिति चतुर्णां मित्युपलक्षणां प्रार्थनस्यापि अतएव हेतुमतिवेति सूत्रे माघेष्ट ५
छतुर्माभवानित्यत्र लिङ् समात्रभवतीति लिङ् आदिशब्दप्रयोगस्य कर्तृप्रयोजकत्वापारस्य सत्त्वादि
तिप्रश्नः उत्तरमकर्तृत्वादिति स क्रियमेराणां यां लिङ् निष्क्रियमेराणां यां लिङ् आदितस्य प्रयोजक इत्यत्र कर्तृ
पदेन व्यापाराविषयः कर्तृगत्त्वत इति भावः अथापि कर्तृचित्कर्तृत्वादेव मपि न होषो लोकोक्तत्वात्मेव
तास्य लिङ्गतमविष्यतीति इष्टं साधनत्वस्य लिङ्गतत्वाभावेन तस्य विधयत्वे तदसंगति स्पष्टं य
तु केयदेन प्रष्टाप्रयोज्यस्य प्रेकः प्रयोजको भवतीति तच्चापारिणिचासह लोचैः यथयिपसंगादिति प्रश्ना

६२

८ः

सम-
१२२

शयउक्तसंक्षिप्तः पर्यायस्य लोकोक्तत्वादित्यनेन वारणासंभवात् तत्रापि पर्यायः प्राप्नोति लोके प्रयोगरूपमेराणा
यास्तस्य योगेऽभावात् विधिनिमित्तानामिति सूत्रे पि भाष्ये विधिः प्रेरणा मित्युक्तेः वात्यापनोपि विधिनियोगइत्या
ह नियो गो नियोजने नियोजयतीत्यादिप्रतियाद्यं प्रवर्तकं निष्कवायारूपमेव प्रेरणात्वं प्रेयादिधातुर्था
व छेदकतया सिद्धमेव तस्य च लिङ् आदि वृत्तितुमात्रं कस्य त इति न मे किंचित्कस्य एव चेष्टसाधन
त्वबोधेन साधुत्वं स्पष्टमेव एतेन वक्तुः कर्तृव्यत्वेनेष्टेवो लिङ् यस्मै चेष्टसाधनत्वाधनुमानेन
घयास्वर्गकामस्य यागइष्टसाधनं कर्तृव्यत्वेनालोक्तं लिङ् बोधेष्टविषयत्वात् यथा मन्त्रिनेष्टमा
तां मम भोजनं विषमसंगादेरपि कस्यचित्कृतिसाधयतीति कर्तृव्यत्वेनेष्टरूपा प्रेष्टाविषयत्वेन त
दनुमायकत्ववारणाय लिङ् बोधेति वेदे आसक्तइश्वरएव विधिरेव तावद्भंडवकुमायोः श्रुतेः पुंयो
गे मानमित्याद्योक्तमया सर्वत्रिष्टाया अणीष्टसाधनत्ववदनुमेयत्वाच्च कः प्रयोज्यस्य प्रेरणा यथयि
दभिप्रायेष्टासंज्ञते इति हेतुमतिवेति सूत्रस्य भाष्ये राष्ट्राया प्रेरणानुमेयत्वस्यैवलाभात् किंच यच्च

ल. सं. पा.
१२३

६३

वि ५

स्यादियोगाभावेतदिष्टोप्रकारं तोलातुमायपाककरणो जरेकस्यप्रेरणायापाकः कृतइतिप्रश्नेनाहमनेनमेरितः
किंतुएतदिष्टो ज्ञात्वा मयेदेकतमिति व्यवहारोऽपि पितृपितृमयायं मेरितः किंतुस्ववातुर्येणैवमदिष्टो ज्ञात्वा
कृतवानिति व्यवहारोऽपि ज्ञानपशंमयो गोदेरेवमवर्तनात्ते लभ्यते न लिख्यायाः किंचवेदे अधिकारी इदं
कुर्यादिति श्वरेष्टायां अंगीकारे तदिष्टाया विसेवादिता यत्ने न च श्वरेष्टाया विसेवादिनी त्वेत्वं
याना मपि मे मते। अधिकारिणां ज्ञातिषो मादेः कदाचिदकारणात्। किंचवेदस्य सकले ईश्वरज्ञा
नप्राप्तापणये स्यावेदप्रमाणापत्तौ सतः प्रामाण्यतस्य भजेत बुद्धवाक्ये प्रामाण्यापत्तेश्च ईश्व
रवचनत्वसाम्ये बुद्धवाक्येन प्रमाणावेदवाक्यं प्रमाणा मित्यत्र विनिगमनाविरहात् श्वासमश्वासा
दिवहीश्वरकर्तृत्वं तु वेदस्य न विवारविषयः बोद्धा घाग मक्तनेवं बुद्धियवके यत्नेनैव बुद्धादिभि
स्तत्करणादिति तद्वेषु कुमोदिपुराणेषु च प्रसिद्धमत एव यस्य शायां भाव्ये सोत्रा मरणसु राग्रह
निर्वा बोधकस्य यदुं डवररवणां नां घटी नां मेरुले महती तेन गमयेत्सर्गे किंतु तत्क्रतुगतं नयेदिति बुद्धरौ

ईक ५

राम०
१२३

धु

प्रामाण्यवत्तु यद्विषयः

विमतिपत्त्या प्रयत्नेन तत्र भवतः

संया

वद ५

फ ५

ती ३

कस्यपि भ्राजात्वा कात्यायनप्रणीतश्लोकवत्या मातापमाशेकप्रमत्तगीत एष तत्र भवत इत्युक्त्या तस्या प्रामा
ण्यमुक्तं प्रमादेन वेदविषय विमतिपत्त्या प्रयत्नेन तत्र भवतः यजुस्पापिगीतो यतो तो प्रमाणा मिति त
तदर्थं तत्त्वसां सितारो यदैत्यनाशाय यजुस्पापि सोक्तिर्न प्रमाणा मिति तद्भावः भ्राजात्वा श्लोकानां तु
तिमलकत्वात् प्रामाण्यमिति कैयट इति दिक् अथैव विधि शक मित्युक्तमेव लौकिकवाक्ये तदसंभवात्।
किंच नितेषु निषेधे विधिषु च पंडायवके ल्येने गौरवमिति दिक् एवं च स्वर्गकामो यजतेत्यादिना ज्ञोतिषो
मस्य गहीना स्वर्गसाधनता सां लोके यागे व्यापारमंतरानुपज्ञाऽपेक्षं कल्पयति अथैव च यागस्य काचिदुत्त
रावस्थापैलैकनाशपापदा कर्माय वहीनामचेतनतया फलस्य न कत्वा संभवाच्चेतने श्वराधि धितत्वे वश्य
वक्तव्ये तन्निष्ठाभां कर्मजन्यतमीत्यप्रतिभ्यो मायावृत्तिरूपतया अनित्याभां प्रति जीवकर्मसाध्याभासुत्वा
द्युपपत्तिः कर्मायै हत्वा तेषां नुत्पलदारा जवदलौकि कोपीश्वर इति न तस्य वैधर्म्ये न घं रापे आहादि
जन्यमयर्वयुत्रे पितृषु व उभयत्र फलप्रवणान् मुक्ते तु नादृष्टं तत्त्वज्ञानस्य तद्विरोधित्वात् त्रिनादि स्वर्गका

५

। ३

ल.मं.पा.
१२४

मनयाकृतेषु कश्चिन्महादानोपि त्रारेवाहं कर्त्तुं वादं तस्यैव फलमिति तत्सर्गः ननु स्वर्गत्वस्य वा जपेयं गंगासा
नदात्तारिजस्य सर्गसाधारणेन केयं ज्योतिषो मे स्वर्गसाधनताग्रहः कार्यता वच्छेदकस्यातिप्रसक्तत्वात् इति चेन्न प्र
वर्तनया वात्संतरयणी लोचनवतो विजातीयस्य सर्गसाधनत्वस्यैवानुमानात् तद्धीनिर्जचेदं स्वर्गितजित इति सत्त्वेभा
व्यं तत्र हि नवांतरेण यजिंयजिफलं लभते इत्युक्तं न हि स्वर्गादियत्वं यागमन्तरेण भवतीति केयं यः एतेन यत्के
श्विदुक्तं सर्वेषां स्वर्गसाधनत्वमेव गत्यते न च ज्योतिषो माग्निहोत्रयोः फलसाम्यापत्ता वत्स्य वित्तव्ययाससा
ध्याग्निहोत्रेणैव सिद्धौ प्रमाधिको न देषा ज्योतिषो मादावग्रहं तौ त्रिदिधीनामनुष्ठानलक्षणस्य सामायापत्तिः त
रिति वाच्यं तत्फलस्य गीर्णभयत्वात् तत्फलनया प्रवृत्तिर्भवति पुनरुक्तं चेत्तत्तद्विज्ञापमात्रज्ञानाप्रवृत्तिः संभ
वस्य पिहीरयाने मंडयाने प्रवृत्त्या यः शीघ्रता चेत्तादि अन्यथा सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शयतां मासा वित्तुक्तेः समा
वृद्धदर्शयतां मासानां कामेभ्यो प्रवृत्तिविलोपस्तवापि उर्वारः यदा लोकि कप्रतिष्ठा रूपफलेष्ट्याय स्य तस्य प्र
वृत्तिर्भवः अतएव सकलशास्त्रविदां युधिष्ठिरादीनां स्वल्पफलकराणां च गोत्रजब्राह्मणादिवधे प्रवृत्तिर्दीर्घा

तेः। तत्रापि फलवैजात्यज्ञानाद्भूयस्त्वमनेकधा फलवाहुः संप्रत्येककटलंबं बहुस्वपुरुषगामित्यं। ३

तम०
१२४

तं चार्जुनं प्रति तदेव फलं भगवता अकीर्त्तिं चापि भूता नि कथयिष्यंति ते व्ययमित्यादिना अतएवाधुनिकानां क
र्माणां गत्वं जानतामनधिकारिणामपि बहु वित्तव्ययासमाधौ पुण्यावद्वर्णविभागोक्त्या वदतः प्रवर्तते संन्यासं च
यिहोत्रचतावत्सु यत्कलौ युगे इति देवलवाक्यस्य संकरेभ्यो वर्णानां यथेकाराण्यो वर्णविभागे यावत्तया वृत्तिः
वेदस्य नियमाध्ययनरूपा प्रकषेण हस्तिता वदेत इयमनुष्येयमित्यर्थकस्य कालबोधकैः
चत्वार्यहसहस्राणि चत्वार्यहंशानि च कलेयदागमिष्यंति तदा त्रेतापरिग्रहः संन्यासश्च न कर्त्तव्यो ब्राह्मणे
न विजानते तादृश्यासवाकादिभिः कलिवर्जेषु पित्रोः त्रयागादिषु धनलाभफलकप्रतिष्ठायां प्रवृत्तिः
प्रतिष्ठायाधि वशाज्जायमानो करेष्टे वृषहत्तौ प्रयोजितेति न दोषः अतएव गीतीयामसि संधाय तु फ
लं दं भार्यमपि चैव यत्तदुज्जते भरतश्चेत्तत्तत्तद्विदिराजसमित्यनेन दंभस्यापि यत्तत्फलतोक्ता दंभो धामि
कत्वेन व्यायनेऽपि चैति यदाभ्यां विकल्पेन समुच्चयेन फलत्रयमुक्तमिति तद्धारव्यातारं यथययं निधि
हत्वा संप्रत्यधर्म एव तथापि तत्त्वमजानतां लोकानां धर्मत्वममाहं भाष्यति तत्र प्रवृत्तिविधिहीनमसृष्टं

ल. मं. बा.
१२५

भीष्म
कएवादीनां
वैयाघ्रो

स्तमा

मन्त्रहीनमदक्षिणं शुद्धविरहितं पञ्चतामसं परिच्युत इति च विंशतमानफलानामपि कर्मणां शास्त्राणां कृमेदे
 नववस्थासहस्रशक्तिः शुशतशतशक्तिर्देशापि च दद्यादयश्च यः शास्त्रासर्वतिलयफलाः स्युता इति भारती के
 अतएव विप्रशास्त्रं नकार्येदिति तत्र द्रुतप्रकारोपयत्त इति तत्परा उक्तं भाव्यविरोधात् तत्र देजात्य
 स्थापितं तद्वदनेन ~~कयोर्वैयाघ्रपद्यो~~ त्रायसां ह्युपवराय च गंगा पुत्राय भीष्मा
 यत्राजन्म ब्रह्मचारिणोऽपुत्राय दहस्येत दुदकं भीष्मवर्मणो इत्यादित्येतामंत्रवत्सनामवतारायुश
 ततो तत्तजाय च अर्धदहसि भीष्माय आवात्स्य ब्रह्मचारिणो इत्यर्धदहानमंत्रयोनित्यब्रह्मचर्यं
 वणादयत्नीकतया यत्नीकस्य च यत्नीवदस्याग्निहोत्रं भवतीत्यादिवचने रग्निमाधेयं कृमीपनधिका
 रत्कथं तरनुष्ठानं अमे पितरमाजाय कामां त्रिशंतनुं पुरा उर्ध्वरेतसामात्मानं च कारेति वचनाच्च भा
 वान् उर्ध्वरेतस्त्वैवावसोर्ध्वरेतसं च कारेति तदर्थः आवात्स्य ब्रह्मचारिणो इत्याधेयं कवा कत्वा तत्वां हिराज्ये स्थि
 तं स्त्री तैसमयागमरो गिणं स्त्रीसहस्रैः परिवर्तय श्यामी होर्ध्वरेतसमिति शान्तिपद्योक्तिस्तदास्यादिभिर्युप

ताम०
१२५

पन्नाः स्त्रीशतस्य यत्नीपर्ययत्वाभावात् अनेकसहस्रविवाहाभावाच्च अथ प्रभृतिमेदाशब्दश्च वर्यं विवर्तितं स्या
 दाशग्रेकृतं प्रतिज्ञायाः पुनर्ब्रह्मचर्यं भविष्यतीत्यर्थः किंच यत्वं ब्रह्मचर्यं भावेऽसौ धवीयत्वेन कथं तस्य पुत्रा
 भावः स्यात् किंचानेकसहस्रयत्नीसत्वेनातु त्वात्तां तु योभार्या मित्यादि होयश्च वराणां तत्प्रतिज्ञाया अत्यन्तौ
 चित्यं स्यात् दाशो वा कथं न न्ययं नुयं जीतं पश्यामी चेति याठे उर्ध्वरेतसं शिवमिव पश्यामीत्यर्थः अतः
 शो जनवादीष्मा न्यपश्याम्युर्ध्वरेतसमितुत्रार्धयाः उर्ध्वरेतस्त्वचाष्टविधमेषु नेष्टारहितत्वेने
 तद्वत्ता तस्य यत्नीकस्य नं पुरातनं न च नित्यस्य ज्ञातु कालिकस्य पुण्यमने मित्तिकेन पित्र्यं मं
 जीकृते न ब्रह्मचर्येण बाधः षोडशमेव संनिहितं प्रति अनेन नित्येन तत्र नै मित्तिकसकलनिषेधबा
 धस्य दर्शनात् अतएव अतोऽत्राददिनेपि भार्या गच्छेत् न ब्रह्मचर्यं हानिरिति मित्ताक्षरांतस्याग्निहोत्रादि
 सत्वे मानं तु तन्मरणा काले महता राजयोगेन परिवारेण सह तः स्त्रियमानो महातेजा भीष्मास्य ग्रीनं ब्रज
 यासोऽस्मि समये राजन ग्रीनदीयते विभो इत्यादि भारते युधिष्ठिरवाक्यप्रवराण्यप्यरोधः अतपनं बलस्य

अ२

ल्य

स्त२

ल.मं.पा.
१२६

यो नः सेनां सिंहवारः सस्यभीषः कुरुवंशकेतुर्येनाह तात्त्रिदशावाति मेधाइत्यादिच त्रिशंतवाजिमेधा
इतिक्वचित्पाठः नोस्मिन् सेनां स्वसेनामित्यर्थः कुरुवंशतमहाकविना कालिदासेन शकुंतला नाटके शकु
तलोपाख्यानभारतौक्तसूधरेतसंप्रथमांके स्वयमुक्तौ चतुर्थे तस्यैव तानिकाग्रिवर्गो नं कृतं त्रिमाधुनि
कानामय्यनधिकारिणां तत्कर्मणि प्रवृत्तिरिति चेन्न व च ब्राह्मणोऽपली कोग्रिहोत्रमाहरेत्ताहरेदिति
तिविचारमुपक्रम्य आहरेदित्याहुः यदि ताहरेद न द्वापुरुषः स्यात् को न द्वापुरुषः न देवान् नपि दूनमनु
ष्यानि तितस्मादपली कोग्रिहोत्रमाहरेत्तस्मात्सोमयाजयेदित्युक्तेरपली के स्याप्य ग्रिसाध्ये कर्मणधि
कारात् अद्वैतिसतनाम तद्विपरीतो न द्वाइत्यर्थः न देवानिति यजयेदिति शेषः मनुष्या न तिथी न अत्राप
ली कोपीत्यपि नातस्या विद्यमानत्वे तां विनाये जाघभावस्तु च यति न च यं प्रति मतिपत्नी कपरा सामान्यमह
तश्रुतेः संकोचेन व्याख्यानस्यापुनरुक्त्वात् अतएव यायजमानस्य पत्नी साभिद्रुता वहति यो वा कश्चिदविद्यमान
यामि सापलं धस्तत्र व्याख्याने रुद्रदत्तविद्यारण्यमुक्तं अवहंतीत्यनुक्तं तं अविद्यमानायामनालभ्युक्ता

ए३
रु

राम०
१२६

ए३
रु

दिनातिमित्रेनासंनिहितायामभावे च तस्या इत्यर्थः अविशेषात् त्वसति च पत्युभावे तेज आलुप्यते इति किंचास्या
ग्रिहोत्रं मे इति यजमानस्यैव त्वामित्वाप्यनेन ब्रीहियवपश्वाज्यकपालयत्नी संबंधानीति प्रसिद्धा समभिवा
हारेण वतस्या अंगत्वेन तदभावे पितृता किंच विद्यमानायास्तस्याः सहाधिकारे पितृयजमानस्य पदुक्तमा
शीर्षसचयंत च यस्या अतुल्यत्वादिति मीमांसकोक्तेः किंच वसंते ब्राह्मणो ग्रिमादधीत दर्शयणी मासाभ्यां स
र्गकामो यजेतेत्यादिकर्मचोदनात्प्रियजमानमेवाधिकवर्तितयत्नी बहच ब्राह्मणोऽप्युक्तं तस्मादपली कोग्रि
माहरेदिति किंचाचारोऽप्यत्र द्रष्टव्यः शिष्टजमानां यवेषां यथोक्तं विभांडके भीष्मादीनां यथा च भगवतो राशरथे
रिति अत्राग्रे संनिहितयत्नीकः आघास्तभाववतः अत्रैव वदता विद्यारणेन श्रुतेः संकोचेन व्याख्यानं स्वा
नमिममिति दर्शितं अनेनाचारेण संकोचेन व्याख्यानस्यैव लाभात् यत्नी वदस्या ग्रिहोत्रं भवतीति सूत्रे
च रुद्रदत्तेनैव मुक्ते अग्रिहोत्रयत्नीवत्संनिहितयत्नीकः स्व आ यतने यत्पुयविशतीत्युत्तरसूत्रेण सिद्धयत्नी
वदचनेन तस्या विद्यमानत्वे आदराय अस्मैति वचनाद्यजमानो व कर्मणि स्वाम्यं न पत्या इति व्यापि

घ

स्ये१

नमोऽष्टा
१२७

स्थार

तमवर्तिनश्चदशितिकाकुडितिः एतेनयद्वासांङारेण श्रुतिर्मतयत्नीकविषयाः अत्रसमस्यतिवचनं तप्रवृत्तं त्राणां ४१
कस्यचिन्मरुतोतनेदिष्टं तस्यनेही सपित्वातेनसहसत्रसमापनमुक्तंमवंचकुंडयापिनामयनेमोसमप्रिहोत्र
नुयानेनेदिष्टयत्नासहप्रयोगः प्रायसपामाभूत् एतेवसहकर्तव्यमित्यर्थमित्युक्तं तदपानं विना
बाधंप्रकारांतरैतिवेशस्यायुक्तत्वात् किंचैतद्वाख्यानेऽत्यस्यपत्नी विशेषणत्वेयत्नीवदितिहति
र्युक्तास्यात्सविशेषणानां हतिर्ननुक्तैः मत्तस्यात्रानुपस्थितेश्च अतएवकाव्यदोषेषुप्रकाशादवुक्त
शास्त्रविहृत्यदोषदुष्कथनेनशकुंतलानाटककूपकाव्यस्यदुष्टत्वेननचैवमपिभीष्मादीनांवैदाध्य

मित्वदोषायतिः अग्रिहोत्रानुष्ठानानिचिप्राजदिर्नतस्यग्रहस्याश्रयसिद्धेः अग्रिहोत्रविधुरवत्
अग्रिहोत्रादिनादेवगीमुक्तिस्तेषां पितृकरणायाकरांभीष्मस्यपितृ भक्ता षोडशकादिभिः सयोव
लेनमानसपुत्रैर्वीसिद्धेः अतएवकावादिभ्योगोत्रेइतिगर्गादिषुकरावयाठश्चसंगद्यते पद्यपित्रिभि
यनोत्तरं कृतसमावर्तनामपिकेनचिन्निमित्तेनानिष्टयावाऽकृतदारपरिग्रहाणमनाश्रय

अन्ये २
राम ०
१२७

अत्र
नतया ५

क्रीणावातं जायते ब्रह्मचर्येण अविभ्योयज्ञेन देवेभ्यः प्रजयापितभ्यः एषवान्नलोपः पुत्रीपञ्चाब्रह्मचारीवेतिप्र
यतेतयापितैविकब्रह्मचर्यादेर्नतरेतरेणायाकरणास्यब्रह्मचर्येणाश्रिकायादिनासिद्धेः अत्रिष्टकत्वात्
तेनात्रवातिमेधाइत्येतत्तत्समफलकदानादिपरंपत्तभावेनमुख्ययज्ञासंभवात् अथीनादायेत्यपिसं
त्कारका परमितिपत्कैश्चिदुक्तं येतदेवतस्यपत्नीकल्पकमित्येतैरुक्तैस्तस्यसंअथीविति
बहुवचनासंगतेषुइदानींतनांतनुष्ठानं तथाचाराभावात् प्रागुक्तोर्ध्वरेतस्त्वादिरुगावतामेव
तथानुष्ठानौचित्येनेहानांतनांप्रायसत्यासंभवाच्चेत्यलम् अतियनैमिति कयोरपिप्रत्यवायय
रिहारः फलं वेदसहस्रैरपिबोधितेनिष्कलत्वज्ञानदशायामप्रवृत्तेः उक्तरीत्याविधिबलेनप्रत्यस्य
प्रत्यवायस्यतत्करणपरिहारावशंभाकतानवाफलाकां हिमियज्ञोविधिदोषयइज्यतेसमा
त्विकइतिगीतावचनविरोधः यज्ञादीन्युपक्रम्ययज्ञोदानंतयश्चैवयावदानिमनीषिणां यतान्यपि
तुक्तीति संगतत्वाफलानि वक्तव्यानीतिचमेयार्थनिश्चितं मत्तमुत्तममित्यष्टादेशोगीतीयामि

तृ २
स

नमः-पा
१२८

नित्यत्वे
व

वपावनलोकेः संगः कर्तृत्वाभिमानस्तस्मादनुद्विष्टोऽपि प्रत्यवायपरिहारः फलमिति सर्गद्विफलं संकायिनि
यमाणास्यपावनत्वमिति तदाशयः नित्येशविजो विलम्बेवाधिकारः नित्यत्वं प्रत्यवायहेतुभावप्रतियोगित्वे
अहरहरीत्यादिवीसायावजीवसदायुर्होदिकंचतत्तेतीत्यर्थे ग्राहकं चेन्ननिघेसंध्यावदनविषयकतिसा
मात्राभावंतस्तत्संध्याकालस्यपापहेतुत्वात्तत्तत्संध्यावदनस्यकृतौ नष्टायां पापेति संध्यामुपास
तेपेतुसततंसंशितवताः विधत्तपापास्तयांति ब्रह्मलोकमनामयमिति क्वचिन्नित्यफप्रवृत्ताभ्य
स्ति न च यमर्थादः सावकोनतुपल्लवो धकः प्रशस्तत्वरूपास्तुतिश्च प्रवेचनादुगायुत्सवं प्रत्यये
ति चेन्नः सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शयतीमासा विद्यादेरपितत्वापत्तेः चतुर्थीतर्जो विरुध्यै इत्याद्यर्थवादस्य
चतुर्थीवन्नायमाधिकाः दर्शयतीमासां स्वर्गकामोपजेतेत्यादितः फलकां क्षुनिहतेष्वतत्तत्फल
जनकत्वरूपं च प्रशस्त्या धर्मांतररूपं प्राशस्त्यं तु न प्रवृत्त्युपयोगि। निधितुं ईषावगमे पितस्यावांतरस्येता
बोधनद्वारा क्वचिच्छ्रोतृनिज्ञापनद्वारा तत्प्रवृत्तये धर्मावादादतीदृशो धर्मादानां फलबोधकत्व

त्य

ल ५

चप्रवृ ५

त

ताम०

१२८

खा

मपीति बोध्यं अतएव सर्वशक्तधिकरणो कामं यथा फलार्थोपरिष्ठं तथा नित्यमपीति भद्रे कृत्वा कर्मविया कप्र
पश्चित्तं प्रवृत्तिनया दुःखानुत्पादरूपेण साधनतानुमानं। अतएव पापधंससाधनतानुमानं अनुमानेयसंश्रुधा
त्वर्थे करणी भूतो यागस्तत्कारणको व्यापारो वाः प्रवृत्तिविषयकतियत्तकं जत इति तत्र क्रियेयसाधनताज्ञाना
दपि प्रवृत्तिदर्शनात् पाकादेरिषसाधनताज्ञाने विना तत्त्वता विषसाधनत्वस्य ज्ञातुमशकत्वाच्चैत
न्यत्र विसरः तत्र लिङ्गरूपा शाही भावना अशाभाव्यकरणोतिकर्तव्यताभिः तत्र तस्याः सविषयत्वेन
विषयाकांक्षायां समानेयहोपातृत्वप्रत्यासत्त्यां शत्रयविशिष्टायां भावनाप्रवृत्तिरूपा विषयः इयमेव भा
याकांक्षासाध्याकांक्षेति बोध्यते साध्यात्वात् विषयतयेव तस्या विषयत्वात् साध्यत्वं च साक्षात्परं य
तासाधारणं तस्याः साध्यत्वेन गते केनेत्याकांक्षायां प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारबोधकत्वेन ज्ञातुं पदज्ञा
नं करणत्वेनान्वेति करणत्वचभावनाभाव्यनिवृत्तकत्वमेव कुठारादेरपि पुरुषव्यापारनिवृत्त्येव नि
वृत्तकत्वेनैव करणत्वात् भावनाभाव्यकरणोकांक्षेव च भावनाकरणोकांक्षेऽप्युच्यते तत्र कथं कर्मतिना

थी

ल. मं. षा.
१२८

प्र

द्ये

यादुपाये द्वे रणत्नस्य दिनावाः प्रवर्तमानं पुरुषं मशस्तु फलवत्ता ज्ञायने न देवा धयसारेणाद्वारा र्थवाद्वा कज
न्यापर्वोक्तपाशस्तवत्तारूपास्तुतिः सहकारिकारणमितीयमिति कर्तव्यते सुवते ननु शब्दानुपस्थिते कर
णादेः कथं मन्वपइति चेन्न शब्दोपस्थिते च तन्नायातुक्तत्रयाकांक्षायाः शब्दादुपस्थिते सत सहकारेणाम
वसोपस्थिते अपराथैस्तद्विषयमनस बोधस्य तात्पर्यवशेनांगीकारात्तन्नाहिलिङादेः श्रोत्रेणोपस्थिते त
सभावना बोधकत्वेन ज्ञातत्वं मपिमनसोपस्थितं एवं चार्थभावनं प्रवर्तना बोधकतया ज्ञातपदज्ञानेन न भाव
येदिति बोधः एवमर्थवादानामुपस्थितिः श्रोत्रेण प्राशस्त्यस्य तु तैल्लक्षणया ज्ञातया सक्तमनसोपस्थिते वा दै
शस्तत्वेन ज्ञात्वेतीति कर्तव्यता संबंधः प्राशस्त्यं च शीघ्रफलदा तत्त्वतः परं नु स्वतः फलतो वा वलवद्निष्ठा
ननु च धित्वरूपप्राशस्त्यमर्थवादे बोधत इति तन्नश्येन यत्नस्य शत्रुवधस्यानिष्ठहेतुत्वेन फलतो निष्ठहे
तौ श्येने रागौ कथेन मवति दर्शनेन तदर्थवादे सद्बोधनामं भवति प्राशस्त्यज्ञानेन विधेः प्रवृत्तिजनने सा
हाय्यमर्थवादेः क्रियत इति विधिसत्ताकांक्षः एवमर्थवादा अपि भूता र्थानुवादकाः स्वाध्यायविध्यापादितमयो

उ

ता ५

स्य

शम०
१२८

जनवत्त्वलाभाय विधाकांक्षा तत्रार्थवादानां प्रयोजनं शो विधितार्थ्यते विधेश्च भावनाया इति कर्तव्यतां शो र्थवादे
रिति उभयश्रवणे परां वा कमेकश्रवणेन तस्य कल्पनेति बोधः एवमार्थभावनपित्रं शायया जेते तत्र प्रजदेव
य जायामितुक्ते देवयजा करणक व्यापारो यजे रथः देवयजा च मंत्रकारणा को देवो दे श्य को ह विषस्या गोयमेव य
गः भाव्यस्तु त्वर्गकामादिपुष्टोपस्थायः स्वर्गो र्थतो लभ्यते यद्यपि स व्यापारस्यागविषये पितृयापितृस्य करण
त्वेनैवोपस्थित्याः सुस्वरूपत्वेनायुह्यार्थतया च न भाव्यत्वमिति बहिर्भूतस्वर्गस्यैव भावत्वं तत्र एव ज्योतिषो मेने
त्यादौ तृतीया करणभूते धात्वर्थसागेऽभेदेनान्वयात्तत्पुनर्भावाकांक्षां मिनिशब्देन भीमांशकौ दर्शिता म्दयु
क्तं भावयेदिति यदस्योत्पत्तनुकूलव्यापारवाचितया सकर्मकत्वेन तदुपस्थिते तथा कौ सौचित्येपि यजेतेत्यादितस्त
न रूपेणा बोधान्न दुपस्थयेत योकांक्षानौचित्यात् ततोपितथा बोधांगीकारे स्वर्गभावयेदिति वत्स्वर्गयजेते सा
पत्रेः अतः किमर्थमित्येव तदाकार उचितः अत एव दृशांतां कामांतय देवतु र्थी वास्वैवः करणानुधात्वर्थयागः
करणत्वं भावना भावनिर्चर्तकत्वमुक्तमेव सहकारिकारणाकांक्षारूपकथं भावाकांक्षा तु सति विधियठिता अप्रमा

स्व ५

कि

उ

लम्पे. घा.
१३०

स्मी

दि. ५

तत्त्व. ३

राफ लक्रिया जात रूपेति कर्तव्यतया निवर्तते नैर्विनायागेनाप्यौजननात्पद्यतीत्यादौ कर्मकांसाप्यधिकोकरणा
कांसात्रबहिर्भूतकांसादियदेतिवर्तते वास्वफलाकांसायात्तमये इत्याद्यपि प्रयुज्यते न च विशिष्टसधातयत्वा
नरथस्वर्गभावनोद्देशेन तागस्य विधेयत्वेन स्यादिति वाच्यं विधिप्रत्ययबोधप्रवर्तना विषयत्वरूपविधेयत्वस्य प्र
कृत्यर्थसंयगीधात्वर्थे शब्दाद्वेपि स्वर्गस्य सुखरूपत्वेन स्वतः एवेष्टयेता तद्व्यापारे स्वस्वतएव प्रवृत्तेः सिद्धत्वेन च
विशेषणफलत्वेन प्रतीत्याऽहोवात् यथा लोहितोष्णीषा अलिजः प्रवर्ततीत्यादौ उपपत्तिरपि स्यात्तदसमासे
हं च भावनाया अतपार्थत्वमिति मीमांसक मतेऽप्यावश्यकं तेषामपि समानयद्वेयात्तत्त्वप्रत्यासत्त्या लिङ्गप्रवृत्त
नाया अथ मतस्तदुयात्रा भावनायामनयादिति कुत्रोपनिषदास्तया गानुकूलो व्यापार एव प्रवर्तयेत्यव्यादे
रिव तत्र याग एव भावः स्वर्गस्तु पुरुष व्यापार रूप भावनाऽव्यवहितोत्तरवर्तित्वाभावात् तत्र भावः यागद्वारा तु स
माध्यः तथा हि विधिरप्रवृत्तकत्वेन ति प्रेर्यमा गोष प्रयोजनसाधन विषयो यद्देशरूपस्तस्य धर्मस्य ज्ञायक उपदे
शो विधिरित्यर्थे का तस्याज्ञानमुपदेश इति जैमिनिस्त्रात तत्र त्पोतिष्ठोमादिवाक्येयस्वर्गकामस्य प्रयोजन

य

राम०
१३०

या १

खले १

व. ५

साधनतया गावगतिविधिसमावात् यागस्तु कर्मणां दुःस्वत्वेन च तत्त समीहा विषयत्वाभावात् तत्र स्वरूपवि
धिबोधभावनोद्देशः किंतु स्वर्गादय एव कामपदात्साध्यत्वप्रतीतेः प्रवृत्तवचनितया गृहीष्टा विषयत्वेनोपास्थिते
श्वप्रीत्यात्मकत्वेन समीहितत्वाच्च एवं च स्वर्गिये तद्व्याहृत्य स्वर्गपियागं भावयेत्स्वर्गकाम इति बोधः यागे भावना
भावत्वरूपसाध्यत्वस्य स्वर्गसाधनविरोधाभावात् अनेकविशेषणविशिष्टक्रियाविधिरिति बोधः तत्राभावात्
~~विधिसत्त्वेनोभयोर्भावत्वेपिन वाक्यभेदः~~ तत्र करणाकोसावात्वेवैत्रिवादिमिति वर्तते नोति
कोमेनेसादेश्वयदयस्वस्वज्ञानद्वारा करणत्वेनान्वयेभावनायां तस्यापि संकल्पद्वारा यागभावना करणत्वा
त्तपदस्य करणत्वेनोपस्थितयागविशेषणत्वेनैव संकल्प्यादिद्वारेति यागनामधेयत्वमपि सिद्धं सत्येवेदधर्म
जैमिनिरित्यधिकारोभाष्यमामसोरित्याहुः न हि स्यात्सर्वोभजानीति निषेधाघातीयपश्वात्तमेयायमेव
त्यवतनचत्रयीयोमीयं यशुमालभेतेत्यादिर्यागीयसिंसा विधिनिषेधस्य विहितेतरहिंसापरत्वे बोधयती
ति वाच्यं विधिनाप्रकारो न च तस्यात्रासंप्रेरणाविषयत्वेनैव हेतुत्वं तत्त्वर्थत्वबोधनेपि उक्तरीत्यानि

म

एतत्तुल्यबोधमानाभावेन निषेधस्य हिंसायां पुरुषानिषेधहेतुत्वबोधकत्वेन विरोधाभावात्परकीयसंदर्भस्य नादौ समा-
वेशदर्शनात्। किंचालं धनमत्र स्पर्शः अग्निहोत्रप्रकरणापेक्षिते वत्समालभतेति वाक्ये तदर्थकत्वं निर्गोप्यत हिंसात्वं
गयागविशसनप्रकारेण देशभासाक्षेपलभ्या एव वाक्षेपलभ्या न विरोधे विवेकस्याप्राप्त्या प्रसक्तभावेन
तत्संकोचेन मानमन्यतराप्रामाण्यभीत्या हि संकोचः पापसत्त्वेऽपि तद्दोषसहितोरेव रागवशीकृतस्युत्प्रेक्षा
दाविवज्जोतिषो मादावपि प्रहतिरूपपद्यतेनेन तत्तत्कोटिभ्यः न्यायेन अविरोधेऽपि निषेधस्य विहितेतर-
हिंसापरत्वं विशेषविधिना बोध्यते इत्यप्यसं हिंसाविधेरभावात्तत्र निषेधस्य पुरुषार्थत्वेन यदर्थोति नि-
षेधस्तदर्थमेव निषेधमिति नियमेन पुरुषार्थहिंसाया एव सति निषेध इति वाच्यं पुरुषार्थस्य पुरुषमादि-
निषेधस्य क्रत्वर्थत्वदर्शनेन तत्तुल्यक्रत्वमस्य व्यभिचरित्वात् क्रत्वर्थहिंसाया अपि परपुरुषार्थ-
साधकारकत्वेन पुरुषार्थत्वाच्च न च यज्ञार्थयशवः सद्यः स्वयमेव स्वयं भुवाप्यसौ स्यमस्य सर्वस्य तस्मा-
च्चैव बोधः यदेव विहित हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे अहिंसा मेव तां विधाद्वेदादहमहिं निर्वभाति

तिमनुवासादिभिः पापाभावप्रतिपादकैर्निर्दिष्टा प्रायश्चित्तोपदेशाद्यसमभिवाह्यत विधिवाक्यबोधप्रवर्तनायाः स्व-
विषयप्रवृत्तिविषये धातुर्थसामान्यतो नर्थहेतुत्वप्रतिक्षेपकत्वं कल्पनेन सामान्यनिषेधस्य तदतिरिक्तपरत्वं आक्षेप-
लभ्याया अपि विधितास्य विषयत्वेन तत्राप्यनर्थहेतुताप्रतिक्षेपात्। अतएवाप्यत्र हिंसा चैवाविधानत इति अवि-
धानेन हिंसावयाय जकोक्ताः अतिरप्यहिंसन्तव भजान्यत्र तीर्थभ्य इत्याह तीर्थे यज्ञः तीर्थे शास्त्राधुरेति को-
शात्। अतएव मरणात् प्रायश्चित्तहवाभिमुखहननोचितं इत्येव चोह ननादीनां न पापजनकत्वं शु-
ध्यर्थे विहितमरणोत्पत्त्या युक्तत्वात् न दोषो हिंसाया माह वेदसु केशं चोराधवधे राज्ञो दोषप्रवणाच्च
तस्मादगहिंसातिरिक्तविषयोऽयं निषेधः अगहिंसा चानुपदिष्टप्रायश्चित्तिका हिंसा एव सर्वनि-
षेधेषु द्रष्टव्यमिति वाच्यं। मनुवचनेऽवध इत्यादावनुवचनेति वहल्यर्थे न जः सत्वात्तत्र न-
याधयोऽघट इति वदसा बोधकत्वेनावधपरस्य पापाजनकत्वं लक्षणात्तत्रैयं ज्ञानुपक्रम्या हिंसा

ल.मं.घा-
१३२

परमोधर्मो गीतो वैमनुनापुरेति त्रयैव त्रिषु मखंडे उक्तं तथा च मंडं कृत्वा वैचित्पात्परमं त्वं पापाजनकत्वेनास्य त्र
लीयः प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्यता तत्र न द्वेषः किंच महतः फलस्य कामवशात् सुदृष्टं तत्र न द्वेषः पशुहिंसाजन्यपापस्या
त्यप्रायश्चित्तोपदेशेन बहुव्यायाससाध्यागजन्यसर्गस्य धर्ममेवात्यस्य मनुनायागविषये त्वत्त्वबोधनात्
वंचनतद्वलेन विधेः स्वविषये तर्कहेतुताप्रतिज्ञेयकत्वं अतएव गीतायां यज्ञानां जपयज्ञोत्तमीत्यादिना जपय
ज्ञस्याहिंसा रूपत्वेन प्राशस्त्यमुक्तं तथा सधर्ममपि वाच्यं कृत्वा भालाभोजयाज्योत्तमो युद्धायुज्यसने वंयाय
मवाप्स्यसीत्यनेन विहिते पियुद्धे पायं वदताः तादृशस्य चोपेतं दुक्तं प्रायमेव न चापशहस्रधर्मस्य रूपत्वात् न
कन्यायेन मुशब्दान्न जधर्मे ता नाशः फलान्तरं चेति भाष्येयस्य शायामुक्तं रूपत्वात् कस्तत्त्वं न वेलायामंदा
लित्यस्य तो जलं तन्धातं लेपं हरीकरोति फलान्तरं चलमनेनेन न्यायेन यज्ञजधर्मे ता तस्यापनाशः फलान्तर
लाभश्चेति न होष इति वाचं अथ शहस्रानादधर्मस्यावाचनिकत्वेन केवलं वैपरीत्यमात्रेण कल्पस्यातिस्वल्प
त्वाद्धुक्त्वेन साधुशहस्रान्न जधर्मे ता नाशोपि हिंसादिति वचनबोधितयाप्यनेन धर्मेण वचनं विना नाशो

हो

न.जा.५

लोम०

१३२

५

५ द्यनविकंपि तु मर्हसि धर्मादिपुद्गाद्ये यो न्यतः कृत्रियस्य न विघते सुखदुःखे समे ५

मे

योगात् उक्तं गीतावाक्याच्च अतएव द्वादशेऽंशे तां श्वमेधफलस्वर्गभोगसमर्थैकशोरावरागमहिमासुरादिभ्यो दु
खधाराश्च त्रिपुराणादिष्ववर्तिताः यज्ञानां गतिहिंसादिजन्यपापफलस्य यज्ञफलभोगात् तत्त्वत्तैह पयति सि
द्धत्वात् एतेनाधुदति यज्ञनामधरति हिंसाकर्मतत्प्रतिषेधो धादति रक्तमहित इति तन्माध्यमपि व्यातं
न जो ल्याथेत्वात् अतएव तस्मादभ्युदययोगादहित इत्युपपद्यते इति तन्माध्यमे उपसंहृतं उक्तं च स्वर्गे पि
यातभीतस्य सपिप्सा नीति निर्वेतिरिति अहिंसं सर्वेति श्रुतिस्त्वैव हिंसासागस्येष्टसाधनत्वं वैध्या
श्वतत्वमाहनं तु वैध्या अनिष्टसाधनत्वाभावं हिंसाविधयोपि हिंसायाः स्वर्गसाधनत्वमात्रमाह न त्वनर्थहे
तुताप्रतिज्ञेयमपि अत्रापुष्टाधनिष्ठबोधकस्मृतिविरोधात् तदुक्तं पातं जलभाष्येयदिकं यं चित्सुरापपा
कायगता हिंसा भवेत्तदा तत्र सुखप्राप्तावय्यत्वापुर्भवदिति अतएव सत्रियाणां मपियुधिषिरादी
नां सधर्मयुद्धेन जातताति हिंसायां प्रायश्चित्तश्रवणं तथा च भागवते मुचुकुंदे प्रतिष्ठासंवाकं सत्रध
र्मस्थितो जेत्यवधीर्म गयोदिभिः समाहितस्तत्र पसाजस्वधमदुपाश्रित इति आदिना युद्धे मा

नि३

स.२

यं

ल. मं. पा.

१३३

म

किंयेपि तस्माद्यास्य मंहंता हृद्ये मंदुःखं संनिधिं त्रयी धर्ममधर्ममधिकं किं पाकफलसंनिभमिति किं पाकफलेति
 वः इन्द्रवाहणीत्यपरे मातृधर्मभारते पिता पुत्रसंवादे तातदुहोभ्यस्तं जन्म जन्मातरेषु पित्र
 यो धर्ममधिकं तस्य कृपति भाति मे इति

ताम

१३३

तथा केन चिदुच्यते तर्हि नाम गच्छति यो धर्मस्य प्रलोभना वा कौर्वधे कृते उक्तं तस्य तेनानुभावेन मृगहिंसात्मनस्तदा।
 तयोमखसमुत्पन्नं तस्मा हिंसा न यद्विद्येति। यद्विद्यापि हिंसा न केवलं हिंसा येत्यर्थः। एवं चोषधी यद् एव सात्विक
 ब्राह्मणस्याधिकारः। नमो ब्राह्मणाय हा ययेव यद् विदो ज्ञेनाः। स्वयं ब्राह्मणं हिंसा ह्यत्र यद् मिहा स्थिताः। य
 देवसु कृतं ह्यं तेन नु च्यते देवताः। नमस्कारेण हविषा स्वाध्याये रोषधेस्तथेति। वनपर्वणि हिंसायां लिखं
 वा दोक्तेः। अथ व्यवसितमया दिवि मूढे नास्ति केः परैः। संशयात्मभिरव्यक्ते हिंसा समनुवर्तिता। सर्व
 कर्मस्वहिंसा हि धर्मात्मा मनु रध्वीत्। कामकारादि हिंसांतिवर्धे घां पशून् यथेति। हिंसा युक्तं यद् हिं
 दा पूर्वकं विष्णुमेवाभिजुनिति सर्वयागेषु ब्राह्मणाः। यायसे सुमनोभिश्च तस्यापियुक्तं न स्मृतमि
 ति मोक्षधर्मेषु विविक्नुवाक्यान्। सायया पायाय तथा वेद्यं तजतापीति न दर्शयः। नास्ति के रिति करणे च
 यातैः करणभूतैस्तानुद्दिश्येति यावत्। विष्णुमेवेति विष्णुत्वेनैव सर्वदेवता जानन्तीत्यर्थः। अत एव सर्व
 यागेषु ब्राह्मणानां पायसेषु चैव तजता गजकल्पनेत्यर्थः। एतेनेह स्वातंत्र्येण पूर्वविष्णुयागविधा
 यकमित्यपास्तं। ते तीरीयं कृतावपि परामावर्तते धर्षुः पशो संशुष्यमादित्युक्तं। तत्र पापस्यैव नात्र
 हिततः परागावर्तनं युक्तं। नान्यथा। अतिरिच्यत इवावा एषः एव वाऽतिरिच्यते यो याजयति प्रति
 गृह्णाति याजं ब्रित्वा प्रतिगृह्णाति सवाभिश्च त्रिः स्वाध्यायमधीयीतेति स्तुतिं प्रायश्चित्तो

नात्र

ति २

क

त्यर्थकिमु

पदेशाच्च। सोऽपि पापसत्त्वे एव युक्तः। एतेनोक्तपुराणानि। अथ शुचा उमास्यस्तावका न्येवेत्यपास्तं। सर्व
 कर्मस्वहिंसापि विविक्त्युवाकौ श्रवणाच्च। हिंसा मया नां नित्यत्वोक्तिरपि ता मसमासमभूत्वा हिंसा
 गांधर्वेदमार्गे वर्तते यिजुर्ननु तत्त्वदृष्ट्या। अतएव भागवते। मुन्यन्ते स्तुपा रात्री। नित्यं न पारहिंस
 चेत्युक्तं यत्कर्म्यद्रव्ययज्ञेयं पमाणान् दृष्ट्वा भूतानि विभ्यति। एवं माकुरुणो ह न्यादतः ३३। सुसृष्टो
 भूत्वा। तस्माद्यथापयन्नेन मुन्यन्ते नैव धर्मवित्। संजुष्टो हरहः कुर्यात् नित्यं नैमित्तिकीः क्रिया इति।
 द्रव्यमत्र यशुः। पशु यज्ञे रिति पाठांतरं। तत्र न च मुन्यन्ते ननु दृश्यते नैव यज्ञोऽर्थान्तेना संजुष्टस्य मांसा
 दितुं व्यस्यते नैति स्म चितं तेषां तामसाधिकादित्वं च कपिलस्य मरश्मि संवादे मोक्षधर्मे स्पष्टमेव।
 लोके व्यवसायमिषमघसेवेति श्लोके भागवते पितृस्यष्टमे तत्। तत्रैव कारवादे निरूपितं। तत्रैव स्तु
 लांतरेऽपि भागवद्वाक्यं। हिंसायां यदि रागस्याघृह एव न चोद नो। हिंसा विहाराधारव्ये पशुभिः स्व
 सुखे घृणा। यज्ञं ते देवता यज्ञे रिति। हिंसायां तत्फलमां सभूत्वा यद्यदि रागस्तर्हि यज्ञ एवेत्यभ्यनुज्ञा
 हारा तादृशरागवतः प्रतिपदि संख्येयं ननु सवर्गप्रत्यावश्यकत्वेनेयं चोदनेत्यर्थः।
 नित्यत्वादिकमपि तान् प्रत्येवेत्युक्त्वा वेदस्यैतत्तुल्यं लोके नाज्यो मदेदकश्चनेत्युक्तं। मतमन्तो न्योनवेदे
 त्यर्थः। अतएव पतं जलिना योगस्तूत्रे एषां मुक्तकृष्णत्वेन व्यवहारः कृतः। ता यामपि। अतिशयि

स्व

हमिञ्च विविधं कर्मणः फलं। भवत्यप्यागिनां प्रेत्य ननु संन्यासिनां कश्चिदित्युक्तं। कर्मण इति ज्ञातावेकव
 चनं। कस्यचित्कर्मण रष्टं सुखमेव फलं। कस्यचिदनिष्टं दुःखमेव। कस्यचिन्मिञ्च। एत सर्वं मत्यागिनां
 कर्मफलत्यागिनां प्रेत्य देहांतर संबंधेऽपि भवति। ननु संन्यासिनां तत्फलत्यागिनां। अतः अत्यागिनां क
 र्मफलत्यागिपिकर्मानुष्ठायिनां सत्त्वशुद्धेः। प्रागेव मृतानां तत्कर्म फलं कर्मजं विध्यां विविधशरीर्यह
 एरूपं भवति। पापस्य च निष्टं तिर्यगादिदेह रूपं। पुण्यस्येष्टं देवादिदेह लक्षणं। मिश्रस्य पापपुण्ययु
 गलस्येष्टं निष्टयुक्तं मनुष्यदेह लक्षणं। संन्यासिनां मुख्या संन्यासिनां। तेषां ज्ञानतोऽज्ञाननिवृ
 त्यादेह संबंधाभावादिति। तत्र तिर्यगादिदेहस्याप्युभयारब्धत्वात्। तत्रापि सुखदुःखोभयानुभवात्।
 नहि देहभूतां शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः। यस्तु कर्मफलत्यागी सत्यागी न्यभिधीयते इत्युक्तं श्लोक
 स्थत्यागस्यैवात्र त्यागपदेन गृहीतुमौचित्याच्च। उक्तत्यागफलक्यनपरत्वापतं न त्येक वाक्यतया
 मदुक्तार्थस्यैवौचित्याच्च। संन्यासिपदेनापि उक्तं श्लोकस्थत्यागिन एव ग्रहणमुचितं। तस्य गृहीत
 देहस्यापि जीवन्मुक्तदशायाऽवस्थानात्कर्मफलप्राप्तिजन्यहर्षविषादाभाव इति तात्पर्यात्। अतु ये
 इष्टोपूतोदिकर्मणा चंद्रलोकं गतास्तत्र भुक्ता भोगाः पुनरवतारसमये श्रीत्यादौ च न्याधिष्ठितेऽननु
 शयिनसंसर्गभावं जनन्तत्र भोगप्रापकं। कर्माभावादिति सिद्धांतिनोक्ते पशुहिंसा
 दि योगादिदृष्ट्या शुद्धत्वात् तस्य तत्र भोगप्रापकत्वमस्तीति पूर्वपक्षे। सिद्धांतबोधकं व्यासस्वतः मेशुद्ध

स्तेषां तत्र
भोगः

मिति चेन्नाशदिति तस्यायमर्थः शुद्धमेवेति चेत्तर्धर्मत्वाधर्मवयोः शब्दाश्चाद्येकगम्यत्वात्तद्वैधर्म्यं सायाध
 र्मत्वेनोक्तेर्न साधर्म्य एवेति च यथायथा देववैधर्म्यं साधर्म्यं न पूर्यते दोषा येनैवमीमांसकादयः ॥ १ ॥ एवतस्या
 ल्यापस्याल्यप्युद्वादि क फलमुक्तं । स्वरभावो हि सर्वथाऽशुद्धस्यैकर्मणः फलमिति व्याख्याशयः ।
 किं वयत्रात्यसुखमधिकं दुःखं समेवाते तत्रापि रागादौ धास्तिकस्य परकीयसुंदरीगमनरवतसुखे उ
 क्तेष्ववशात् प्रवृत्तिरुपपद्यते । दुःखस्याल्यत्वे तु सुतरां । अतएव मरणरूपमहानिष्ठासाधनेपि
 सहगमनवेणी प्रवेशादावात्महृत्यं गेके सर्वस्वारयसादोचप्रवृत्त्युपपत्तिः । पुरुषस्य प्रत्यवाये चियाग
 स्य सांगत्वमहतमेव । यो नाम ज्ञेयमध्यस्थः कलंजादीनि भवत्येव । न त्रैतोस्तत्रैव गण्यं यथा चोदित
 सिद्धितइत्युक्तेः । तदुक्तं पंचशिखाचार्यैः । कुशलं स्येव बहून् यन्यदल्यमस्ति स्वर्गेष्वल्यममर्षमनुभवती
 ति । किं च ज्ञेयमिनेव सर्ववस्तु तत्त्वज्ञाभावो मार्कंडेये पुराणादवगम्यते सुतरांतदीयानां तत्र हि । व्या
 सशिष्यो ज्ञेयमिनिभारतविषयेषु केषुचित् प्रश्नार्थेषु संदिहानो मार्कंडेयप्रश्नसंबन्धेऽवसर
 पक्षिणः स्तस्मात्सर्वज्ञानविंध्याचलवाप्तिनञ्च नुरः पृथुस्य ज्ञेयतां तस्यायमाशयः । व्यासशिष्योऽप्ययमशुद्ध
 चित्ततया व्यासोक्तं न साधुमन्यते सर्वफलदं परमेश्वरं तत्त्वेन न मनुते । किं तु कर्मैव फलदमिति तथोदेवति
 र्यगादीनां व्यासोक्तं ज्ञानाधिकारं न मन्यते संभवादनाधिकारज्ञेयमिनिरिति व्यासोक्तेरतस्तिरञ्ज्या
 शिष्याभूत्वा तेषां ज्ञानाधिरेहाते सर्वत्र व्यासोक्ते विश्वस्तो भवेदिति देवा सुरसंग्रामादेस्तन्मुखतः

अवलोक्य तेषामविग्रहत्वाभिमानं च हृतीति तस्मात्प्रातं जलभाष्ये व्यासोक्तमेव श्रद्धेमिति । अतएव
 व्यासोक्तं वास्मिन्नेयमायले वालिवधे कृतं तेन भगवतो रामस्याधिदेवे पदं ते भ्रात्रा ज्ञायापहारेण तस्य
 पापित्वमुक्तं भगवता । अतस्ते रञ्ज्यानुकमनिधिकारस्तथापराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवाचार्यैर्ज्ञे
 यमिनिमतानुसारिणो जहास । ईशसिद्धिभयाद्देवशास्त्राप्रामाण्यमीयुषां । शास्त्रज्ञैर्मिनिमुनिः
 केन मानेनोत्तिष्ठतीति । ईशसिद्धोत्पल्लवत्वं देवताविग्रहादेरपि । ईशसिद्धिर्देवताविग्रहाध्या
 दविषयभेदं दुर्वलवेदगीभिः मिथ्यात्वाभिनिःस्वरूपाचननिषेद्धमलंकितेति दिक् । च न दुःखेन सं
 भिन्नं न च ग्रस्तं मनंतरं । अल्लासोपनीतं चतसुखं स्वः पदं स्वस्यदमिति अनेनापि सूचितं मेतत् ।
 व्याघपादेन तत्रैहिकरसंतका लदुःखसदृशसुखसंमानदुःखनिरासः । न च ग्रस्तमित्यनेन तदधिकदुः
 खनिरासः । अतस्तेरमित्यनेन ज्ञा कालवत् वैषयिको भय रहितदिनरूपकालनिरासः । अन्यथा सकल
 दुःखाभावस्याघपादेन प्रतिपादने सिद्धे न च ग्रस्तमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अपि राघोपनीतत्वेन वि
 षयसंपादनत्वे केशनिरासः । स्वर्गेष्वेवैषयिकमेव सुखमिति । अप्यस्य स एनं ज्ञायाभूत्वा पशोरत
 इत्यग्निष्टोमदि फलकयनेनैकः पूर्वपरयो रिति सूत्रभाष्ये स्पष्टमुक्तं । एवं च विज्ञातं य सुखत्वं मे
 व स्वर्गत्वं । तस्मात्सहिषासुरादि ज्ञानदुःखमस्त्येव । अतस्त्वनान्तरीयकावश्यं भाविदुःखान्यदुःख

जनकाधर्मी नारद उच्यते होय भोग्य सुखं ततः सह गमनादौ मरणं तप्रायश्चित्तादौ चोक्तं रीत्याऽप्यप्यंभू
 यान्धर्मो ज्योतिष्टोमन्यायेनेति वदंतीति दिक् प्रयेन फलीभूतस्य प्रयेनुवधस्य रागतः प्रवृत्तिविषय
 स्याद्विधि विषयत्वाभावेन न हि स्यादिति निषेधविषयत्वं पूर्णमेव यस्ततः पातिवधस्यैव मनुनाऽ
 प्यत्वबोधनात् एत एव तज्जन्मपापे बलवद्देष्टव्यं तां शिष्टानामपेक्षितं वेदिवधसाधनत्वेऽपि न तत्र प्र
 वृत्तिः श्येनस्तु मरणानुक्तं लव्यापारोऽपि न हि सा मरणोद्देशेन प्रवृत्तस्य ज्योतिर्विध्यबोधितस्य तदनु
 कूलव्यापारस्यैव हिंसात्वात् तस्मात्तु स्येनेव वीर्येण निगृहीयादरी न हि जः श्रुतीरय वां गीरसीः
 कुर्यादिव्यविचारयन् इति यो वाहुवीर्येण तरेदायदमात्मनः धनेन वैश्यस्य रदो उक्तपहो मे हि ज्ञो तम इ
 त्यादिना ज्योतिस्तस्य मनुनाऽभ्यनुज्ञात् अतीत्यस्य तद्वोधिताभिचारकर्मणात्यर्थः कृपादौ विनष्टे
 जविकल्पकर्तुं हि संकल्पवारणाय मरणोद्देशेनेति मरणकामनयेत्यर्थः एवमन्योद्देशेन प्रहिंसनाया
 राचहते ब्राह्मणे न तत्तद्देष्टुं ब्राह्मणं हृत्वं ब्राह्मणमरणकामनया तदप्रदेयात् तथा काशी मरणे
 द्देशेन कृतशिवपूजादेर्न हिंसात्वं यदा मे मरणं भवति तदा काश्यां भवति तत्रैव कामनया मरणस्य
 काश्यधिकरणत्वं विषयया तदा चरणेऽपि मरणकामनयाऽनाचरणत्वं एवं चा
 त्रहिंसात्वं वारणाय दृष्टाद्वारकत्वं वदंतीत्यादि एव मरणोद्देशेन कृतस्य उहिंसात्वं भवत्येवाज्योत

सुक्ते १ एतौ १
 विध्यबोधिते स्तत्राधुक्ताभिचारहिंसात्वं प्रयेनादावपिशिष्टानां विगानं प्रयेनाद्वधोवधाश्च नरक इति प्रतिसंधाने
 न बोध्यं श्येनाननुष्ठानकाले शत्रून् हंतीति प्रयोगस्तु गौण एव उपपातकेऽपि चारणाननुवेदिते तत्राभि
 चारपरं स्मृत्यपेक्षया स्मृते बलवत्वात् एवं च प्रयेनेकतो प्रतिप्रयोगादेनादेवादियोरमरणे प्रयेन कर्तुं न किं
 विधिप्रायश्चित्तं शत्रोर्मरणे न तत्र तस्य प्रयोक्तृक कर्तृत्वात् प्रयोक्तृकस्य प्रायश्चित्तमुक्तं तद्वेदनसं
 पूर्णमरणजनक रोगादिकं प्रति ग्रन्थकर्तृकरवदुघातादिकं प्रति च प्रयेनस्य हेतुतायावेदेन बोधिनात् ॥
 श्येनवधप्रयुक्तमत्यल्पं भवत्येव तां त्रिकाभिचारकर्तुर्मरणसिद्धौ तत्तद्वधप्रयोक्तृकत्वं प्रयुक्तमुपपातकप्र
 युक्तं च प्रायश्चित्तं कृतेऽपि चारदेवा मरणे न उपपातकप्रयुक्तमेव ब्राह्मणविषयेऽपि चारस्य म
 नादि स्मृतौ निषेधात् तत्राधिकं प्रायश्चित्तं प्रयेनादि ज्योतिर्भाभिचारकरणेऽपि प्रायश्चित्तं तद्विषये भाद्र
 यपि श्येनो विहितत्वादिसाधनत्वाश्च धर्म एव तत्फलं वेदिवधस्तु नर्थहेतुत्वादभधर्म एवेति प्रतिपत्ता
 परेत्वं संसृतिचोदनात् हणेशो धर्म इत्यत्रार्थपदेऽर्थमिति निषिद्धकलं जमहणादि न चोदनात्
 हणमिति न तद्वावृत्तिफलकं ततः तस्मात्तु श्येनो विहितत्वात् नाधर्मः नरकसाधनं हिंसाफलकत्वाच्च
 न धर्म इति प्रतियन्ता इत्यर्थः वाजपेयेन यजेतेत्यादौ वाजपेयपदेन द्रव्यसुरासंभवात् वाजपेयवर्ततेति वा न
 धेनुमत्त्वर्थस्य हणदोषः वाजपेयेन यागं भावयेत् यागेन च स्वर्गं भावयेदिति बोधे वाक्यभेदापत्तिस्तस्मा
 तन्नामधेयमिति सिद्धेताः तत्रमर्थवद्दण्डेऽप्यस्य तत्कृता साधुत्वं दोष इत्यर्थः तदर्थं तेषां प्रययानां सा

पश्चात्पितृव्यापाराणामध्ये प्रयोजकव्यापारस्य विषयितया विवेक्षणमितरेषां बुद्धिष्यतया विवेक्षणं । एवं च य
 चेदित्यादावेककर्तृका प्रवर्तविषयीभूतया कानुकलाक्रियेत्यादिरीत्या बोधः । यत्तु घातकत्वे विप्रवर्तना विशेष
 व्येतितन् । घाते ये विशेषणताया एव न्याय्यत्वात् । किं च तस्या विशेष्यत्वे देवदत्तादेः प्रधानभूतधात्वर्थो ना
 अयत्वेनाकर्तृत्वे कर्तृरिति लिङ्गघनापत्तेः । किं च स्वाध्यायोध्येतव्यइत्यादौ सत्त्वप्रधाने दत्ते प्रवर्तनाया विशेष
 एवमावश्यकमिति सर्वत्र तथैवोचितं । तत्र हि प्रवर्तना विषयाध्ययनकर्मस्वाध्यायइति बोधः । प्रवर्तना विषय
 तेन बुद्धस्य धात्वर्थस्य भाव्यत्वेन ग्रहात् कथं भावाकांक्षायां गुरूपसदनादिविधिना निवर्तते करणवाकांक्षा च
 बाह्यैरध्ययननियमविधिभिर्निवर्तते । फलाकांक्षा च यद्वादिविधिभिः । यद्वा गुरूपसदनं करणं नियमा
 श्चेति कर्तव्यता तत्र सकलकारकविशिष्टे धात्वर्थे प्रवर्तनाया विशेषणत्वे विधिप्रत्ययस्तात्पर्यं ग्राहकः । एवं च
 प्रवर्तना हि समस्ता तद्वाप्यत्वं श्रेयः साधनत्वं च विशिष्टेण धात्वर्थस्य प्राप्तत्वे बुतात्पर्यं तो गुणं श्रेयस्यैव स्य
 ति प्रवर्तनात्रवर्तमानकालेव भासते शब्दशक्तिस्वभावात् । इतरथा त्वर्थस्तु भविष्यकाल एव । ततएव ।
 एतेन प्रेरणप्रयोज्यपाकवर्तमानतादशायां य चेदिति स्यादित्यपास्तं । विधिलिङ्गादावुत्तमस्तु न । स्वप्रवृत्तौ
 प्रेरणया अकारणत्वेन तत्तद्दानानुपयोगात् । इदमेवाभिप्रेत्योत्तमपुरुषो विधिशक्तिप्रतिबंधकतां त्रिकाः
 एवं च व्यष्टयो गैवकारादियोगोपि । विधिशक्तिप्रतिबंधकइति बोध्यम् ॥ इति लिङ्गार्थविचारः ॥ ॥ ॥
 विपठिषीत्यादौ सननर्थइच्छा । तस्याः प्राधान्यानुभवात् तत्र धात्वर्थस्य कर्मत्वसमानकर्तृत्वे तदुभयसंबंधे

समानकर्तृत्वे
 धातोः कर्मणः
 इति

कारिहोयंवेति सूत्रस्वरसात् । गमैर्यामः कर्मद्वयेकमेकमितीति सत्त्वाद्योक्तैरस्मात्कर्माप
 पिलादयः अतएव निदिध्यासितव्ये विजिज्ञासितव्यइत्यादिप्रयोगः संगतुतेन नुतानस्वभावत्वाद्
 तैमानायां साविषयमविषयत्वात् । विषयकालेन त्वाशसायां भजवच्चैति सूत्रे भाष्येन केतदीत्याव
 तैमानाया अपि दुष्टाया विषयमविषयत्वेन मविषयकालत्वात् सनतादुत्तमानप्रत्यया संगतिरि
 ति चेन्न सप्रत्ययार्थत्वायाः प्रधानत्वेन गुणभूतप्रकृत्यपीतनुपापित्वात् आशसात्तुनप्रत्यया
 र्थइति प्रधानार्थानुपापित्येव आवाधादिवत्प्रयोजकधर्मोऽप्यशंसा आशंसे इत्यादिशब्दप्रयोगे प्रयोजकधर्मः
 सागम्यतइत्यन्यत्र विचारः । श्वामुमर्षेति कूलं पियतिषतीत्यादौ आशंकार्थे सन । श्वकर्तृकमरणवि
 षयाशंकेतिरीत्यो बोधः । इच्छारोपेणात्र प्रत्ययइति भाष्यसंमते यत्ते उक्तोर्थः यश्चात्मानमबोधविषय
 इति बोध्यं सनं तैपियठिषतिगंतुमितीति विचारणायैकार्थीभावः । तस्यपदविधित्वाभावेपि वाक्यनानर्थकं
 नित्यत्वात् सनः इह द्वौयसौ ह त्रियं सश्चाह त्रियं श्वतत्रसभावत एतां स्वतिवाक्यं ह त्रियं श्वेति भाष्यात्सः ह

न. मं. घा.
१३४

कु. ना. ४

द. न. २

नैरेकार्थीभावविषयताद्वयकस्यव्यपेक्षाविषयत्वान्निवृत्तार्थत्वेनबाधबाधकभावाप्रसंगइति
 केयटाच्चयुनः पुनरिच्छितवापचतिपापच्यतइत्यादौयडाप्रत्ययगतपौनः घत्पबाहल्यवाद्यो
 त्तेनबाहल्यकास्त्रकेचित्कोटिल्लगहोपिनिमंकोटिल्लगतीनुसंदचेत्पादिशोस्त्रप्रोमाप्य
 तेनदिष्येक्रियासमभिहारय नमिधानात्पाचयतीत्यादौपाज्वाच्याप्ररणात्तद्व्याप्य
 शेषात्वापत्तेः एवंचतदाप्रयस्यकर्तृत्वानापत्तौरांपतात्प्रयोजककर्तृरिनाद्यवानापत्तिः अ
 तएवद्योतकतापहस्यतत्रभाष्येप्रकृतमर्थविशेषणत्वशहेनोह्येस्वःकृतं किं चैवमपिप्रयो
 जकस्यकर्तृत्वोगीकारेगमितोग्रामंदेवदत्तोयइदत्तेनैपादौप्रयोजकव्यापारस्यगमिवाच्यत्वा
 त्प्राधान्येनगमर्थत्वाच्चप्रयोजककर्तृरित्तस्यापत्तिःद्योत्पस्यविशेष्यत्वांगीकारेपिपचयति
 देवद्वेत्रेणोपादौप्रधानीभूतव्यापाराप्रयत्वेनप्रयोज्यस्यकर्तृत्वानापत्तिःममलुधातुने
 दाक्षिण्यः नचस्वतंत्रपदेनशब्दतःप्रधानस्येवार्थतःप्रधानस्यपिग्रहादुभयोःकर्तृत्वंतत्रपे

रु. २

रामा. ०

१३४

स्वी

कि

मी

रणायाविशेषणत्वेपितस्यान्यानधीनत्वलक्षणासार्थप्राधान्यमितिवाचं प्रयोज्यकर्तृरित्तीयेव
 रांपताल्लादेरप्यापत्तेः दुहाहीनामप्रधानेकर्मणपित्तादिस्वीकारेणालादिविधौकर्त्रीद्यंशेप्रधानाप्र
 धानत्यायाप्रवृत्तेतत्रार्थप्राधान्यस्यसत्त्वाच्चकिंचैवमंतर्भावितरणपेयुभयोःकर्तृत्वापत्तिस्व
 साध्यक्रियाजनकप्रयोक्तृत्वंस्वतंत्रत्वमितिपहंपिस्वतंत्रकारकक्रियाजनककर्तृसर्थबाधका
 भावेनक्रियायाःप्रधानभूतायाएवग्रहणात्तौभयोस्तत्वेनममलुजत्रप्रयोज्यकर्तृः प्रायेणकरणा
 त्वेनविवक्षातक्रियायाअपिधातुनाप्रायेणकरणात्वेनेवबोधान्नतदाश्रयस्यकर्मत्वंचित्तुतद
 पियथागतीः शतदंष्ट्रतामित्यादौतत्रप्रयोज्यव्यापारानुकूलव्यापारेधात्वर्थइतिबोधः अ
 तएवचोरणाहंपरसैममनुप्रविश्यसंकलयामीत्यादौप्रयोज्यकर्तृश्चारादेःकरणात्वमुक्तं
 भासतांचारेणोत्पन्नानुप्रवेशनान्वयेपिकररोएवतृतीयेतिबोधेवाचकत्वेनदोषः प्रयो
 ज्यस्यरांपतप्रकृतसर्थकर्तृत्वेपिरांपतार्थकर्तृत्वाभावात्त रांपताप्रधानकर्तृरित्तइतिभाष्यप्र

स्व. ३

ल.मं.षा

१३५

२५

य

२

धानतलप्रकृत्यर्थकर्तृत्वरूपं स्पष्टं चेदं हेतुमिति चेति सूत्रे भाष्ये इति सनाद्यर्थविचारः कर्तृकर्म
 विहितकृतां कर्तृकर्मणी वा चैत्र्यस्यैव वदितं गद्यत्वयोः प्रधानं सत्वप्रधानानि ना
 मानीत्युक्तेः कर्मकृतिचफलव्यापारयोर्व्यासादस्याद्यत्तत्र शतशान्नं तार्थं स्यात्वा तार्थक्रि
 याविशेषणत्वमित्यपीति खेनास्तेभ्यो मिति तत्र च तेषां ह्युक्तं स्पष्टं काव्यप्रकाशे रस्यार्थं च
 कर्ममाणो धीश्च जपं श्रुं क्रमसां कुरुतादर्थ्यस्याविशेषेपिशब्दाद्देदः प्रतीयते इति त्रय्ययुत
 मत्र जपः उभयत्रापि जपस्यैव विधिः शब्देन लाघेजपस्य प्राधान्यं मते तस्य गुणभाव इति तदर्थः
 क्वचिदुशच तार्थस्याबुद्धिपूर्वकत्वादिरूपमप्राधान्यं प्रकरणादिवशाद्यजनया वा प्रतीय
 ते मथास्ति खेनास्ते इत्याहो एव च तदर्थं समानधिकरणार्थं स्पष्टं विशेषणत्वमेवाप्युक्तं तत्र वि
 शेषणमायन्नस्यास्वातार्थं विशेषणत्वं तस्यात्तत्तत्तद्धारिमाहो समासे तद्दिग्रहवाक्ये च वि
 परीतमिति न गलदित्यादिः पूर्वनिपातासिद्धिः भावार्थानां कर्मसंज्ञकतया हीना खलः

बं ४

३२
राम
१३५

व २

यो

धीनां नपुंसकभावे तस्य च साध्यावस्थापन्नधात्वर्थानुवादकत्वमेव साध्यावस्थापि पचमि
 रूपमित्यादाविलिङ्गयोगः तत्र लिङ्गात्त ए संभवात् लिङ्गसर्वतामत्वाच्च नपुंसकत्वमेव शयितव्य
 द्यर्थे विभक्त्या लिङ्गात्वयोपयोगिसिद्धत्वावेदनमिति कश्चित् द्यजादिवाच्यसिद्धावस्था
 पन्नपाकइत्यादौ सर्वसंख्यादियोगदर्शनात् तत्रापि प्रकृत्या साध्यावस्थापन्नस्यैवोपास्य
 तादनस्य पाकइत्यादौ नकारकात्वग्रहणं अध्याहृतं तदं तार्थक्रियायां तत्र कारका
 न्वयइति नुनयुक्तं नलोकेति निषेधेन कद्योग्यस्य नापत्तेः कर्तृकर्मणोरित्यस्यैव व्यर्थं
 पत्तेः श्रुकारेण पाकइति लिङ्गापत्तियुक्तं न चैकस्यैव सिद्धत्वं साध्यत्वाभ्यामुपस्थितिः कथं
 विशेषादिति वाच्यं यथा संबन्धेनैव नैकत्रैवाचार्यत्वं मातुलत्वं च तथा कारकलिङ्गादिसं
 बन्धेनैव न साध्यत्वस्य सिद्धत्वं चैकत्र विशेषस्यैवाभावात् यथा वामगोधावति पश्या
 दौधावनस्य मृगं प्रति साध्यत्वं दर्शनं प्रति च साधनत्वं तद्वत् एकस्यैव च धात्वर्थस्य सा

स्तु ३

धत्वेन प्रकारता सिद्धत्वेन विशेष्यता एकनिष्ठत्वाच्चतयेर्तस्फुट्यहो बोधेः एतेन च ज्ञा यो
भावः प्रधानमिति यथा व्याख्याताः तदुक्तं करिक्तदिति सूत्रे भाष्ये ज्ञादिवाच्यो भावो वाह्यः
प्रकृत्या धातु इति तमुनादिवाच्यत्वाभ्यंतर इति तत्प्रथम इति सूत्रे भाष्ये तत्र शोभनाद्यर्थस्य
धातुर्थपरत्वात् नव्ये शोभनं पाक इत्येव कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी तु न कर्तृ साहचर्येण कर्मणो धा
त्वर्थभेदेनान्वयित एव तत्र गृहणार्थं चेदं पूजनात् जितमित्यत्राद्यमे भाष्ये एतच्च निरु
पितं कर्तृकर्मणोरिति सूत्रे शब्देदृशे धातुव्यापारान्वये तत्र शोभनः पाक इत्येव तस्य कर्मत्वाभावे
न तद्विशेषो हि तीयाया अप्राप्तेः तिङ् तार्थव्यापारान्वये तत्र युं सकर्तृक एतेन द्यजादीनां
प्रयोगसाधुतामात्रमित्यपास्तं तदुक्तं आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता प्रकथ्य
तामथशास्त्रसद्यजादिष्वपि क्रमः साध्यत्वेन क्रियातत्र धातुरूपनिबन्धना सिद्धभावस्त
यसास्याः सद्यजादिनिबन्धन इति सिद्धभावः सिद्धत्वं यथा पचतीत्यादौ कल्पितान्वयव्यति

एत

१३६

रेकाभ्यां धातुभागः क्रियायां प्रत्ययः कास्के इति कल्पनाश्रीयते तथा प्रकृतिः साध्यस्वभावमाच
रोद्यजतस्याः सत्वभावमित्यर्थ इति हेतुः अनेनात्रापीयं शास्त्रकृतं कल्पने वेति दर्शयति स्य
चेदं भावे सार्वधातुके यमिति सूत्रे भाष्ये साध्यत्वेन भातादेव क्रियार्थक्रियोपपदे विधी
यमानं तमुनादिसिद्धिः भोक्तृपापाक इत्यादि क्रियापदस्य साध्यत्वविशिष्टमनवृत्तेः पक्ष
यः पक्षार्थेनेति न्यायस्तु क्रियातिरिक्तविषय एव भोक्तृगतो देवदत्तेन ग्रामो गतः कृतः पर्वक
रमित्यादौ कारकाणां गुणभूतक्रियायां सन्वयात् साध्यावस्य सप्रकारतया भाता तस्य
प्रसज्यप्रतिषेधरूपनञर्थे न्वयेन तत्तद्विवाचित्रया कर्मभावकर्तृकासत्तेति बोधाभि
प्रायेण पाकौ नास्तीति नवस्ततो भोक्तृगतं रत्याद्यसाधेवं क्रियार्थक्रियायां नित्युत्थाप्र
त्यासता क्रिययोरेकजातीयत्वत्वात् तत्तत्प्रकृतिकप्रत्ययार्थप्रत्यगुणीभूतायाः साध्याव
स्थमात्राया एव क्रियार्थक्रियायां ग्रहणार्थं नित्तं चेदमुपपदमितिङ् गतिकारकोपपदात्

पाकः भोक्तृ

स्वर

(न.मं.घ.)
१३७

सं
५

दितिसूत्रयोर्भाष्यसमन्वयप्रपञ्चितं विचयत्रकार्यक्रियावाचकशब्दग्रहणतत्रोक्तक्रिया
याएवग्रहणयत्रतत्रक्रियारूपार्थग्रहणतत्रगणीभूतादेरपिग्रहणं अतएवगतपाकादियो
गेकारकविभक्तिरुत्तरेषुचत्कोदीनासाधुत्वमित्यत्रविस्तरः तमुनादीनामसत्त्वभूतोभाव
वार्थः अत्रययक्तोभावइत्युक्तेः पाकइत्यादेविवत्तमुनयेवैलक्षण्याननुभवात्तएवचामे
धात्वर्थानुवादकएवतत्रतमुनावुक्तौक्रियामाक्रियार्थीयामित्युक्तेरुद्देश्यत्वरूपतादृष्टीत
पितमुद्योसंतच्चसंसर्गः प्रकृत्युपपदार्थयोस्तदर्थवत्समानकर्तृकत्वमपीहाभिधानवल्लभः
संसर्गएतद्विहितरवुल्लभकर्तृमेवकृत्स्नदृष्ट्यातिजंदर्शकोयातीत्यादौकृत्स्नकर्मकभविष्य
दर्शनोद्देश्यकंदर्शनकर्तृकत्वंकंयान्तकृत्स्नकर्मकभविष्यदर्शनकर्तृकत्वंकंतदृशितोद्देश्य
कंगमनमित्यादिरीत्याबोधः एवंत्वाणामुनादीनामपिक्वाप्रकृत्यर्थीक्रियाक्रियांतरेविशेष
राधातुसंबन्धाधिकारात्तयोःसंबन्धएककर्तृकत्वेपूर्वकाललोत्तरकालकत्वचसमान

स

राम
१३७

४

३३
न२

कर्तृकयोः पूर्वकालेत्पनुशासनात् समानकर्तृकयोरिति निर्धारणे सुपूर्वकाल इति बहुव्रीहिः
समानकर्तृकयोः क्रियारूपार्थयोर्मध्ये पूर्वकालसंबन्धार्थवाचकाद्योक्तोक्तस्यार्थः एवंचवा
काशकोक्तसंबन्धनात्पर्याहकाः क्वादयः सूत्रबलादेवतयोः क्रिययोरेककर्तृकत्वबोध
कचित्तु जसत्त्वव्याप्यत्वादिकसम्पदिकं भासते तत्तुमानांतरागम्यत्वाच्चत्वाद्योक्तं यथाभुक्त
वत्तत्पानपीत्वा अधीत्यतिवृत्तीत्यादौ अतएवाध्ययनकालिकस्थितिमादायेवाधीत्यतिवृत्ती
तिप्रयोगोत्तदभावकालिकस्थितिमादायेति बोध्यतदपि संसर्गमयीदयेव भासते एतेन
समानकर्तृकत्वत्वावाच्यमित्यपास्तसंसर्गमयीदयेवलाभेनात्मन्यप्यत्वात्कर्तृकत्वरूदि
त्यस्यतुनात्रप्रवृत्तिरूपमत्रोक्तोभावइत्युक्तेः तत्राव्यवहितपूर्वकालत्वाद्येवसंसर्गः अत
एववर्षांतरायाभाजनमादायभुक्ताव्रजतीति अत्रान्वधानंचतात्पर्यवशादंडमुहूर्तौहरादि
मिथ्यायथबोध्यतेनाद्यभुक्ताश्चोक्तताद्युपपत्तिः नचपूर्वकालत्वादेः संसर्गत्वेमुख्य

लमवः
१३८

दायस्वपितीतिनस्यात्वादातस्यस्वायत्त्वकालत्वाभावादितिवाच्यं व्यादानोत्तरमपिस्वायानु-
त्पातमादायतदुपपत्तेः। अत्रकालिकसंबन्धेनव्याप्यत्वमपिभासतेतेनव्यादानोत्तरस्यापेक्षते
तदनुवृत्तावेवतथाप्रयोगोनलमुखमीलनेतथाप्रयोगः तदातननिद्रायास्तद्याप्यत्वाभावा
तदर्शपौर्णमासाभ्यामिष्टासोमेनयजतेत्यादौदर्शदिवागवैशिष्यस्यसोमयागेविधानमतो
दर्शदितः प्राक्सोमकरसोप्रत्यवायसिद्धिः दर्शमात्रकरणेसोमाकरणेचतदभाभावसिद्धिः
आधानोत्तरतावकालसंदिग्धजीवनस्यातिअद्भुतस्तत्ततः प्राक्सोमानुष्यनपितप्र
त्यवायः प्रागपिसोमेनैवेदितिआश्वलायनोक्तैः। उत्तरकालमात्रयुवकालमात्रवासंबन्धइति
तदनयुक्तसंबन्धसोभयनिष्ठतावश्यकत्वात् तत्रोत्तरकालवृत्तिकत्वात्तद्व्यंसाधिकरण
कालवृत्तिवस्थित्वापश्यतीहवभावात्। किंतुतदधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसम
योपत्तिकत्वं उत्तरकालसप्रत्ययार्थत्वंतदनयुक्तैकतिप्रत्ययार्थस्यविशेष्यतदर्शना

तः

राम
१३८

हृ३

तस्यविशेष्यत्वापत्तौक्रियाप्राधान्यविरहेणाभीक्ष्ण्येवेदित्वाभावापत्तेः गुराभूतक्रिया
माश्रित्यतत्प्रवृत्तौपाचकइत्यादावतिप्रसंगइतिप्राचः परेतुसमानकर्तृकयोरेवमिष्टे
एवंकालविशिष्टार्थेनैवतोः केतिसत्रार्थेएवंकालः त्वाप्रत्ययप्रकारः तदलादेवानं
तयसंबन्धेनतस्यधात्वंतरार्थेन्यः अतएवभाष्येसमानकर्तृकत्वेनयैवंभुंक्तेपश्चात्तत्रजतीत्यत्रत्वा
प्रत्ययमाशंसस्वशब्देनोक्तत्वात्तेतिपरिहृत्यैवंशब्दस्यात्रयैवंकालार्थेनितुधातोसत्रवृत्तिरिति
तदर्थः नतुकोथोनामप्रयोगइतितदर्थः तथासतीहकस्मान्नभवत्यास्यतेभोक्तृमितिशंकाय
रभाष्यासंगतेः तत्रापिफलायकतुमुनायैवंकालत्वस्यासिक्क्रियायांघोषितत्वेनतदप्रायेः त
त्रयैवंकालत्वस्याप्रीतीतोतुकयत्वेत्वाणरानं वायरूपन्यायेनलयासाधितमित्यतः यद
त्वासेः त्वातराभुजेसुमुननभिधान्नितिकैपटः एवंभुक्तापश्चाद्भजतीत्यादावनेभ्यो

न्यः

ल. मं. चा.
१३८

मोक्तभ्यः एवं भुक्तान् भोजनभ्यः पश्चाद्भोजनस्य पदं तिसाधनांतरक्रियापेक्षं योर्वकालमिति विभाषा
प्रेतित्वा आनंत्यसंबंधेन पूर्वकालिकदर्शोदिवैशिष्ट्यं च सोमे विधीयत इति न तत्र दोषः एवं च पूर्वका
लइतिकर्मधारय एव भूत इति तु नोक्तं लाघवात् नारायणतत्त्वेन बोधानुभवाच्च एव च प्रस्थाः संबंध
वाचकत्वं वदेष्टुमपि समानकत्वादिरूपसंबंधवाचकत्वं वक्तुं शक्यमिति माहः न चैव मिष्टकाः पूका
हं मोक्षो हं भुक्ता व्रजामीत्यादौ तृतीयापत्तिः न च तिङ्जनेन कर्तुरभिधानात् न सति वाच्यं तिङ्ताथैक
कर्तृकत्वेऽपि त्वां ताथैककर्तुरभिधानाभावात् अनभिहिते भवतीत्युदासात् अतएव प्रासादेऽत्रा
स्तइत्यत्र सदित्रियाधिकरणस्याभिधानेऽपि त्रियाधिकरणस्यानभिधानात् प्रमीतिभाषा
दोषस्तथा यत्कौटो नो भुजते इत्यत्र द्वितीयापत्तिरिति चेन्न कर्त्रोदरे कत्वे प्रधानतिङ्ताथैकक्रिया
निरूपितशब्देऽभिधाने त्वां ताघर्थगुणक्रियानिरूपितशब्देऽप्यभिहितवत्त्वस्य भाषा दियामात्मे

न्य

ताम०
१३८

त

नां गीकारात्तुं हरिणा प्रधानेतरयो र्यत्र द्वयस्य क्रिययोः एष कृशक्तिगुणाश्रयात् तत्र प्रधानमनुबध्यते प्र
धानविषयाशक्तिः प्रसपेनाभिधीयते पदगुणोत्तरात् तदनुक्तापि प्रतीयत इति क्रियांतरसंबंधस्य बुद्धिविष
यत्वेऽवत्कः साधुत्वमेतेन पूर्वैकां ताथैकमात्रस्य बुद्धिविषयत्वे तस्य कर्तृकमीकां ह्यसत्त्वादेतरां त्वेन द्वि
तीयादिकं दुर्वारमित्यपास्तं ओदनं पत्काग्रामोगम्यते देवदेतेन सादौ द्वितीयाभवत्येवं कर्मशक्तौ रे
कनिष्ठत्वाभावात् अतएव स्वादुमीति सूत्रे भाष्ये त्वात्तु मुनराष्टुलादयः समभिवाहते नानुपुज्य
मानेन समानेधिकारो तदा चकार केवत्कत्वात् नोक्तविषये तृतीयादिनेऽप्युक्तं अथ एकतो
भावइत्याश्रित्य च प्रत्याख्यातं तत्र समानशब्द एकपरायः एवं च सुधं प्रति हंतुं शक्यमिति के
परोक्तं चित्संबंधनारंभे सिद्धेः सुधः प्रतिघातमात्रविशेषणत्वमपि न युक्तं गमेग्रमिः कर्मधे
सूभयमिति सस्त्रस्य भाष्यविरोधात् अतएव ग्रामोगंतुमिष्यत इत्येव न तु ग्रामाय ग्रामे

स्त

प्र५

ल.मं.पा.
१४०

तु

ति-स्वंचाहलोभयत्रापिशाहान्वयएवंग्रामोगंढमिष्यतइत्यत्रगमिक्रियायेसेदि तीप्पाचतुर्थौनिकुलापिभ
वतसदयेहकर्मत्वस्यायमिहितवृत्तकाशातइतिकेययेत्तेहरिपिइवेष्टगति संस्पृशितग्रामेयोलोवि
धीयतेतत्रेपि रौवनिभोगः क्रियतेगतिकर्मणाइतिसंस्पृशितइवौक्रियामुत्वेनैवद्रव्यसंबंधात्। निर्भा
गःअभिधानांइविगातद्विहितलादिनांअतएवयुक्ताभुज्यतइत्यत्रकेषांविश्वव्ययेहतेओदनंय
चतिःसोसावनुमानात्प्रतीयतेइत्यत्रकेषांविदित्युक्तेप्रथमांतोदनपदवाच्यस्यायोग्यत्वान्नयचि
क्रिययासंबंधःकिंतुभुजिनेवेतिनयविनिरूपिताशक्तिरूपांतोदनपदार्थेकिंतुसामर्थ्याद्वितीयांतोद
नपदार्थस्तत्रगम्यतेइतिकेषांविन्यतमितिनेदर्थइत्यलंआत्मातवाच्यक्रियायाःप्राधान्यंप्रत्येवत्की
तोपस्थिताःसर्वविशेषांनतुतासांयरस्परसंबंधःगुणानांचपरार्थत्वादितिग्यायात्अतएवातिय
तःप्रयोगःस्नात्वाभुक्तापीत्वाव्रजतिपीत्वाभुक्तास्नात्वेत्यादिचआवाह्यघोडशोपचारैःएज
येदित्यत्रोक्तसंबंधेनावहनविशिष्टेएजनेघोडशोपचारैरित्यस्करतात्वेतिनावहनस्यघोडशोपचा

आह

न्या

राम

१४०

र

गोतर्गत्वेपिमहोषःदासिगादेशस्यैतप्राप्यगंगांपर्वतइत्यादौपरावरयोगेवेतित्काप्राप्यतइत्यध्याहारःअप्रा
प्येतस्यदसिगादेशस्यपुरुषकर्तृकानदीकर्मिकाआरोपितप्राप्तिरर्थःसाचोत्तरकालिकत्वेनपर्वतकर्मक
प्राप्तिक्रियान्वयीनीअत्रपरभूतनद्यांअत्रपरभूतनद्यांतकर्मकंप्राप्तिधंसोत्तरकांप्राप्यत्यतद्वारकः
संबंधःएवमतित्रम्यपर्वतनदीस्यत्रावरयोगःउत्पत्तिकालावच्छिन्नदसिगादेशस्यपुरुषकर्तृकपर्वतक
र्मकंप्राप्तिधंसोत्तरकालिकीनदीप्राप्तिरितिबोधःतेनाभयत्रक्रमेणप्रागभावसमानाधिकरणत्वंधंस
समानाधिकरणत्वंचेत्तरप्राप्तेफलतिष्ठचित्तात्ताक्रियायाएवपरावरयोगःयथावेमोसमिति वि
गत्वाविकशाहादुत्यत्रिरित्यत्रतत्रविग्रहोविभिन्नत्वेनज्ञानंतुडतरकालिकीअविशहावधिका
प्रत्ययकर्तृकोत्यत्रिरित्यर्थःपरत्वादिकमत्रलोकव्यवहारादेवसिमित्यत्रविसारःइतिरुद
यविचारःअथप्रातिपदिकापीनिरूप्यते। तत्रधरादिपदेभ्योघटत्वादिविशिष्टव्यक्ति
~~तत्रधरादिपदेभ्योघटत्वादिविशिष्टव्यक्ति~~ बोधोनुभयत्रेतत्रयस्यपिशक्ति

सो

ल.मं.पा.
१४१

परिच्छेदकेषु मुखेन नयनानयनाद्यात्मकव्यवहारेण व्यक्तावेव तत्परिच्छेदस्तथापि व्यक्रिमात्रेण शक्तिग्रहोऽसंभवीति
सामानं तया तत्परिच्छेदकौशिकिग्रहविषयव्यतिरिक्तस्यापि शास्त्रे माने गोपदादश्वस्यापि भावापत्तिः न द्विषक
शास्त्रे तद्विषयकशक्तिग्रहस्य कारणात्वाभ्युपगमेन तत्र व्यभिचारश्च किंच हस्तियकव्यतिरिक्तसंबंधग्रहाद्य
त्र हस्तियके सन गहीतस्य अपि हस्तियदर्शने स्मरणापत्त्या व्यक्तात्तरे संबंधज्ञानस्य व्यक्तात्तरे नो हेतुत्वात् कि
च सर्वेषां शास्त्रानां व्यक्रिमात्रबोधकत्वे गोः शुक्लश्वलोडित्य इत्येवं स ह्यप्येव गानुपपत्तिस्तस्मात्तज्जातिग
राक्रियासंज्ञाविशिष्टासु तज्जात्याधनुगतीकृतव्यक्तिषु शक्तिग्रहो वाच्यः तादृशशक्तिग्रहेण सकलव्यक्ति
बोधदर्शनात् व्यक्तेः शक्तिग्रहावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नविशेष्यताशाली जातिप्रकारकः शक्तिग्र
ह इति जात्याश्रयसकलव्यक्तिबोधसंभवः एवं च एतदर्थं सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तंगीकारो व्यर्थ एव
किंच तदंगीकारे प्रमेयत्वसामान्यलक्षणायाधर्मिणां धर्मिणां विशिष्टस्य च सर्वस्य तत्र नूये शास्त्रानां
नौ सार्वस्यापत्तिः न च सहतिधर्मीश्रयत्वस्य पातपासामान्यधर्मप्रकारकमेव ज्ञानमिति न दोष इति चे

र
राम०
१४१

मादयः

ये
पापावः संवत्सरादिप्रारंभे

च प्रत्यासत्तेः प्रकातपाभानस्य क्वाप्यदृष्टत्वात् किंच विधमाननसंबंधिना संबंधस्योपपादयितुमशकत्वेन भा
विषु शक्तिग्रहासंभवस्तदवस्य एव भाविजात्याश्रयतुपपादने च सः संयुक्ते भाविण कजरूपादेर्भाविचतुः संयुक्त
समवायात् तत्सापत्तिः विनश्यदवस्य घटप्रसववारणाय संनिकर्षाणां कार्यसहभावित्वेनैव कारणात्तावश्यक
त्वेनात्रैव दृष्टविपरीतकल्पने मानाभावः समवेतगुणानाशश्चाश्रयनाशकसामग्र्येव प्रत्यक्षे विषयस्यापि
कार्यसहभावेन कारणगौरवे विनाशकाले द्रव्यस्य सत्वे तेनापि कार्यकारणभावेन न निर्वीहः तत्काले त
दसत्वे तु संनिकर्षस्याघटः प्रत्यक्ष एव सत्तासामग्र्याघटो नास्तीत्यादौ प्रसक्तियोग्यवत्तमानघटानामेवा
भावप्रतीतिरित्यलं एवं च जात्यवच्छिन्नविषयकशक्तिमान् जातिशब्दाणां घटवच्छिन्नविषयकशक्तिमान्
गुणशब्दादिरिति व्यवस्था तत्र विशेषणविशेष्ययोर्भेदोपपत्तिः शक्तिः शक्तितावच्छेदके त्वचशक्तौ देशप्रका
रत्वं हस्तियकत्वादावप्यारोपेण गहीतहस्तिर्शने हस्तियकत्वेनोपस्थितिर्विशेषणविशेष्ययोरन्यतर
धर्मस्यान्यतरागोप्यविशेषणत्वादिकमेव बीजमत एव शिखीधस्त इत्यादौ विशिष्टस्य धर्मस्यैव कारकवि

निरासत्वे उपपादयितुमशकत्वात् वस्तुतो विनश्यदवस्थ ५
निकर्षस्या

लमे.सा.
१४४

व५

यत्नेः प्राधान्यजाते विशेषताः शुक्तः पटः घटः पटोनेत्यादौ च शब्दलेपस्य गौर्धरो नित्य इत्याद्यनभिधानान्न
एवमेव घटो न द्रव्यमिति न यद्वा जातिवत्तोरव्यतिरेकात् जातेरेव प्राधान्येऽपि न वा हा घन्यपपत्तिः शु
तएव गवादिशब्दाधीना माश्रया तल्लिगादिग्राहिता तदप्युक्तं तद्विज्ञायेति सूत्रे भाष्येऽथवाऽव्यति
रेकाद् व्याकृतो देवानयनमिति एवमेव पटः शुक्त इत्यादौ गुणो गतलिङ्गादिग्राहिता शुक्तादिश
दानां पटस्य शुक्त इत्यत्र तु न भेदस्यैतत्संबन्धत्वात् यदा जातिवत्तोरभेद एव विवक्षितो वा हा घसम
भिव्याहारे जातेः प्राधान्यं च तदा भावप्रधानो निर्देश इति व्यवहारः स च यथा मिधानमिति नाति
प्रसंगः तदुक्तं जात्याख्यायामिति सूत्रे भाष्ये जातिशब्देन जातिरप्यभिधीयते द्रव्यमपि कथं पुनरपि
ते द्रव्यमपीति एवं हि कश्चिन्महतिगोमंडले आसीनं गोपालकं पृच्छति अस्त्यत्र काचिदप्येष्यसी
तिसपश्यति वायंगाः पृच्छति च न नमस्य द्रव्यं विवक्षितमिति तद्यदा द्रव्याभिधानं तदा बहु
वचनं यदा सामान्याभिधानं तदैकवचनमिति जातिशब्देन तस्य जातिशक्तिग्रहविषये तोत्यर्थः

ॐ

राम०
१४४

व५

द्रव्याभिधानमित्यस्य द्रव्याभेदेनाभिधानं विशेष्यं त्रयोद्वयं मिधानं चार्थः सामान्याभिधानमिति तस्य द्रव्याभे
देन विशेष्यतया तदभिधानमित्यर्थः यत्तु बहुषु बहुवचनमिति सूत्रे भाष्ये उक्तं यदा गुणो गुणो विशेष
को भवति तदा नानातरेणापि भावप्रत्ययगुणप्रधानो भवति निर्देश इति तत्र भावप्रधानतो न तस्य यथा
ह कमात्रोपलक्षणं तथा सरूपसूत्रे जातेः यदा र्थत्वे तस्य एकत्वादिवचनो घसिद्धिमाशंक्यति वा
देच न ब्राह्मणं हन्यादित्यादावेकं ब्राह्मणमन्वाहतीत्यादित्यादां को त्रैलोक्यकृतिपदार्थिकस्य द
व्यं न यदार्थो द्रव्यपदार्थिकस्य वा कृतिर्न यदार्थो उभयोरुभयं यदार्थः कस्यचित् किं विहृता भूतं किं
त्यधानभूतमिति यथा पचत इत्यादौ क्रियाप्राधान्येऽपि साधनसंख्याकृतो वचनभेद एव माहृतिप्राधा
न्येऽपि द्रव्यसंख्याकृत इत्यदोष इति कैयटः मनुस्मृत्यपि कैयटः आश्रयगतैकत्वसंख्याविशिष्टा जातिः
कार्ये आश्रीयते यथा पशुना पजेतेत्यादाविति यदार्थ इत्यस्य यदजन्यबोधविषय इत्यर्थः ग्राह्यभूतमि
त्यादेः स्वारसिकतयेति शेषः कदाचित् तस्यापि प्राधान्यं तु तात्पर्यग्राहकसायेन मिति तदोशयः द्रव्य

कु

ल.मं.वा.
१४६

हविषपत्वं संयाघस्यं शक्तिग्रहाविषयो बोधाविषयश्च नचाकाकर्वतो देवदत्तग्रहाइत्यादौ काकः स्वोपल
क्षितोत्तरात्वादिना तत्तत्तदमितोभ्योवावर्तयति तथा जातिव्यक्तीरूपरूपस्याप्युपलक्षिताभिः
शक्तिमितोभ्योवावर्तयति घटत्वाश्रयोयः सघटयदशमइति शक्तिग्रहसत्तदेनविशेष्यमात्रपरामर्शः
घटो घटयदशमइत्यस्याप्ययमेवार्थः एतदेवाभिप्रेत्य ध्रुवमया ये इति सत्त्वे धावतः पतित इत्यादावध्रुव
त्वमाशंसतोप्यविवक्षया समाहितं सारगोपलक्षितं द्वयमात्रमत्र विवक्षितमिति केयं तदुक्तं मान
त्रेपि हि भावानामेकं कृतोपलक्षणांशः सुकरसंबंधो न च व्यभिचरिष्यतीति हरिरप्याह त्रध्वेरा निमित्ते
न देवदत्तग्रहं यथा गृहीतं गृहशब्देन शुद्धमेवामिधीयत इति शुद्धमेव न तत्पलक्षणां भूतं काकं विशि
ष्टमित्यर्थः तथा सत्योपाधुपलक्षितं सत्यमुपाधनादरेणो वशं हरमिधीयत इति तैलाराजः न ब्राह्मणमि
त्यादौ ब्राह्मणत्वं पलक्षितं तस्य सर्वव्यक्तिषु सत्त्वा न दोषः यद्वा रूपसामान्यात् सर्वव्यक्तिषु ह न न निषधादिभि
न दुक्तमइति तत्र भाष्ये रूपसामान्यादा सिद्धत्वात् सत्ता घशक्तिग्रहो गोपदवाच्य इति त्रपि पक्षे शक्ति

साम०
१४६

म

गृहेभासमानोपलक्षकत्वेण द्रव्यभेदमाश्रित्य वीरपुरुषइत्यादौ समासः वीरपदेनापुरुषस्याप्युपस्थित्या त
योर्नयनीयता । तदोध्यव्यक्तिमात्रबोधकत्वं हि यथापि त्वमिति वदंति त्रयमपि पक्षः समं यस्मै त्रभाष्य
स्य घटइति समासवादेव स्यात्तत्तु जातिपक्षेपि गवादिपदानामुभयत्र शक्तिः शक्तिग्रहकार्यकारणभावेव
जातिप्रकारकत्वमेव निवेशो न तु व्यक्तिविशेषकत्वस्य निवेशः अतएव व्यक्तींशे कुज्वा शक्तिसंश्लेषा
नानपेक्षणादेतावत्तैव जातौ शक्तिरिति व्यवहार इति तदपि न गौरवात् किंच सामान्यलक्षणात्वेन तस्यैव
प्रकारस्तच्च शकं कार्यतावच्छेदककोटौ विशेषांशानिवेशे गोत्वेनाश्वादिबोधापत्तेः न च प्रकारतावि
शेष एव निवेशते इति वाच्यं तस्य गोनिषविशेष्यतानिरूपितेति शब्देनैव बोधनीयतया दुर्ज्ञेयत्वा
त् तत्र निवेशे तु गोव्यक्तींशे तत्र बोधो न स्यात् तद्विषयविशेष्यतायां तत्र त्रिस्तकत्वाभावात् अपरितुविशेषांशे वि
शेष्यतायाः प्रकारातिरिक्तानवच्छिन्नतया निवेशात् तत्र न दोष इति विभाव्यते ततश्चाह यासः किंच घ
टत्वावच्छिन्नं सर्वप्रतिदंडकारणताग्रहोपि मडुक्तरित्येवमुग्रहो न भवदुक्तरित्येत्यलं यत्तु कुत्सित इति

नितः

लं० १४७

सत्त्वमपि उक्तं स्वार्थमभिधाय शब्देनिरये सौद्रम्यमाह समवेतमिति तस्याप्यर्थः स्वार्थजात्यादि अभिधायतद्वि
 षयकाभिधाय हविष्योभत्वाशब्दः प्रातिपदिकरूपसदितरयसः समवायेन संबद्धं द्रव्यमाहेति अभिधाय
 तस्य प्रतिपाद्ये तथैको नुपयतिः शब्दो जातिद्रव्ययोः क्रमेण बोधाननुभवात्प्रत्यक्षदृष्टे क्रमस्यात्रागप्य
 इस्यित्युक्तं आश्रयानाले गितजातिप्रसङ्गाप्यनुभवविरुद्धत्वेन तत्रापि वस्तुतः क्रमाभावात् भू
 तजात्यावकाशेयः विशेषणत्ववैशिष्ट्येनैव जातोपदानो शक्तिग्रहाद्विशेषणत्वानुपपत्त्या विशे
 ष्यवक्त्रेणैव तद्विरहितपदबोधानातिर्व्यक्तिविशेष्यकबोधविषया विशेषणतया गृहीतशक्तिक
 त्वादित्यनुमानं यत्तु जातेर्निर्विकल्पकोपस्थितिनिर्विकल्पे इन्द्रियवच्छेदोपिकारणांशक्रमानुभवोपि
 जाते निष्प्रकारक एव गौत्वकिं चिदाश्रितं जातित्वादित्यनुमानं पदप्रयोज्यायाश्चोपस्थितेः शास्त्रकार
 णात्वात्तद्व्युत्पत्तिभंगः सति तात्पर्येण मोयं ज्वलतीत्यतो वा निज्वलतीति बोधो भवत्येव यमेवोक्षेप
 इति तन्न तादृशहेतुपस्थितेरमावत्रिकत्वात् शब्दो जातित्वेनानुपस्थितेः अथोपपत्तिरपि नावसरः अ

३२

प्रकृति
 प्रयोग्या
 या ३
 ताम०
 १४७

ना ३

नुपपत्तिज्ञानमंतरेणापि बोधात् समानसंवित्संवेद्यत्वमाहोपइत्यपिन युक्तेः स्वर्गिकारकादिषु गत्वमारो
 धुते जस्तजलत्वयपि वीत्वसंशयवदशनात् द्रव्यमिति घटज्ञाने घटत्वभावात् घटत्वपदजन्यजाति
 भाने विशेष्यत्रयावत्तभावाच्च विचारावैशिष्ट्येनैव गौत्वस्यासमानवित्तिवेद्यत्वेपि गौत्ववैशिष्ट्यानीति स
 म्हालं कमेव स्यान्नविशिष्टबुद्धिरित्याहुस्तत्रासाद्विप्रतिसंधानं विनापि बोधात् एतेन जातिशक्तस्य
 व्यक्तेरलस्य तात्पर्यात् अनुपयति प्रति संधानं विनापि बोधात् क्वचित्शकायमात्रबोधकपदस्यैवान्य
 त्रलक्षणोपादयत्वाच्च न चैवंप्रकृतेः अथोपपत्तिश्चैतल तत्रगवादिशब्देन गवादीनां प्रतीतो या कह
 चिसास्त्रादीनां प्रतीतिः सानुमानिके वेत्तने शब्दे वेत्तपरे जलतैलादयः शब्दास्त्ववयवावयुविमाधा
 रणाः यदा लौघधादिसंस्तुते परिच्छिन्ने तैलादयो व्यवस्थितास्तदापि तेव यवसमुदायरूपारोपेणाहुस्त
 दभिप्रायेणाभावे उक्तं समुदायेदमाः शब्दा अवयवविवर्तते यथा तैलमुक्तमित्यादिना एवं गुणिय
 रशुक्लादिषु गुणः शमः न चो न संशुक्लादिगुणानामेकत्वतिसत्वस्वीकारात् आश्रयभेदोपाधिकस्त

स्वा

लभे. वा. भेदव्यवहारः एकोपि सावयवः अतएवात्यन्तमहत्त्वकृतो भेदः पदेकमात्रं नैर्मल्यदिगुणां तत्संमिश्रणो मह
 १४८ प्र. त्वमनया त्वमिति तमसः त्रैभाष्ये स्पष्टं. क्रियायैव मेका निती च उता दविना शोभं धस्ये वप च्यादिश
 कापियाऽव्यवधानेन न फलजनिका सैकैव अस्या सा तु तादर्थ्यात्पाकत्वव्यवहारो गोताः एकपदस्य
 कापरपदस्य गुणयोः प्रत्यभिज्ञाभावस्तत्रा गोपितं भेदकतत्त्वविदस्य वतथा प्रत्यभिज्ञा गुणयो
 युतं तज्जातिः पावक इत्यादिः. ~~नान्यथा~~ पाकक्रियासंबंधवत्कतैरिशक्तिः क्रियापचोक्तस्य क
 तौ शकः संबंधश्च क्रियाकारकभावः स एव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं प्रवृत्तिनिमित्तत्वं च यज्ञज्ञानं ~~ह~~ हा कैश
 प्रवृत्तिस्तत्तत्समाव इति सत्त्वेभावशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तमेव अतएव ततः संबंधेभावप्रत्ययः श
 द्धतिश्च कविदमेव रूपज्ञानात्कचित्संबंधज्ञानात् इति स्पष्टं तस्य भाव इत्यत्र के पदे तत्र जातिगुण
 यो लोके निरूढा सोपमिति प्रतीत्या भेदनिबंधनसंबंधस्य तिरोधानात् तत्र संबंधेभावप्रत्ययः क्रि
 यया तु कृतं ते भेदस्यैव नियमेन प्रतीतेस्तत्संबंधज्ञानादेव शब्दप्रवृत्तिरिति तत्रैव भावप्रत्ययः क्रियाकारक

हा कैश

राम०

१४८

यो भेदाभेदाविति मते तिङं तैतु युष्मद्युपपदे समानाधिकारोऽस्युक्ते भेदतिरोधानं मत्र च शब्दशक्तिसमा
 वयववोजमत्र एव कृतं द्विद्विजसमासेभ्यः संबंधाधिधानं भावप्रत्ययेनेत्युक्ता पावकत्वमित्युदाहृतं
 हरिणा क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तक इत्यस्य क्रियासंबंधप्रवृत्तिनिमित्तक इत्येवार्थः जातिगुणक्रियापदेष्विति च
 मुं यथा शब्दानां प्रवृत्तिरित्यत्र क्रियापदसंबंधप्रवृत्तिनिमित्तक शब्दोपलक्षणमिति न न्यूनता। यदृच्छां हा डि
 त्यादयः क्कारयो भादयश्च तत्र डि त्यादिस्वेकद्वयोपनिवेष्टेः संज्ञाभूतेषु व्यक्तेरेव वाच्या आनेत्यव
 भिचारणो भावात् प्रातिपदिकमात्रादर्थबोधाभावेन सुबताच्च संख्यादेरेव प्रकारतया भावेन ततो नि
 विकल्पकं न च डि त्यत्वमित्यादौ प्रत्यया यो भावेन स्वाधनुपपत्तिरिति वाच्यं व्यक्तेरेव प्रकारता विशेष्य
 ता रूपविषयताद्वयेन भावेन प्रकारत्वावच्छिन्नाया व्यक्तेरेव स्वाधर्थत्वात् प्रातिपदिकधर्मोऽप्रका
 रतायाः सावच्छिन्नत्वनियमस्तु भेदसंबंधावच्छिन्नप्रकारता या एवेति न कश्चिदोषः यदा तत्र प्रवृत्तिः
 शब्दयथा विशेष्यभूतो य एव स्वाधर्थः डि त्यडित्यत्वपदयोश्च पर्यायता। पनुवाल्न पुवाधवस्याभेदेन श

रा

ल. सं. १४८

श्रीभेदात्तद्विदित्वादिजातिमैवत्वाघर्षइतितन्नालोकेतत्रभैरववहाराभावेनतादृशोपाधिनेचेनप्रमा
णाभावात्तथाशेनुचदाकाशमहाकाशादीतिलोकेभेदव्यवहारेणतत्रोक्तपाधिकभेदसिद्धिःअन्यथाएकद्रव्यो
परित्यक्तेवेशिनीत्यस्यासंभवापत्तिः।एतच्चतस्यभावइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टमितिशक्तिवादेनिरूपितं।तद्वि
तद्वादात्तरीत्याबोधं।तत्रापिनिरूपयिष्यतेच।कादिपदानांकादीनामेकत्वमतेपंचवर्णावक्तिषुतेषामे
कत्वमतेपंचजातीयवर्णावक्तिषुशक्तिः।अत्येजातयःउपलक्षणाभितिव्यक्तिशक्तिवादात्तरीत्याबोधं।
तत्राप्यानंत्याद्यभावेनपंचवृत्त्येकशक्यतावच्छेदकानुपयोगाणव।तत्रापिपूर्ववदेवभावप्रत्ययइतिकुत्वकु
शब्दयोःपर्यायित्वेव।भादिपदानांउपलक्ष्यत्वात्तानंत्येनशक्यतावच्छेदकापेक्षणाद्वादिपदमेवशक्यतावच्छेद
केतदेकवचनदुत्तरत्वाघर्षः।एतदतिप्रायेणैववृद्धिरादेचसूत्रेभाष्येउक्तंकुत्वंकस्मान्तभवतीतिशो
कुःपदस्येतिभत्वात्कथंभसंज्ञेति।अनेनकुत्वपदकुपदयोर्भत्वंभसंज्ञापदयोःपर्यायित्वंस्पष्टमेव
क्तं।नचकुत्वपदस्यतत्रलक्षणा।मुख्येऽर्थेकापिप्रयोगादर्शनात्।उपक्रमेलाक्षणादिकशास्त्रप्रयोगे
वीजाभावाच्चेतिदिक्।परंतुगुणादीनामपिशक्यत्वेऽपानंत्यव्यभिचारयोस्तत्वेनगुणादिमत
जातिरेवशकारूपवान्क्रियावानितिपदयोःशक्तिर्गदेसर्वथातयोर्दुर्वारत्वात्।शुक्लादीनामपि

मि

राम०
१४८